

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

РУБАН Володимир В'ячеславович

УДК 94 [94:323.3-058.244](477.43/44) “192/193”(043.5)

**НАСТРОЇ ТА ПОВЕДІНКА СЕЛЯНСТВА ПОДІЛЛЯ
НАПРИКІНЦІ 1920-х – ПОЧАТКУ 1930-х рр.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України
Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів, текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Степанчук Юрій Степанович

Черкаси – 2018

АНОТАЦІЯ

Рубан В. В. Настрої та поведінка селянства Поділля наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2018.

У дисертації досліджено типологію настроїв та поведінки селян Поділля наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. в умовах суцільної колективізації, з'ясовано стратегії виживання селян під час Голодомору 1932–1933 рр.

Проведений ґрунтовний аналіз наявної історіографії засвідчує, що вчені дослідили різноманітні аспекти проведення суцільної колективізації, її наслідки для сільського господарства, масові репресивні операції та депортації українських селян за межі радянської України, механізм виникнення штучного голоду, демографічні втрати.

Наголошується, що в радянській історіографії дослідження поведінки і настроїв населення базувалися на їх ставленні до модернізації економіки, запропонованих вищим політичним керівництвом країни та механізму її проведення. У такій інтерпретації створювалася ілюзія повної підтримки населенням, за невеликим «контрреволюційним» виключенням, соціально-економічних перетворень ініційованих очільниками Компартії.

У баченні більшовицького політичного керівництва населення беззаперечно повинно підтримувати ініціативи Кремля, проявляти політичну благонадійність, ініціювати лише окремі корекції економічного курсу, що співпадав із загальнодержавними інтересами.

Вплив комуністичної ідеології зумовив формування радянськими суспільствознавцями «чорно-білої» картини взаємовідносин «влада – населення». У такій світоглядній картині втрачалось все різномайття настроїв

та поведінки населення, робилися хибні висновки щодо історичного минулого. Останнє, в свою чергу, впливало на подальші управлінські рішення політичного керівництва країни.

Автори фундаментальних праць акцентували увагу на формуванні в 1920–1930-х рр. нового типу спільноти – «радянські люди». Дослідники типи настроїв та поведінки населення визначали наступними тезами та формулюваннями: «високий рівень патріотизму та трудового героїзму», «масовий трудовий ентузіазм», «єдність і згуртованість радянських людей на будовах соціалізму», «єдність представників всіх національностей у спільній справі (інтернаціоналізм)», «формування соціалістичної самосвідомості». Поза науковим аналізом залишалися чисельні факти пасивного й активного опору більшовицькому режиму, негативні настрої різних соціальних груп, у тому числі селян-бідняків та робітників – соціальної бази комуністів.

Аналіз наявної історіографії виявив, що настрої та поведінка населення Поділля не була предметом цілісного історичного дослідження. Оскільки, реконструюючи події наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр., вчені використовували прояви настроїв та поведінки населення регіонів радянської України як ілюстрацію або опору селянства діяльності партійно-радянського апарату, або злочинності комуністичного режиму. Також вчені не проводили типологізацію настроїв населення. Останнє не давало можливості оцінити їх спектр, форми прояву, регіональну специфіку.

На основі аналізу широкого кола архівних документів, спогадів, статистичних матеріалів та наявної історіографії простежено регіональні особливості соціально-економічного розвитку Поділля, їх вплив на настрої сільського населення регіону. Специфіка Поділля базувала на прикордонному статусі (кордон СРСР), наявності компактного проживання польської, єврейської та інших національних меншин. Наявність представників національних меншин держав-сусідів, зокрема, Польщі та Румунії, підтримка населенням Поділля засад УНР зумовили загальну недовіру Й. Сталіну та його оточенню у їх політичній лояльності.

Використовуючи інструменти державного терору, комуністичне керівництво вагомо змінило етнографічну карту регіону, створило атмосферу упокорення і страху перед радянською владою. Соціально-економічна специфіка Поділля базувалася на поєднанні виробництва сільськогосподарської продукції та її переробки на містечкових підприємствах та ремісничих майстернях.

У дисертації досліджено особливості втілення «соціалістичної реконструкції сільського господарства» на Поділлі. Вказується, що примус у створенні колгоспів, принципи оплати праці, обмеження в розпорядженні власним майном і пересуванні негативно оцінювалися селянами. Запровадження оплати праці у формі трудодня було трудовою повинністю колгоспників, оскільки нарахування відбувалося за результатом виконання виробничої норми. Її розмір визначався лише після виконання планів поставки державі сільськогосподарської продукції і був надто мізерним. Водночас через колективну працю вище політичне керівництво СРСР намагалося змінити традиційний світогляд селян, його приватновласницьку орієнтацію, перетворити його у сільськогосподарських робітників.

Виконання визначених державою хлібозаготівельних планів стало яскравою ілюстрацією використання всіх засобів і методів позаекономічного примусу – конфіскація, вилучення за державними цінами збіжжя, розпродаж селянського господарства, діяльність буксирних бригад, режим «чорних дощок», натуральні штрафи тощо. У результаті наприкінці 1920–1930-х рр. на Поділлі були зруйновані традиційні форми сімейно-трудої діяльності, що призвело до нищівного Голодомору.

Доведено, що втілення політики форсування суцільної колективізації призвело до масових знущань над селянами місцевих активістів, партійно-радянських працівників і спричинило неприйняття більшовицького варіанту колективного господарювання. Водночас сформувало у селян як протестні, так конформістські форми поведінки.

Автором запропонована типологізація настроїв та поведінки селян Поділля за формою їх прояву. Основними формами стали апатія та

байдужість, пасивне ставлення до виробничого процесу, власного повсякдення; аналіз зовнішньополітичних криз, очікування війни як можливості повалення комуністичного режиму; вихід із колгоспів як протест проти насильницької колективізації і практика виживання у період Голодомору; зневажливе ставлення до представників сільської й районної адміністрації; скарги до партійно-радянських органів, редакцій республіканських, окружних, обласних газет; виготовлення інформаційних та агітаційних листівок; переважна більшість селян співчувала долі розкуркулених та виселених односельців і вимагала їх повернення додому; радикальні форми протесту, що мали два типи: перший – виступ, який мав за мету ліквідацію колгоспу і завершувався після розбору усупільненого майна, другий – передбачав зміну принаймні сільської адміністрації, а гасла учасників повстання свідчили про перспективи зміни/повалення комуністичного режиму; терористичні акти як свідомо протестна форма і водночас помста за дії, що порушували або нівелювали традиційні селянські цінності. Наголошувалося, що практично у всіх формах протесту жінки відгравали одну з головних ролей.

Окрему увагу приділено перебігу типового селянського повстання на Поділлі, еволюції політичних, соціально-економічних вимог селян. Аналіз перебігу селянських повстань підтвердив їх стихійний характер. Однак, при їх переході у фазу озброєного конфлікту селяни намагалися надати повстанню організованої форми (формування озброєних загонів, створення інженерних загороджень, зв'язок із сусідніми повсталими селями).

Акцентувалася увага, що під час перебігу повстання чи проведення терористичного акту селяни демонстрували свій власний вибір – озброєна боротьба проти більшовизму. Це був свідомий моральний вибір. Він не був характерний для традиційного подільського селянського повсякдення, але був зумовлений грабіжницькою політикою вищого політичного керівництва СРСР.

На підставі архівних документів та спогадів автор визначив наступні практики виживання подільських селян в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: відмова від хлібозаготівлі; забій або продаж худоби, роздавання «авансом» врожаю, вихід із колгоспу, втеча з села в місто або за межі республіки, допомога державних органів і створення системи громадського харчування в колгоспах і радгоспах, харчування сурогатами, крадіжки приватного й громадського майна, збіжжя, шахраювання під час проведенням посівної і збиральної кампанії, хлібозаготівлі, переховування збіжжя та інших продуктів харчування, проведення насильницьких дій із метою розбирання збіжжя чи продуктів харчування, підкидання дітей у дитячі будинки для порятунку їх від голодної смерті. Однак, вони не вберегли від голодної смерті сотні тисяч подільських селян. Водночас на тлі масового виживання сільського населення вище політичне керівництво СРСР повністю забезпечувало працівників місцевого партійно-радянського апарата продовольством.

Фактичний матеріал, теоретичні положення, висновки й узагальнення дисертаційної праці можуть бути використанні при підготовці загальних навчальних курсів історії України ХХ ст., спецкурсів з історії селянства, соціальної історії, соціальної психології, краєзнавства, поділезнавства. Окремі положення дисертації стануть у нагоді під час сучасного реформування в Україні.

Ключові слова: колективізація, розкуркулення, настрої, поведінка, колгосп, Голодомор, Поділля.

ABSTRACT

Ruban V.V. Moods and behavior of peasantry of Podillya at the end of 1920th - beginning 1930th - a qualifying scientific work on rights of a manuscript. Dissertation on the receipt of scientific degree of a candidate of historical science under the specialty 07.00.01 - history of Ukraine. - The Tcherkasy national University named after Bohdan Khmelnytsky. - Tcherkasy, 2018.

In the dissertation the typology of moods and behavior of peasants of Podillya at the end of 1920th - beginning 1930th under the conditions of continuous collectivization is studied, the strategies of peasants' survival are found out during Holodomor (famine) - 1932-1933.

The sound analysis of present historiography, which was conducted, certifies that scientists studied various aspects of realization of total collectivization, its consequences for agriculture, mass repressive operations and deportations of the Ukrainian peasants outside Soviet Ukraine, the mechanism of origin of artificial famine and demographic losses.

It is marked, that the soviet historiography of research of behavior and moods of population was based on their attitude towards modernization of the economy and mechanism of its realization was offered by the top political leaders of the country. Under such interpretation there was an illusion that people completely supported (with "a small antirevolutionary" exception) socio – economic changes which were initiated by the leaders of the Communist Party.

In vision of bolshevist political guidance a population must implicitly support Kremlin's initiatives, show political reliability, initiate only some corrections of the economic course, that are coincided with national interests.

The influence of the Communist ideology led to the formation by the social scientists "black-and-white" picture of the relationships "authority- people". Under such conditions the variety of the people's moods and behavior were lost and wrong conclusions were made as to the historical past. The last, in its turn, influenced the further administrative decisions of the political leadership of the country.

The authors of the fundamental scientific works paid their attention to the formation in the 1920-s- 1930-s a new type of the society –“soviet people”. The researches indicated types of people’s moods and behavior as” a high level of patriotism and industrious heroism”, ”mass industrious enthusiasm”, “the unity and cohesion of the soviet people on the socialist’s constructions”, “the unity of the representatives of all nations in common deals (internationalism) ”, “ the formation of the social consciousness”.

Out of scientific analysis there were numerous facts of passive and active resistance to the bolshevist regime, negative moods of different social groups, including poor peasants and workers - communists’social base.

The analysis of the existing historiography showed that the moods and behavior of the Podillya people weren’t the matter of the integral historical research. Thus, reconstructing the events at the end of the 1920-s – beginning 1930-s, scientists used indicators of the moods and behavior of the population of the Soviet Ukraine regions as illustration or peasants’ resistance to the activities of the party- soviet authority or the criminality of the communist regime. Also, scientists didn’t conduct the typology of the people’s moods. The last didn’t give the opportunity to evaluate their range, forms of manifestation and regional specific features.

On the basis of the analysis of a wide sphere of the archives, files, memories, statistic documents and existing historiography, the regional peculiarities of the socio –economic development of Podillya and their influence on the moods of the rural population were studied. The specific features of Podillya were based on the pre-boundary status, on the existence close accommodation of the Polish, Jewish and other national minorities. The existence of the representatives of the national minorities of the neighboring states, Poland and Romania in particular, and supporting by the Podillya’s population the basis of the Ukrainian People’s Republicarose total mistrust to Stalin and his encirclement in their political loyalty. By using the instruments of the political terror, communist leaders changed the ethnographic map of the region, created the atmosphere of suppression

and fear to the soviet power. The socio-economic specific of Podillya was based on combination of production of agricultural goods and their processing at township enterprises and handicraft workshops. In the dissertation the features of embodiment of "socialistic reconstruction of agriculture" of Podillya are studied. It is pointed out, that a compulsion in creation of the collective farms, principles of remuneration of labor, limitation in disposing of private property and movement were negatively estimated by peasants. An input of remuneration of labour in the form of workday was the civilian duty of collective farmers, as an extra charge took place after the result of implementation of productive norm. Its size was determined only after fulfilling the plan of delivery of agricultural products to the state and was too miserable. At the same time, through collective labour the top political leaders of the USSR tried to change the traditional world view of peasants, their private orientation, to convert them into agricultural workers.

Implementation of certain state productive plans became a bright illustration of the usage of all facilities and methods of anti-economic compulsion: confiscation, exclusion of grain, sale of peasants' farms, tow brigades activity, "black boards mode", natural fines etc. In general, at the end of 1920-1930th in Podillya the traditional forms of house-holding labor were destroyed, that led to shattering of the Holodomor.

It is proved that embodiment of politics of forcing the continuous collectivization resulted to mass peasants' mockeries, party-soviet workers and entailed non-acceptance of bolshevist variant of collective management. At the same time, it formed protective and conformist forms of peasants' behavior.

The author offered the typology of moods and behavior of Podillya peasants in a form of their display. Apathy and indifference became their basic forms, passive attitude toward productive process, their own daily occurrence; analysis of foreign-policy crises, expectation of war as possibilities of overthrow of the communist regime; exit from collective farms as protest against violent collectivization and practice of survival in a period of Holodomor; scornful attitude towards the representatives of rural and district administration; complaints

to the party-soviet organs, republican release , circuitous, regional newspapers; making the informative and agitation postals; the majority of peasants sympathized the dispossessed and evicted fellow-villagers and required their home-coming; radical forms of protest, that had two types, : the first had in its aim the liquidation of collective farms , and the second had in its aim the change of rural administration at least, and the slogans of insurrectionists testified to the prospects of change/of overthrow of the communist regime; assassinations as a conscious protest form and at the same time revenge for actions that violated or leveled traditional peasant values. It was marked that practically in all forms of protest women played one of the leading roles. Attention was focused, that during motion of revolt or realization of assassination peasants demonstrated their own choice - is the armed fight against bolshevism. This was a conscious moral choice. It was not characteristic for the traditional Podolsk peasant daily routine, but was predefined by predatory politics of the top political leaders of the USSR.

On the basis of archive documents and memories the author defined the following practices of survival of the Podolsk peasants in the conditions of Holodomor 1932-1933: abandonment from grain procurements; coalface or sale of cattle, distribution of harvest "in advance", exit from collective farms, escape from villages to cities or outside the republic, help of public organs and creation of the system of public food consumption in collective and state farms, feed, thefts of private and public property, bread, swindle, during realization of sowing and collective campaign, grain procurements , hiding the grain and other foodstuffs, realization of violent actions with the aim of disassembly bread or foodstuffs, leaving children in the orphanages for saving them from hungry death. However, they did not protect hundred thousands of the Podolsk peasants from famine death. At the same time on the background of the mass survival of rural population the top political leaders of the USSR fully provided representatives of the local parties with food. Actual material, theoretical positions, conclusions and generalizations of dissertation can be used for preparation of total educational courses of history of Ukraine in the XX-th century, special courses from the history of peasantry, social

history, social psychology, study of a particular region, such as Podillya. Some parts of dissertation will be useful during modern reformation in Ukraine.

Key words: collectivization, dispossession, moods, behavior, collective farm, Holodomor, Podillya.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Публікації у наукових фахових виданнях та уведених до міжнародних наукометричних баз:

1. Рубан В. В. Документи органів державної безпеки як джерело дослідження подільського села 1920-1930-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.- № 1-2 (40-41).- 2013.- С. 351-369.
2. Рубан В. В. Регіональні особливості соціально-економічного розвитку Поділля на тлі реалізації «Соціалістичної реконструкції» УСРР у 1920-1930-х рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч.1. С. 70-80.
3. Рубан В. В. Свавілья комуністичної диктатури в ракурсі Голодомору українського народу в 1932-1933 рр. // Інтелігенція і влада Одеського національного політехнічного університету Серія: Історія / Збірник наукових праць. Одеса: Вид-во «Екологія», 2017. Вип. 36. С. 171–186.
4. Рубан В. В. Соціально-економічна специфіка Поділля у часи проведення насильницької колективізації 1927-1932 рр. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. Київ: Вид-во «Гілея», 2017. Вип. 124 (9). С. 56-60.
5. Рубан В.В. Голокост як засіб нетрадиційного врегулювання утопій соціальної політики радянської держави в Подільському регіоні наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр. / ред. кол. : В. А. Смолій, С. В. Корновенко, А. Г. Морозов [та ін.]. – Черкаси: Черкаський національний університет, 2017. – Вип. 12. – С. 145 – 151.
6. Рубан В. В. Дослідження настроїв та поведінки населення радянської України у 1920 - 1930-х рр. : тенденції сучасної вітчизняної історіографії. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. Київ: Вид-во «Гілея», 2017. Вип. 126 (11). С. 39 - 44.

7. Рубан В. В. Деякі типи зовнішньополітичних настроїв селянства Поділля в умовах розкуркулення та суцільної колективізації наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. // «Емінак». Науковий щоквартальник. / Гол. ред. Олександр Тригуб. Київ – Миколаїв: Науково-дослідний центр «Лукомор'є» Інституту археології НАН України, 2017. - № 4 (20) (жовтень – грудень) Том 1. С. 58 – 63.

Публікації у закордонних виданнях:

8. Рубан В. В. Типология настроений крестьян Подолья в конце 1920-х начале 1930-х гг. // «Modern Science – Moderní věda». Чеське міжнародне періодичне наукове видання. Прага, 2018. Мс № 1. С. 137 – 151.

9. Рубан В. В. Форми поведінки та настрої населення Поділля наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. // Zbior artykulow naukowych. Konferencji Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej «East European Conference» (29.06.2017 – 30.06.2017). Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2017. С. 51–52.

10. Рубан В. В. Оцінка радянської історіографії з питань дослідження настроїв і поведінки селян Поділля в умовах суцільної колективізації та голодомору 1932-1934 рр. // Zbior artykulow naukowych. Konferencji Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej «East European Conference» (29.06.2017 – 30.06.2017). Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2017. С. 53–57.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації

11. Рубан В. В. Антирадянські настрої як форма спротиву більшовицькому режиму // Програма міжнародної науково-практичної конференції «Особа в тоталітарному суспільстві: рефлексії ХХІ століття»: 23-27 червня 2013 року / Одеський національний університет імені І.І. Месникова / Упоряд. Л.В. Ковальчук. Одеса, 2013. С. 29.

12. Рубан В. В. Політико-економічне життя подільського села 1920-1930-х рр. крізь призму документів органів державної безпеки // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918-1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 423-440.

13. Рубан В. В. Дослідження настроїв і поведінки населення як один із напрямів краєзнавчих студій // Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: Історичні ретроспекції та виклики сучасності до 160-річчя від дня народження Івана Франка та 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського: XIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція., 25 листопада 2016 року. Київ, 2016. С. 56-60.

14. Рубан В. В. Вплив соціально-економічних, політичних, культурних факторів на формування настроїв сільського населення Поділля 1920-х – початку 1930-х рр. // Актуальные научные исследования в современном мире: XXIV Междунар. научн. конф., 26-27 апреля 2017 г., Переяслав-Хмельницкий. // Сб. научных трудов. Переяслав-Хмельницкий, 2017. Вып. 4(24). Ч. 8. С. 34-40.

15. Рубан В. В. Регіональні особливості соціально-економічного розвитку Поділля на тлі реалізації «Соціалістичної реконструкції» УСРР у 1920-1930-х рр. // Сучасні тенденції розвитку української науки: Всеукр. наук. конф., 6 - 7 травня 2017 р., Переяслав-Хмельницький // Матеріали наукової конференції – Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 2 – С. 33-38.

16. Рубан В. В. Зовнішньополітичний «польський фактор» у настроях селянства Поділля у 1930-х рр. // Україна – Польща : історичне сусідство. Матеріали міжнародної наукової конференції 19 – 20 травня 2017 р. / Ред. кол. : Ю. А. Зінько, О. А. Мельничук та ін. – Вінниця : ТОВ «Нілан – ЛТД», 2017. – С. 315 – 317.

17. Рубан В. В. Голодомор як засіб руйнівної політики Комуністичної партії. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXVIII Всеукраїнської наукової історико-

краєзнавчої конференції 30 листопада 2017 р. – Житомир : Вид. О. О. Євенок 2017. – С. 164 – 170.

ЗМІСТ

ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА....	27
1.1. Історіографія проблеми.....	27
1.2. Джерельна база дослідження.....	43
1.3. Методологія та методи дослідження.....	56
 РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОДІЛЛЯ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА НАСТРОЇ СЕЛЯН В УМОВАХ «ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ» НАПРИКІНЦІ 1920-х – ПОЧАТКУ 1930-х рр.....	 63
2.1. Регіональні особливості соціально-економічного розвитку Поділля на тлі реалізації «соціалістичної реконструкції» УСРР наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.....	63
2.2. Вплив соціально-економічного фактору на формування настроїв сільського населення Поділля.....	86
 РОЗДІЛ 3. ТИПОЛОГІЯ НАСТРОЇВ ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ ПРОВЕДЕННЯ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.....	 123
3.1. Настрої та поведінка селянства Поділля в умовах розкуркулення та суцільної колективізації наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.....	125
3.2. Реакція та практики виживання селян під час Голодомору 1932– 1933 рр.....	167
 ВИСНОВКИ.....	 203
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	 208

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія
ВРНГ – Вища рада народного господарства
ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВЦВК СРСР – Всесоюзний Центральний виконавчий комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік
ГДА МВС – Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ
ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України
ДПУ – Державне політичне управління
ДПУ УСРР – Державне політичне управління Української Соціалістичної Радянської Республіки
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
КПУ – Комуністична партія України
КНС – Комітет незаможних селян
МТС – Машинно-тракторна станція
НЕП – Нова Економічна Політика
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління
РНК СРСР – Рада народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік
РПК – Районний партійний комітет
СЗ ССРСР – Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик
СОЗ – Спільний обробіток землі
ТСОЗ – Товариство спільної обробки землі
УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання
УНКВС – Управління наркомату внутрішніх справ

УНР – Українська Народна Республіка

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК – Центральний комітет

ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)

ЦКК – Центральна контрольна комісія

ЦКК ВКП(б) – Центральна контрольна комісія Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)

ЦК КСМ – Центральний комітет Комуністичної спілки молоді

ЦК РКП(б) – Центральний комітет Російської комуністичної партії (більшовиків)

ВСТУП

Актуальність теми. У підґрунті реформування сучасного українського суспільства знаходяться відносини між владою і громадянськістю. Протягом двох останніх десятиліть громадяни України поступово позбувалися рудиментів комуністичного минулого, намагаючись впливати на владні інституції для корекції політичних і соціально-економічних реформ.

Відчувши силу масових суспільних настроїв, українські політики почали змагатися за широку популярність, оскільки остання забезпечувала перебування на владному Олімпі. Однак, відштовхнувшись від ідеологічного «прокрустового ложа» Компартії, українські громадяни потрапили у не менш небезпечні хвилі популізму, що виголошували політики, маніпулюючи симпатіями виборців.

Натомість успішність реформ вагомим чином залежить від уміння державного керівництва реалізовувати стратегічну мету при швидкій і ефективній адаптації до постійно змінюваних масових настроїв населення. Вправність державного лідера залежить від використання потенціалу позитивних настроїв для реалізації намічених реформ і максимального згладжування негативу від непопулярних, але необхідних управлінських рішень.

У цьому контексті різко зростає актуальність дослідження настроїв і поведінки населення у конкретних історичних періодах. Участь населення України в управлінні державою має глибокі корені ще з Київської Русі, козацької держави XVII ст. Панування Російської імперії на теренах України не змогло викоренити традиційного прагнення до самоуправління.

Проголосивши незалежність у 1918 р., Українська Народна Республіка в умовах україно-радянської війни розпочала розбудову демократичної держави. Однією із її засад стали впровадження традиційного прагнення до самоуправління громад. Урядові політичні кризи, війна, постійна змінюваність влади змусили українських селян згуртовуватися і через

селянське самоуправління самотійно вирішувати повсякденні проблеми власного життя із позицій доцільності, прагматизму і здорового глузду. Саме ліквідація засад традиційної демократії українського народу стала одним із завдань російського більшовизму.

Тому дослідження державного терору радянського періоду є одним із головних напрямів вивчення історії XX ст. Учені довели, що сталінські практики державного управління вагомо змінили суспільну свідомість громадян, позбавили традиційних зародків демократії, перетворивши їх у формальні інститути, підконтрольні партійним органам. Впровадження диктатури комуністичних партійних органів, розбудова системи політичного нагляду за населенням (за участі радянських, громадських, правоохоронних органів і спецслужби) були підґрунтям створення нової спільноти – «радянська людина».

Більшовицьке політичне керівництво, вважало, що населення повинно беззаперечно підтримувати ініціативи Кремля, проявляти політичну благонадійність, ініціювати лише окремі корекції економічного курсу, що збігалися із загальнодержавними інтересами.

Влив комуністичної ідеології зумовив формування радянськими суспільствознавцями «чорно-білої» картини взаємовідносин «влада – населення». Тих, хто критикував політичний, соціально-економічний курс Кремля, одразу називали «ворогом народу», «антирадянщиком», інших – хто навіть формально підтримував ініціативи Комуністичної партії – «радянською людиною», «захисником народних інтересів». У такій світоглядній картині втрачалося все різномайття настроїв та поведінки населення, робилися хибні висновки щодо історичного минулого. Останнє, в свою чергу, впливало на подальші управлінські рішення політичного керівництва країни.

Виявлення всього спектру настроїв та поведінки населення у конкретному історичному періоді, причин їх виникнення, творчого їх осмислення, врахування наслідків подій минулого у проведенні сучасного

реформування політичних і соціально-економічних відносин української держави позбавить від загрози чергового руйнівного для незалежності соціального вибуху.

Вибір автором теми зумовлювався також розбудовою у незалежній Україні громадянського суспільства, що передбачає врахування інтересів громадянина, пошук компромісу між інтересами держави та конкретної особи. Людина у громадянському суспільстві є головною цінністю, центром суспільного життя і державного устрою. Зворотній зв'язок, реакція соціальних, професійних, етнічних та інших груп населення, суспільства загалом на вироблення і впровадження політико-економічних реформ, врахування думки громадськості, можливість корекції ініціатив очільників держави становить один із чинників його розбудови.

Реалізація у сучасній Україні демократичних і гуманістичних принципів, європейських цінностей співжиття – поки що єдиний спосіб здійснити очікування кожного громадянина і суспільства загалом. Також це вагомий запобіжник щодо повернення тоталітарного устрою, практики державного терору як засобу управління. Врахування і засвоєння негативного досвіду радянського минулого повинно стати одним із факторів при ухваленні управлінських рішень для політичних лідерів сучасної України.

Визнання злочинів, вчинених комуністичним режимом протягом всього радянського періоду, уже стало чинником у формуванні громадянської позиції нового покоління незалежної України, позбавлення генетичного страху перед владою у пересічного громадянина. Підтвердженням цього є події, що відбулися під час «Революції гідності». Громадяни України висловили протест проти спроби реставрації тоталітарного режиму, маніпуляцій суспільною свідомістю.

Сучасна практика показала, що успішна реалізація будь-яких реформ залежить від сприйняття їх суспільством. Аналіз діяльності владних структур через реакцію і поведінку людини відкриває зовсім іншу площину

взаємовідносин між владою і суспільством. Адже, щоб не говорили про себе владні структури, як би не демонстрували велич своїх програм і дій, є лише один важливий момент, який може підтвердити або спростувати всі ці спроби: наскільки глибоко, серйозно, ґрунтовно сприймають люди ці процеси, як вони ставляться до них і наскільки вони мають намір сприяти чи протидіяти їм [363, с.9].

У цьому контексті розкриття різноманіття типів реакції українського селянства на «соціалістичну реконструкцію села», повне ігнорування його потреб й інтересів, терористичні дії Й. Сталіна та його оточення у придушенні масового селянського спротиву свідчать про хибність твердження ідеологів сталінізму про «існування соціальної справедливості радянського суспільства», «необхідність революційних змін для побудови світлого майбутнього», «вдалий менеджмент Й. Сталіна» тощо.

Сучасна українська історіографія лише почала накопичувати праці з історичної антропології. Мотивації поведінки людей, їх реакція на конкретні події у різних історичних періодах – «спокійних» й «екстремальних» – лише зараз стали об'єктом історичних досліджень. Окремі спроби комплексного дослідження настроїв і поведінки населення в умовах суцільної колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. виявили деякі загальні тенденції як діяльності місцевої влади, так і українського селянства. Однак вплив регіональних політичних, соціально-економічних, етнонаціональних, культурних особливостей на настрої і поведінку селянства у досліджуваний період не був предметом історичного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до наукової теми кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Робота органічно пов'язана з держбюджетною темою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь

та соціально-економічних трансформацій першої третини ХХ ст. (номер державної реєстрації 0115U000636).

Об'єктом дослідження є аграрна політика радянської влади наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. на Поділлі.

Предметом дослідження є ставлення подільського селянства до аграрної політики радянської влади наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець 1920-х – початок 1930-х рр. Вибір нижньої хронологічної межі (1929 р.) зумовлено згортанням непу, переходом радянської влади до прискорених соціально-економічних трансформацій на селі; верхньої (1933 р.) – Голодомором, жертвами якого стали мільйони українських селян, який докорінно змінив настрої та поведінку селянства.

В окремих випадках, для повноти викладу матеріалу, автор виходив за окреслені хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані автором матеріали стосуються історико-географічного регіону Поділля в адміністративно-територіальних межах кінця 1920-х – початку 1930-х рр. У дисертації враховано тогочасні адміністративно-територіальні зміни, оскільки до 1930 р. Поділля було розподілено на Вінницький, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Проскурівський, Тульчинський, Шепетівський округи. У 1930 р. було ліквідовано округи і реалізація владних повноважень в УСРР здійснювалася безпосередньо через районні органи влади. У лютому 1932 р. на терені Поділля було утворено Вінницьку область, що наприкінці 1933 р. мала у своєму складі 64 райони (47867,0 км²), з населенням 4696,4 тис. осіб [225, с.62,67].

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі аналізу історичних джерел, здобутків попередників, ґрунтуючись на засадах сучасної методології, дослідити настрої та поведінку селян Поділля наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, охарактеризувати джерельну базу дослідження, окреслити науковий інструментарій;
- розкрити регіональні особливості аграрного розвитку Поділля наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.;
- виявити вплив аграрної політики радянської влади на формування настроїв та поведінки селянства Поділля;
- типологізувати настрої та поведінку подільського селянства, їх динаміку в окреслений хронологічний період;
- визначити основні форми протестної й конформістської поведінки селян;
- розкрити практики виживання подільського селянства наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

вперше:

- на основі критичного осмислення історіографічної спадщини, аналізу джерел дисертантом типологізовано настрої та поведінку селянства Поділля наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.;
- проаналізовано динаміку настроїв та поведінки подільського селянства в умовах суцільної колективізації та Голодомору;
- уведено до наукового обігу значну частину нових документів із центральних й обласних державних архівів, Галузевого архіву Служби безпеки України;

удосконалено:

- знання про політичні, соціально-економічні, етнічні відмінності аграрного розвитку Поділля наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.;
- розуміння впливу аграрної політики радянської влади на настрої та поведінку селянства Поділля;

– виокремлено форми конформістської поведінки (підтримка політико-господарських кампаній, участь у колективізації, політична і соціальна мімікрія тощо);

отримали подальший розвиток:

– основні форми протестної поведінки селян (збройне повстання, «волинки», розгром колгоспів, «демонстрація на кордоні», перехід кордону тощо);

– вивчення практик виживання подільського селянства в умовах Голодомору (втеча у місто, заробітчанство, жебракування, крадіжки продуктів та майна із подальшим обміном на їжу, втечі за кордон тощо);

– осмислення наслідків державного терору стосовно подільських селян наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. (фізичне знищення десятків тисяч політично активних селян шляхом їх ув'язнення та депортації; загибель сотень тисяч селян під час Голодомору, що спричинило формування страху перед владою; зміна «етнічної карти» Поділля).

Практичне значення дисертації полягає у тому, що фактичний матеріал, теоретичні положення, висновки й узагальнення дисертаційної праці суттєво розширюють і доповнюють новітні знання про аграрну історію України наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр., радянську політику на селі, настрої та поведінку селянства Поділля наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. Отримані результати можуть стати у нагоді для підготовки навчальних курсів із історії України XX ст., спецкурсів із історії селянства, соціальної історії, соціальної психології, краєзнавства, поділезнавства. Окремі положення дисертації стануть у нагоді під час сучасного аграрного реформування в Україні.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертації обговорено на розширеному засіданні кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Загальну концепцію та окремі аспекти дослідження відображено у доповідях та повідомленнях автора на міжнародних

конференціях «Особа в тоталітарному суспільстві: рефлексії ХХІ ст.» (Одеса, 2013), «Актуальні наукові дослідження у сучасному світі» (Переяслав-Хмельницький, 2017), «Україна і Польща: історичне сусідство», (Вінниця, 2017), XIV Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Українське краєзнавство в соціокультурному історичному просторі: історичні ретроспективи та виклики сучасності» (Київ, 2016), двох круглих столах, присвячених історії органів держбезпеки (Київ, 2013) та історії радянської повсякденності (Вінниця, 2015).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 17 статтях автора, 5 із яких – у фахових виданнях України, 1 – у науковому періодичному закордонному виданні, 1 – в науковому фаховому виданні, внесеному до закордонних наукометричних баз, 2 – у матеріалах міжнародних конференцій. Загальний обсяг публікацій становить 5,7 друк. арк.

Обсяг і структура дисертації зумовлені метою, завданнями та проблемно-хронологічним принципом дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (56 сторінок, 452 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 260 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми.

Останнім часом проблеми динаміки суспільних настроїв радянської доби, реакції на події внутрішньої і зовнішньої політики, сприйняття населенням діяльності вищого партійно-радянського керівництва СРСР постали у центрі уваги вчених.

Дослідники, застосовуючи нові для пострадянського простору методологічні засади, намагаються вивчити історію радянського суспільства через повсякденне життя населення. Дослідження лише перебігу політичних, соціально-економічних процесів подало громадськості однолінійну картину життя населення. Люди у цих дослідженнях виглядали лише виконавцями грандіозних соціалістичних перетворень, ідей керівництва держави тощо. Окремі праці про партійно-радянських діячів СРСР та Радянської України у черговий раз демонстрували політичну лояльність та покірність широких мас населення країни політиці більшовицького керівництва[202; 297; 353; 418].

Проблема «олюднення» історії вимагала використання міждисциплінарного підходу, застосування наукового інструментарію соціології, психології. Це одразу створювало об'ємну реконструкцію історичних подій, дозволяло виявити багатогранність перебігу політичних та соціально-економічних явищ.

Наявну історіографію досліджуваного періоду варто структурувати на наступні періоди:

- початок 1920-х – 1980-ті рр.;
- кінець 1980-х – сучасний період.

Ще на початку 1920-х рр. деякі вчені у своїх дослідженнях із соціальної психології почали враховувати психолого-соціологічні аспекти історичних

явищ, проводили окремі історичні реконструкції на макрорівні і використовували їх для створення певних теоретичних схем. Йдеться про праці П. Блонського, Л. Виготського, С. Рубінштейна, О. Леонтьєва та ін. [217; 235; 316; 390;]. Тому, зважаючи на перші спроби створення теоретичних підвалин вивчення поведінки особистості у певному історичному періоді, її реакції на поточні події й явища, все-таки варто верхню межу радянської історіографії щодо настроїв населення СРСР починати із 1920-х рр.

Загалом цікавість учених до історичних подій, у центрі яких знаходиться пересічна людина/особистість, у СРСР почала проявлятися у 1960-х рр. Тоді почали формуватися теоретичні основи для дослідження історії повсякденності, як її елемента – суспільних настроїв.

Період наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр. характеризується значним зближенням радянської історичної науки та психології [198; 252; 253; 376; 416]. Одним із перших вагомих результатів співробітництва істориків та психологів стала книга «История и психология». Автори акцентували увагу на необхідності вивчення діяльності та поведінки людей конкретної історичної епохи, проведення мікроаналізу історичного процесу, розробки більш детального наукового інструментарію для історико-психологічних досліджень [274]. Але всі наукові розробки та дискусії про соціальну історію, у тому числі і суспільних настроїв та поведінці, в умовах радянської дійсності зводилися до констатації факту необхідності таких досліджень і загальнотеоретичних висновків. Все це було лише підготовкою до вивчення конкретно-історичних питань соціальної історії.

Окремі сюжети щодо настроїв населення зустрічалися у працях дослідників радянської доби у контексті реакції громадян на впровадження програмових засад «диктатури пролетаріату», результатів політико-економічних кроків вищого партійно-радянського керівництва СРСР та Радянської України досліджуваного періоду. Особливу увагу приділяли

селянству, яке вважали наскрізь «дрібнобуржуазним» та «соціальною базою дрібнобуржуазних партій».

Перші дослідження із історії аграрної політики більшовиків у 1920-х – 1930-х були надруковані ще на початку 1930-х рр. [302; 315; 350]. Негативна реакція на дії очільників більшовицького режиму – продрозверстка, «червоний терор», конфіскаційна цінова політика щодо сільськогосподарських виробників, репресивні операції стосовно окремих соціальних груп («колишні люди», інтелігенція, куркулі тощо) – інтерпретувалася як «прояви контрреволюції».

Саме у 1930-х рр. закладалася традиція вивчення історії СРСР, що базувалася на вибірковості архівних джерел, ідеологічній ангажованості, керівній ролі Комуністичної партії та робітничого класу в «аграрних, індустріальних та культурних перетвореннях» [240; 241; 341; 419; 435]. Поява «Короткого курсу історії ВКП(б)» на наступні десятиліття означила ідеологічні канони історії радянського суспільства [164; 275]. Зокрема, сутність нової економічної політики трактувалася лише у форматі заміни продрозкладки продподатком, союзу робітничого класу з селянством. Автори «Короткого курсу...» ігнорували наявність впливу кооперативних організацій, державної торгівлі, державного капіталізму на свідомість та поведінку населення.

Натомість одноосібне селянське господарство оголошувалося безперспективним, акцентувалася увага на його низькій товарності. Хлібозаготівельні кризи середини та кінця 1920-х рр. пояснювалися «куркульським саботажем», «дрібнобуржуазними настроями» значного прошарку селянства. Особливо наголошувалося на зміні світогляду радянських громадян та формування соціалістичних переконань через модернізацію сільського господарства – перехід від одноосібного господарства до колгоспів та радгоспів. «Змичка між містом і селом» розкривалася через наявність вільної торгівлі, яку, у свою чергу, означили як

тимчасовий відступ для використання позабюджетних джерел відбудови народного господарства.

Деякі дослідники у наукових працях акцентували увагу на колосальній працездатності та підприємництві українських селян в умовах нової економічної політики. Зокрема, П. Ляшенко писав про «новий стимул підвищення продуктивності сільського господарства, як особиста ініціатива і особиста зацікавленість дрібного виробника і свобода ринкових зв'язків» [324]. Він відзначив керівну роль Комуністичної партії у відновленні промисловості, налагодженні торгівлі та у сприянні розвитку соціалістичних елементів на селі. Це, на думку вченого, сприяло швидкому відновленню продуктивних сил. П. Ляшенко у традиційній для радянської історіографії манері критикував індивідуальне селянське господарство, заявивши, що воно «не лише не здійснювало розширеного відтворення, а навпаки, дуже рідко могло здійснювати навіть просте відтворення» [323]. Виходячи із заявленої тези, дослідник одночасно визнав позитивний вплив НЕПу на розвиток сільського господарства, створення прошарку селян-середняків – виробників сільськогосподарської продукції і водночас заявив про нежиттєздатність індивідуального сільського виробника. У цьому контексті оцінка поведінки і настроїв населення базувалися на їх ставленні до модернізації економіки, запропонованих вищим політичним керівництвом країни, та механізму її проведення. У такій інтерпретації створювалася ілюзія повної підтримки населенням, за невеликим «контрреволюційним» виключенням, соціально-економічних перетворень, ініційованих очільниками Компартії.

Подібні оцінки політико-економічного розвитку СРСР та УСРР – УРСР у 1920–1930-х рр. із певними нюансами стали базовими у радянській історіографії. Автори фундаментальних праць акцентували увагу на формуванні у 1920–1930-х рр. нового типу спільноти – «радянські люди». Дослідники визначали типи настроїв та поведінки населення такими тезами та формулюваннями: «високий рівень патріотизму та трудового героїзму»,

«масовий трудовий ентузіазм», «єдність і згуртованість радянських людей на будовах соціалізму», «єдність представників всіх національностей у спільній справі (інтернаціоналізм)», «формування соціалістичної самосвідомості»[231; 257; 258; 259; 276; 278; 280; 289; 353; 396].

Поза науковим аналізом залишалися численні факти пасивного й активного опору більшовицькому режиму, негативні настрої різних соціальних груп, у тому числі селян-бідняків та робітників – соціальної бази комуністів. Пояснення стосунків «влада – населення», настроїв та моделей поведінки людей вписувалося у жорстку чорно-білу схему більшовицької ідеології – «хто не з нами, той проти нас». Жодного «перехідного» забарвлення чи нейтральності у цих координатах цінностей не існувало: або повна лояльність, або «контрреволюціонер». До першої категорії входила, за твердженнями компартійних ідеологів, абсолютна більшість населення, до другої – «класові вороги», «шкідники», «буржуазні націоналісти».

Такі оцінки була зумовлені не лише ідеологічним тиском, а й недоступністю джерельної бази [325; 337]. Адже у СРСР більшість архівних документів, що містили негативну інформацію про перебіг «соціалістичних перетворень», фонди партійних організацій, органів держбезпеки, або зовсім були закриті для дослідження, або видавалися обмеженому колу дослідників. Навіть виписки із архівних документів партійних органів суворо цензурувалися працівниками архівних установ.

Політика «перебудови» спричинила «архівну революцію» кінця 1980-х – початку 1990-х рр. різко змінила ситуацію у дослідженні історії 1920-х – 1930-х рр. Доступ до раніше закритих документів зумовив кардинально інший аналіз настроїв та поведінки населення в умовах нової економічної політики, більшовицької модернізації країни. Українські дослідники одразу заявили про необхідність проведення ґрунтовних досліджень у галузі соціальної історії [212; 290; 331; 383].

Протягом 1990-х – початку 2000-х рр. вчені опублікували певну кількість праць, у яких містилися окремі сюжети про настрої та поведінку

населення, що були ілюстрацією історичних подій. Але О. Удод акцентував увагу наукової громадськості на окремих методологічних підходах історико-психологічних досліджень [416, с.12-13].

Хоча деякі вчені відносили проблему вивчення соціально-психологічних проблем до категорії нерозроблених тем [268, с.12], однак, відомий дослідник історії українського селянства С. Дровозюк у 2004 р. зробив певні історіографічні узагальнення щодо вивчення настроїв та поведінки селянства та окреслив деякі завдання майбутніх досліджень [263, с.70-83]. Зокрема, він наголосив на таких дослідницьких тенденціях:

- аналізі більшовицької суспільно-політичної думки 1920 - 1930-х рр., що мала вагомий вплив на настрої селянства. Більшовицькі очільники прекрасно були поінформовані про типи настроїв населення і намагалися через агітаційно-пропагандистський апарат маніпулювати громадською думкою. Такий підхід зумовив активне використання спецслужбами нагромаджених знань про реальні настрої населення у політичних технологіях та репресивних заходах, але для академічної науки протягом радянської доби ця тема була закрита;

- дослідження селянського повстанського руху протягом 1919 – початку 1920-х рр. як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівнях відтворили динаміку настроїв селянства, їх антикомуністичний і антибільшовицький характер;

- прагнення істориків реконструювати історію українського селянства крізь призму його взаємовідносин із владою з акцентом на соціально-психологічних аспектах цього процесу;

- дослідження соціально-політичних настроїв українського селянства в умовах розкуркулення та колективізації. Історики прагнули з'ясувати емоційний стан окремих груп селянства, трансформацію настроїв селян очільниками Компартії у конкретні політичні рішення;

- вивчення структури та динаміки соціально-політичних настроїв в умовах Голодомору 1932-1933 рр.;

– аналіз та динаміка есхатологічних настроїв селян у 1920–1930-х рр., його соціально-політичного підґрунтя.

Але вчений зробив висновок про «відсутність цілісного портрету українського селянства» через звуженість інтерпретацій настроїв селянства. Їх загалом позначають як «антиколгоспні», «антибільшовицькі», «антирадянські». Цілком погоджуємося із думкою С. Дровозюка про їх велику різноманітність та «емоційну барвистість», зокрема «прагнення війни» як елементу боротьби із більшовицьким режимом, масових есхатологічних настроїв, «самосудні настрої». Учений навіть запропонував певний алгоритм їх дослідження: фактори, що спричинили настрої – зміст та динаміка настроїв – реакція влади на настрої. Структура і динаміка настроїв мають розглядатися в органічному зв'язку з усіма сферами суспільних відносин. Оскільки настрої найчіткіше проявлялися там, де зачіпалися життєво важливі інтереси селянства, розкриття цього питання особливо необхідне у працях із проблем земельної, податкової, продовольчої, цінової політики тощо. Звичайно, що при конкретно-історичному дослідженні до згаданого алгоритму додадуться чимало нових аспектів.

С. Дровозюк наголошував на важливості з'ясування сукупності чинників, що породжували певні настрої, виявлення механізму їх формування та поширення. При цьому слід врахувати, що настрої з точки зору їх стабільності, тривалості, емоційної сили, охоплення певних територій становили мінливу картину. Для реконструкції динаміки суспільно-політичних настроїв українського селянства у просторово-часовому та емоційному вимірі необхідно скласти їх детальний реєстр за усіма видами джерел. Дослідник наполягав на істотному розширенні джерельної бази і удосконаленні методики аналізу джерел, зокрема, використанні кількісних методів дослідження документів, що містять інформацію про настрої [263, с.78-79]. Також деякі історіографічні узагальнення щодо вивчення настроїв селян зробила у дисертації Н. Бем [207].

У сучасній вітчизняній історіографії також сформувалося ще декілька напрямів дослідження, що репрезентували певні форми поведінки та настрої населення. Так, у контексті вивчення історії повсякденності підготовлені праці та окремі розділи про побут і дозволя українського населення. Загалом ця тематика була цариною фольклористів та етнографів, але останнім часом почала аналізуватися істориками. Виявлені документи свідчать про цікаві форми поведінки під час роботи і дозволя окремих категорій населення – робітників, селян, містян, сільської та міської інтелігенції тощо. Соціально-економічні умови були одними із визначальних факторів настроїв. Адже рівень зарплатні, умови проживання, продовольчого і промислового постачання, цінова політика визначали ставлення громадян до вищого та місцевого партійно-радянського керівництва. Так, у дослідженні П. Кравченко охарактеризував умови праці будівельників на основних індустріальних новобудовах часів індустріалізації. Автор зосереджує увагу на харчуванні робітників, їх медичному обслуговуванні, висвітлює жахливі антисанітарні умови, у яких доводилося жити будівельникам «соціалістичних новобудов». Дослідник означив парадоксальні типи настроїв, зокрема, типові критичні висловлювання невдоволення стосовно партактиву, який отримував додаткові блага, і водночас трудовий ентузіазм робітників [299; 300].

Цікаві дослідження про спроби компартійного керівництва перебудувати свідомість українського селянства через систему колективного господарювання та створення соціалістичного побуту зробив О. Лукашевич [319; 320; 321; 322]. У висновках дисертації він зазначив, що саме негативна реакція на соціально-економічні перетворення змусила більшовицьких очільників перейти до трансформації повсякденного життя українських селян на нових ідеологічних засадах. Партійно-радянський апарат спочатку заохочував, а згодом насаджував створення комун, колгоспів, радгоспів, мережі комуністичних культурно-освітніх закладів, поширення соціалістичної обрядовості тощо. У формуванні нового побуту більшовики намагалися змінити свідомість селянина-колективіста. В 1920–1930-х рр.

побутові умови життя українських селян практично не змінилися. Якість житла не покращилася, не вистачало якісних продуктів харчування, одягу та товарів повсякденного вжитку, не була створена сфера соціальних послуг. Між селом та містом поглиблювалася культурно-освітня прірва. Насильницькі зміни в побуті і дозвіллі селян, що запроваджувалися більшовиками, наносили невиправні втрати господарському і культурному життю селян. Духовні потреби селян (релігія, українські обряди та свята) більшовики намагалися замінити системою агітації та пропаганди, що зводилася до кінофільмів, відвідування хат-читалень та мітингів, присвячених більшовицьким святам. Низькі кваліфікація та культурний рівень працівників культосвітніх закладів, відсутність матеріально-технічної бази послаблювали вплив комуністів на формування соціалістичної свідомості на селі, що й зумовило в подальшому перехід більшовицького режиму від методів комуністичного виховання і переконання до економічного і політичного примусу та масових репресій селянства [436]. Окремі риси побуту та поведінки українського селянства періоду Голодомору та колективізації окреслив відомий український вчений С. Кульчицький [303; 304].

С. Трухманова проаналізувала реакцію населення подільських міст на заміну традиційної обрядовості радянськими святами. Так, традиційні релігійні свята замінювалися радянськими святами, «комуністичними суботниками». Містяни та інтелігенція по можливості ігнорували такі зміни або не виявляли ініціативи під час їх проведення. Їх ініціювали прихильники більшовиків, активісти та працівники радянських установ, залежні від місця роботи.

На думку дослідниці, впровадження «нового побуту» у 1920-х рр. призвело до несподіваних наслідків серед партійно-радянського апарату. Переважна більшість чиновників – членів партії – завели собі прислугу, забезпечили собі пристойне харчування та житло, що різко контрастувало із загальним рівнем життя населення. Така поведінка та споживацькі настрої

партійно-радянського апарату викликали роздратування як у місцевого населення, так і вищого політичного керівництва. Останні вбачали у цьому дискредитацію «ідеї соціальної справедливості» [413; 440]. Тому був покладений початок кампанії «боротьби проти радянського барства».

Т. Дорош проаналізувала спроби більшовицького апарату перевиховати «стару інтелігенцію» та виховати «нову радянську інтелігенцію». Автор розкрила складні відносини між партійно-радянськими структурами та інтелігенцією. Настрої, поведінку та світогляд інтелігенції намагалися змінити, позбавити її головної ознаки – осмислення поточної політико-економічної ситуації і спроби запропонувати альтернативні шляхи розвитку країни. Дослідниця вказувала, що більшовицькій владі потрібна була така інтелігенція, яка здатна вирішувати «технологічні питання» впровадження соціально-економічних ідей більшовицьких очільників [433].

Настрої селянства стали предметом вивчення у відомого дослідника селянства Г. Капустян. Вона однією із перших звернула увагу наукової громадськості на інформаційний потенціал матеріалів органів держбезпеки щодо аналізу перебігу подій в українському селі протягом 1920-х – початку 1930-х рр. Автор докладно простежила зміну динаміки селянських настроїв в умовах нової економічної політики, зокрема окремі сподівання селян на зміну репресивного компоненту та перехід до прагматичної економічної політики [286; 434].

Важливим напрямом історико-психологічних досліджень стало вивчення настроїв та поведінки селянства в екстремальні періоди радянської історії – суцільної колективізації та Голодомору. Так, Н. Бем проаналізувала ставлення селян до колективізації та ліквідації «куркульства як класу» у 1930–1931 рр. і виявила численні факти спроб захисту селянами «куркульських господарств». Іноді навіть комсомольці, що із активністю бралися за реалізацію настанов про «побудову світлого майбутнього» відмовлялися брати участь у насильницьких акціях проти односельців [204; 205]. Також дослідниця на підставі численних архівних документів

відзначила, що селяни докладно розуміли винуватців страшної трагедії – голоду 1932 – 1933 рр. – більшовицький режим, очолюваний Й. Сталіним [206]. Полтавський дослідник О. Єрмак у контексті знищення заможних селянських господарств приділив увагу реакції селян на розкуркулення [267].

Л. Гриневич обрала для дослідження таку незвичайну професійну групу як особовий склад частин Червоної армії, що дислокувалися на території України. Дослідниця спочатку намагалася виявити динаміку настроїв у період нової економічної політики, суцільної колективізації та голоду, «Великого терору» 1937–1938 рр.[247] Згодом вона поглибила наукові пошуки щодо виявлення типів настроїв командирів та червоноармійців в умовах колективізації та голоду [249; 250].

Дослідниця Н. Романець, досліджуючи проблему взаємовідносин селянства та органів радянської влади, означила реакції селян Дніпропетровщини на реалізацію аграрної політики більшовицького уряду у 1928 – 1933 рр. [438]. У наступній праці, присвяченій репресивній політиці щодо українського села у 1925 – 1939 рр., автор зуміла виявити не тільки типи реакції селян на репресивні акції більшовицького режиму, а й типове реагування радянських органів, активістів та керівництва новостворених колгоспів на негативні настрої селян: «[...] всякий колгоспник, хто вимагає виправлення помилок – злісний агітатор, і відповіддю на його вимоги є лава підсудних» [389].

Наступним напрямом досліджень екстремі кінця 1920-х – початку 1930-х рр. став опір селянства в умовах колективізації та Голодомору. Якщо історіографія радянської доби інтерпретувала виступи селян як «окремі прояви контрреволюційної боротьби», то після опрацювання нових розсекречених архівних фондів вітчизняні дослідники констатували їх масовий характер. Спочатку опір був ілюстрацією негативного ставлення селян до «соціально-економічних експериментів» компартійних очільників [237; 238]. Згодом селянський опір, як форма поведінки/реакції, став предметом спеціального україно-канадського дослідження В. Васильєва та Л.

Віоли [223]. Вчені не лише визначили динаміку селянських виступів під час першої хвилі колективізації в Україні, а й оприлюднили значну кількість документів із типами селянських настроїв. Згодом Л. Віола опублікувала працю, де селянський опір розглядався крізь соціокультурну призму. Дослідниця зробила висновок, що прояви опору кардинально змінили традиційні уявлення про «сталінську диктатуру» і її можливості контролювати, втручатися в радянське суспільство. Однак, на її думку, існує небезпека міфологізації опору [230].

В. Васильєв, вивчаючи селянський опір колективізації, означив деякі форми поведінки селян: антиколгоспна агітація, вбивство та побиття представників сільського партійно-радянського керівництва та активу, що кваліфікувалося чекістами як «терористичний акт», підпали, поширення рукописних листівок та написання анонімок, соціальна «мімікрія» тощо. Він зробив висновок, що саме широкий селянський опір, негативні настрої стали одним із головних факторів масштабних політичних репресій [225].

Деякі дослідники вивчали окремі форми опору, зокрема збройний виступ. Так, Р. Подкур простежив динаміку збройного опору радянській владі в УСРР у 1920-ті – початку 1930-х рр. Він зробив висновок, що збройні виступи початку 1930-х рр. стали реакцією на економічну політику більшовицьких керівників та масове насилля представників місцевого партійно-радянського апарату. Автор акцентував, що такі виступи слід трактувати не як «політичний бандитизм», а «антирадянські», «антибільшовицькі» виступи [367].

Проміжним підсумком вивчення настроїв та поведінки населення став окремий розділ фундаментальної праці «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки». Тут стратегії виживання пересічних громадян було присвячено окремий розділ. Його автори В. Марочко та О. Мовчан на основі архівних документів, спогадів проаналізували типи порятунку від голодної смерті, форми спротиву діяльності місцевого партійно-радянського апарату і сільським активістам, спроби врятування дітей від голодної смерті. Автори

намагалися подати історико-психологічну характеристику такого страшного явища як канібалізм та виявити причини його виникнення [242].

Несподіваний предмет дослідження обрали А. Блюм [217] та В. Бабюх – «анекдот як реакцію населення на суспільні процеси 1920–1930-х рр.». Зокрема, В. Бабюх стверджував, що анекдот став джерелом для вивчення суспільних настроїв, ставлення населення до заходів вищого партійно-радянського керівництва СРСР у сферах внутрішньої та зовнішньої політики, економіки, культури. Адже у порівнянні із іншими текстами він мав ряд специфічних особливостей: як традиційний фольклор, він є продуктом колективної творчості, має переважно анонімний характер; анекдот має, як правило, усний характер, знаходиться поза нормами офіційної культури; в анекдоті поєднується функціонування офіційної та неофіційної культур, що дозволяє перекладати інформацію з офіційної мови на неофіційну. Більшість анекдотів порушують принцип «табу» на певну визначену тематику – результати «жовтневої революції», масові операції по вивезенню куркулів, результати «Великого терору» 1937–1938 рр., методи діяльності радянської спецслужби, приховування негативних тенденцій у соціально-економічній та культурно-освітній сферах, оцінки діяльності очільників більшовиків В. Леніна, Л. Троцького, Ф. Дзержинського, Й. Сталіна, Л. Берії та ін. [199].

Окремо слід акцентувати увагу на наукових працях подільських вчених, які досліджували соціально-економічний і політичний розвиток у даний період. Наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. доктор історичних наук І. Шульга розпочав активно досліджувати розсекречені документи партійно-радянських органів 1920–1930-х рр. щодо колективізації сільського господарства на Поділлі. Результатом стала праця, що окреслила механізм більшовицького тиску на подільських селян, придушення їх масового опору комуністичному режиму та причини і наслідки Голодомору 1932–1933 рр. У книзі І.Шульга для ілюстрації ставлення селян до радянської влади описав декілька типів настроїв, способів виживання під час суцільної колективізації і Голодомору [427].

Використовуючи вагомий фактичний матеріал, кам'янець-подільські вчені І. Рибак і А. Матвєєв дослідили особливості колективізації і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. Автори описали хвилі розкуркулення, методи його проведення, оприлюднили статистичні дані про кількість розкуркулених селян, наслідки для подальшого розвитку сільського господарства регіону [334; 385].

Вінницький дослідник В. Петренко вивчав технологію грабунку більшовицьким режимом українського селянства на прикладі Поділля протягом 1920–1930-х рр. Він переконливо довів: саме спротив українського селянства 1920-х рр. став однією із основних причин масових репресивних заходів та «упокорення голодом» бунтівного українського селянства. Вище партійно-радянське керівництво свідомо проводило конфіскаційні заходи в українському селі. Для цього були залучені «нові хлібозаготівлі»: зустрічні плани, «чорні дошки», децентралізовані хлібозаготівлі, відбирання трудоднів за заборгованість тощо [358; 360; 361; 362]. Вперше він провів комплексне дослідження вилучення коштів із селянських господарств через фінансово-податкову систему [359].

Цікавий дослідницький ракурс обрав В. Рекрут, який вивчав роль споживчої кооперації в організації постачання продовольчими і промисловими товарами населення Поділля. Учений акцентував увагу на тому, що діяльність споживчої кооперації, за задумом кремлівського керівництва, спрямовувалася на вилучення максимальної кількості фінансових коштів і продовольства у селян через завищені ціни на промислові товари і дешеву сільськогосподарську продукцію. Також він показав реакцію подільського селянства на політику комуністичних можновладців у сільському господарстві [384].

Діяльність місцевих партійно-радянських органів, спрямованих на формування комуністичної свідомості, досліджувала О. Стадник. Відзначаючи роль сільбудів у пропаганді марксистсько-ленінських засад серед селянства, вона вказала на проведення значної просвітницької роботи.

Але водночас через пропаганду більшовицької ідеології робилася спроба у стислі терміни перемогти «дрібнобуржуазну», «приватновласницьку» сутність селян і перетворити їх на «радянську людину» [401].

О. Комарніцький, досліджуючи українське студентство 1920–1930-х рр., вказав на широкий спектр настроїв цієї категорії у зазначений період. Зокрема опозиційні настрої студентів подільських вишів були зумовлені їх походженням (значна частина – вихідці з села), реалізацією злочинної політики лідерів Компартії стосовно сільського населення [295].

Якщо проблема настроїв та поведінки населення у 1920–1930-х рр. лише протягом останнього десятиліття стала предметом наукового дослідження вітчизняних істориків, то вчені далекого зарубіжжя досліджували цю проблему уже декілька десятиліть. Одними із перших заявили про широкий спротив сталінській політиці, наявності його різних форм – від негативних настроїв до стихійних повстань та «волинок» – історики української діаспори. Зокрема, Д. Соловей вказував, що основна маса українців із ненавистю ставиться до сталінського режиму [399]. У наукових працях та газетних статтях учені діаспори на основі окремих архівних документів, спогадів та інформацій емігрантів і дипломатів, кореспондентів газет оцінювали рівень негативних настроїв селян, намагалися показати його типологію, визначити їх підґрунтя. Головним чином це стосувалося періоду Голодомору 1932 – 1933 рр. [365; 449].

У післявоєнний період на Заході у складі чергової хвилі еміграції потрапили десятки тисяч громадян України – носіїв детальної інформації про перебіг колективізації, розкуркулення і Голодомору. Вчені української еміграції отримали нові дані, що дали їм можливість розширити категорії невдоволеного населення і досягнути глибинні масштаби трагедії [155; 226; 236; 251; 254; 377]. Так, В. Гришко звернув увагу на те, що українські комуністи зверталися до ЦК ВКП(б) з протестами проти непосильних хлібозаготівель, і навів приклади того, як особисто Й. Сталін реагував на

спроби керівників КП(б)У «врозумити свій московський центр тривожними сигналами про неминучу голодову катастрофу в Україні» [219].

Закордонні дослідники цитували характерні приклади реакції селян на заходи влади в аграрному секторі, висловлювали своє бачення економічного та політичного стану хліборобів. Так, демограф С. Максудов назвав сталінську перемогу над дрібнобуржуазним селянством «Пірровою перемогою». Дослідник акцентував увагу на зміні свідомості українського селянства після терору голодом: «Земля і сільське населення, як змогли, віддячили переможцям. Земля перестала давати врожай, а селянин перестав з любов'ю ставитися до хліборобської праці. Це була страшна і справедлива помста» [326].

Г. Костюк застосував термін «війна» до протиборства початку 1930-х рр. між більшовицькою владою та українським народом. Він заявив, що селяни опиралися насильницькій колективізації як могли, вдаючись до пасивних і активних заходів протиборства, серед яких були відмова виконувати хлібозаготівельні завдання, масовий забій худоби, втеча в міста і т. ін. [297].

Відомий американський історик М. Левін, вивчаючи суцільну колективізацію в СРСР, акцентував увагу на штучному розшаруванні селян за економічними та політичними ознаками. Учений визначив рівень впливу такої політики на настрої та поведінку хліборобів [192].

Б. Кравченко одним із перших дослідників далекого зарубіжжя проаналізував динаміку настроїв українського населення у XX ст. [298]. Автор наголосив, що настрої селян – це віддзеркалення сталінської аграрної політики.

Але праці як українських діаспорних дослідників, так і радянologів інших країн мали чимало узагальнень, що не підтверджувалися фактичним матеріалом. Адже іноземні дослідники практично не допускалися до архівних фондів. Тому більшість дослідників робили висновки на підставі відкритих джерел, спогадів, окремих архівних документів, що потрапили на

Захід після Другої світової війни, зокрема «смоленського архіву». Зроблені висновки вони екстраполювали на всі республіки СРСР. Отже, західні вчені не враховували регіональної специфіки розгортання подій у 1920-х – 1930-х рр. [193].

Демократичні зміни на пострадянському просторі дозволили іноземним ученим брати активну участь у розробці архівних фондів радянської доби та використовувати наукові здобутки вітчизняних істориків. Це одразу позначилося на аргументації їх наукових праць. Так, Л. Віола, досліджуючи селянських опір у 1930-х рр., активно використовувала матеріали російських архівів [195]. У 2010 р. її книга була перекладена російською мовою [229]. Автор вивчала анатомію «жіночих бунтів» та селянських повстань і зробила висновок, що корені спротиву містилися не в окремих соціальних прошарках, а в культурі самого селянства. Селянський опір пронизував усю селянську культуру. Для селян, як і для держави колективізація була громадянською війною [229].

Відомий італійський учений А. Граціозі провів ґрунтовні дослідження щодо динаміки селянського руху 1917 – 1933 рр., назвавши його «великою селянською війною» [191]. Використавши матеріали українських архівів, він вказав на причини масових повстань селян, особливо відзначивши роль жіноцтва [191].

Таким чином, сучасна історіографія акцентувала увагу на динаміці настроїв населення загалом і окремих соціальних груп або у загальносоюзному, або у республіканському масштабі зокрема протягом 1920-х – 1930-х рр. Однак, у дослідженнях не враховувалася регіональна специфіка, їх динаміка, не визначалася типологія.

1.2. Джерельна база дослідження.

Зростання дослідницької цікавості до динаміки настроїв та особливостей поведінки населення стимулювало активний архівний пошук.

Протягом нетривалого періоду було виявлено чимало архівних документів, що зумовили нові наукові інтерпретації.

Джерела з історії 1920-х – 1930-х рр. із даної проблеми стали доступні для вчених лише в останні десятиліття. Тому ми намагалися використати максимальну кількість джерел, скористатися досвідом попередників, виявити нові документи в архівосховищах України.

У дослідженні використовувалися матеріали політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) та політбюро ЦК КП(б)У, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (Ф.1 – Центральний комітет Комуністичної партії України), місцевих партійних (губернських, окружних, обласних, районних) комітетів, рішення РНК СРСР, УСРР – УРСР, місцевих виконавчих органів влади з фондів державних обласних архівів України. Так, основні матеріали з досліджуваної проблеми відклалися у фонді 1 ЦК КП України ЦДАГО України в описах 1 (з'їзди, пленуми та конференції КП(б)У– КПУ), 16 (засідання політбюро, оргбюро секретаріату ЦК), 20 (відділи ЦК довоєнного періоду).

Цінним джерелом також стали документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України із ф.1 (Верховна Рада України) та ф.27 (Міністерство сільського господарства УРСР). Це головним чином інформаційні та статистичні документи про ситуацію у сільському господарстві у досліджуваний період.

Зважаючи на регіональну специфіку, базовими для дослідження стали документальні фонди державного архіву Вінницької області. Були опрацьовані наступні фонди: ф. П-29 Вінницький окружком КП(б)У, ф.П-30 Гайсинський окружком КП(б)У, ф.П-31 Могилів-Подільський окружком КП(б)У, ф.П-33 Тульчинський окружком КП(б)У, ф. П-39 Бершадський райком КП(б)У, ф.П-41, ф.П-45 Гайсинський райком КП(б)У, ф.П-51 Жмеринський райком КП(б)У, ф.П-136 Вінницький обком КП України, ф. П-457, Вінницький обласний комітет ЛКСМУ, ф.Р-1020 Вінницька окружна прокуратура.

У державному архіві Хмельницької області були опрацьовані фонди: ф.П-301, Проскурівський окружком КП(б)У, ф.П-458, Шепетівський окружком КП(б)У, ф.П-3, Кам'янець-Подільський окружком КП(б)У, ф.Р-653, Бюро національних меншин виконавчого комітету Кам'янецької окружної ради Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, ф.Р-3508, Бюро національних меншостей Шепетівського окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, ф.Р-6193, Управління Служби безпеки України у Хмельницькій області, окремих районних комітетів Комуністичної партії (більшовиків) України.

Також використовувалися архівно-кримінальні справи із фонду припинених справ Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Виявлені та використані у дисертації документи варто умовно поділити на *чотири* групи.

Перша – організаційно-розпорядчі документи вищих та місцевих партійно-радянських органів (постанови політбюро ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У, окружних, обласних, районних комітетів партії та рішення виконавчих органів влади, міжвідомчих комісій по розкуркуленню тощо), що стали об'єктом аналізу населенням і спричинили певну його реакцію. Постанови вищих та місцевих партійних органів подавали механізм реалізації ідеологічних засад комуністичної партії, конкретної взаємодії державних установ, партійних комітетів, правоохоронних органів та органів державної безпеки, визначали конкретних виконавців та строки.

Друга – інформаційно-аналітичні довідки, доповідні записки, політичні листи, періодичні звіти секретарів партійних комітетів та виконавчих органів влади. У цій категорії документів розглядалася динаміка настроїв та зміна поведінки населення Поділля, аналізувалася реакція населення до різноманітних соціально-економічних та політичних ініціатив вищого та місцевого партійно-радянського керівництва, ставлення до окремих компартійних очільників, проведення загальнодержавних свят, господарсько-

політичних кампаній тощо. Окремо подавалися приклади «типових», на думку авторів документу, позитивних та негативних настроїв, поведінки громадян.

Стенограми партійних та «безпартійних» конференцій, нарад, міжвідомчих комісій подають яскраву картину реалізації партійних і державних настанов та поточних завдань. Тут можна виявити певну міжвідомчу конфліктність, шляхи її подолання, оцінки окремими посадовими особами «політичних настроїв» населення регіону. Так, безпартійні селянські конференції використовувалися владою для моніторингу настроїв селянства [234; 263; 294]. Варто зазначити, що в публікаціях українських істориків середини 1980-х рр. була зосереджена увага на важливому значенні цих конференцій як історичного джерела для дослідження настроїв селянства [263; 288].

Третя – міжвідомче листування центральних державних установ і партійних комітетів з їх місцевими органами та партійними комітетами, особисті листи керівників КП(б)У, органів державної безпеки, реакція на скарги громадян тощо. Тут яскраво виявляються окремі нюанси реалізації соціально-економічної політики, проведення агітаційно-пропагандистських «антикуркульських кампаній», інтерпретації посадовцями таких понять, як «куркуль», «середняк», «диктатура пролетаріату», «контрреволюційна діяльність», «жіночий бунт», «волинка» тощо.

Четверта – документи радянських спецслужб – ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР та його регіональних апаратів. Їх залучення до наукового обігу зруйнувало стійкі міфологеми радянської історіографії, дозволило з'ясувати механізм реалізації політико-економічних реформ досліджуваного періоду, виявити способи тотального контролю за українським суспільством та маніпулюванням.

Поряд із зняттям «грифу секретності» вчені намагалися провести джерелознавчий аналіз цього документального корпусу. Одним із перших

вітчизняних учених був С. І. Білокінь, який порушив джерелознавчі проблеми опрацювання архівно-кримінальних справ [210; 213; 215].

Про можливість використання цих документів і достовірність уміщеної в них інформації вже два десятиліття точаться джерелознавчі дискусії. С. Білокінь [211; 214; 215], О. Гранкіна, Д. Омельчук, Н. Московченко [246], Р. Подкур і В. Ченцов [373], Е. Петровський [364; 437] намагалися виробити алгоритм дослідницької роботи з цим видом матеріалів, провести їхню внутрішню та зовнішню критику.

Утім, незважаючи на дискусії, документи органів держбезпеки почали активно публікуватися в документальних збірниках. На думку О. Бажана, саме місцеві апарати державної безпеки систематизували матеріали за окремими адміністративними одиницями та населеними пунктами [200].

Аналіз виявленого дослідниками документального комплексу органів державної безпеки у державних архівах Вінницької та Хмельницької областей, Центральному державному архіві громадських об'єднань України щодо селянства Поділля засвідчив використання наступних категорій матеріалів:

- періодичні інформаційні, інформаційно-аналітичні й тематичні доповідні записки, звіти, інформаційні спецповідомлення;
- архівно-кримінальні справи;
- агентурні матеріали.

Значним інформативним потенціалом володіють інформаційно-аналітичні документи. Дослідники користувалися зібраними чекістами матеріалами здебільшого для підтвердження чи спростування своїх гіпотез. Р. Подкур та В. Ченцов виявлені інформаційно-аналітичні доповідні записки класифікували:

- а) за призначенням:
  - по відомчій лінії (ВУНК–ДПУ–НКВС УСРР – УРСР, ВНК–ОДПУ–НКВС СРСР);

- по партійній лінії (районним, окружним, обласним комітетам КП(б)У та ЦК КП(б)У);

- по радянській лінії (районним, окружним, обласним виконавчим комітетам, РНК республіки);

б) за часовим проміжком, що охоплювали інформаційно-аналітичні матеріали:

- добові (щоденні), тижневі, десятиденні, двотижневі, місячні, тримісячні, піврічні та річні інформації (звіти). Ці матеріали вирізнялися повнотою інформації, ступенем узагальнення та оперативністю подачі факту.

Г. Капустян наполягала на високому ступені достовірності фактів, що містилися в інформаційно-аналітичних та тематичних записках. Таку позицію дослідниця мотивувала адресатом (споживачем) цієї інформації – вищим і місцевим партійним та радянським керівництвом республіки й СРСР. Вона цілком підтримала тезу російського фахівця з історії селянства В. Данилова, який заявив: «Функціональне призначення (інформаційних зведень органів держбезпеки. – *Авт.*) – повідомляти про все, що сталося, не сторонніх осіб, а саме вище керівництво країни. Це мало вирішальне значення при формуванні інформаційних зведень ВНК–ОДПУ–НКВС. Перед нами дійсно унікальне джерело, що вирізнялося високою достовірністю зібраної інформації про події, котрі мали політичне значення й були погано відображені в інших джерелах, що збереглися» [285].

Така оцінка має підстави, особливо до так званого «економічного блоку» в інформаційних зведеннях періоду 1920-х рр., що збереглися у фондах районних, окружних комітетів КП(б)У. Зокрема, у Державному архіві Вінницької області дослідники виявили чимало щотижневих та місячних зведень, підготовлених співробітниками обліково-інформаційного відділення окружних органів ДПУ УСРР. У цих документах подано детальну економічну інформацію про роботу державної промисловості (відсотки виконання плану, виробничі й технічні проблеми, конфлікти між адміністрацією та робітниками, аварії тощо), приватних підприємств

(кон'юнктура, постачання сировини, ринки збуту продукції), діяльність державних органів (ефективність управлінських рішень, міжособистісні конфлікти, що заважали роботі, хабарництво, використання службового становища), збір податків (їх відсоток та структура), поточна робота міліції, прокуратури.

Чекісти пильно відстежували тенденції «вільного ринку» та кооперативного руху. Це було цілком закономірно, зважаючи на впровадження нової економічної політики. Співробітників органів держбезпеки цікавив рух сировини, курс золотих червінців тощо. Первинний аналіз кооперативного руху надавав місцевому радянському керівництву можливість реагувати на негативні тенденції, зокрема, затоварювання чи, навпаки, відсутність необхідних для повсякденного життя селянина товарів (гас, сіль, сірники, ситець та ін.). Чекісти акцентували увагу на конфліктах між «вільним ринком» та кооперативними організаціями, що перебували під державним контролем і часто програвали «приватнику» в реакції на потреби ринку.

У «сільськогосподарському розділі» детально вказувалася структура посівних площ конкретної адміністративно-територіальної одиниці, урожайність та вплив на неї кліматичних умов (град, зливи, посухи, малосніжні зими, сильні морози тощо), страхування врожаю, діяльність сільських громадських організацій (комбідів, комітетів незаможників і взаємодопомоги). Обов'язково відстежувалася динаміка створення та діяльність колективних господарств (сільськогосподарських комун, ТСОЗів, колгоспів), їх економічна ефективність та фінансова спроможність, допомога державних органів. В умовах неврожаю чекісти цікавилися надходженням державної допомоги голодуючим районам, ефективністю її використання, реакцією селян тощо. Особливу увагу співробітники місцевих органів державної безпеки приділяли «політичному стану міста та села». Основним критерієм оцінки стало ставлення соціальних та окремих професійних груп населення (учителі, агрономи, інженери, науковці) до політико-

господарських кампаній; стан соціального розшарування на селі та ескалація «класової боротьби» між «бідняками» та «куркулями». Так, у тижневому політичному огляді Гайсинського окружного відділу ДПУ станом на 20 серпня 1924 р. вказувалося: «Неврожай нинішнього року відбивається на політичних настроях і поглядах більшості селянства. Матеріальна скрута ставала завжди сприятливим ґрунтом для висловлення невдоволення. [...] Поганий урожай породив відчай і політичний песимізм». Його причиною селяни вважали «неправильну політику» більшовиків [20, арк.218].

Чекісти давали повну політико-економічну характеристику не лише районам, а й селам. Так, в інформаційному зведенні Гайсинського окрвдділу ДПУ станом на 4 вересня 1924 р. зазначалося: «Село Рахнівка. Переважає середняцтво, настрої їх у даний час переважно лояльні тільки тому, що відчують власну слабкість для яких-небудь контрреволюційних виступів. Це пояснюється наявністю в даний час кримінально-злочинного елементу, який під час діяльності банди Волинця (відомий на Поділлі повстанський отаман – *В.Р.*) надавав останньому допомогу, укриваючи його від переслідування радянських загонів. Тому наявна організація КНС при таких умовах не може користуватися популярністю. [...] Село Тишківка. Переважає куркульський і середняцький елемент, безумовно контрреволюційний, який вийшов із покори. Окремі особи з кримінальним минулим зайняли керівні посади членів КНС та сільради. Село протягом усього часу оперування бандита Волинця надавало йому величезні послуги» [20, арк.277-278].

Подібних політико-економічних характеристик за вказані роки збереглося чимало. Зокрема, у березні 1931 р. заступник начальника Вінницького оперативного сектору ДПУ УСРР Ю. Бржезовський доповідав секретареві Вінницького міськкому КП(б)У про політико-економічну ситуацію у Вінницькому районі [45, арк.10-16].

Наприкінці 1920-х рр. загальні щотижневі та місячні інформації втратили свою актуальність. На думку дослідників, вище політичне керівництво СРСР уже повністю контролювало всі сторони політичного,

економічного, культурного та повсякденного життя радянської України. Відтак інформаційна діяльність органів держбезпеки спрямовувалася на виявлення «осередків опору» сталінській політиці [368].

У фонді подільських окружкомів та Вінницького обкому КП(б)У збереглися інформаційно-аналітичні тематичні доповідні записки окружних відділів та Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР про «антирадянські прояви» під час суцільної колективізації та голоду. Частина цих документів мала лише інформативний характер: кількість виселених «куркулів», створених колгоспів, окремі «антирадянські прояви» (висловлювання, «волинки», листівки, «жіночі бунти» тощо), статистичні дані про померлих від голоду по окремих населених пунктах [144, с.169-460].

Водночас секретарі місцевих партійних комітетів отримували тематичні інформаційно-аналітичні доповідні записки про масові повстанські настрої населення області. Начальник Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР В. Лєвоцький детально описав секретареві Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву картину масового спротиву подільських селян «соціалістичній перебудові села»[51; 144].

Важливим, але далеко не однозначним джерелом з історії подільського селянства досліджуваного періоду стали архівно-кримінальні справи. По-перше, дослідники переконливо довели їх масштабні фальсифікації впродовж 1920–1930-х рр. По-друге, правову оцінку переважній більшості справ дав закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р., згідно з яким було реабілітовано безпідставно репресованих під час радянського періоду громадян. Списки реабілітованих подільських селян оприлюднюються згідно з державною програмою науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», що вміщені в обласних томах, присвячених Вінницькій і Хмельницькій областям.

Водночас матеріали архівно-кримінальних справ дають можливість визначити алгоритм та критерії, на підставі яких підбиралися кандидатури для арешту. Так, О. Лисенко, аналізуючи довідки сільських рад і правлінь

колгоспів про майновий стан, політичну лояльність до «радянської влади», зробила висновок, що для сільських керівників та активістів подібні довідки були гарним приводом позбутися «соціально-небезпечних елементів», різних категорій «колишніх», які розмовами чи діями (насильницькими, ненасильницькими) спонукали селян оцінювати дії як керівництва СРСР, так і радянської України, місцевого партійно-радянського апарату. Здебільшого небажання селян брати участь у черговій політико-економічній чи агітаційній кампанії «списувалося» на діяльність «політично неблагонадійних» односельців. З іншого боку, активісти намагалися уникнути покарання за невиконання «постанов партії та уряду» [318].

Аналізуючи архівно-кримінальні справи досліджуваного періоду, можна також визначити типи поведінки селян, сільського керівництва й активістів під час проведення політико-господарських кампаній, у кризових ситуаціях, як-от: розкуркулення, суцільна колективізація, накладання експертного податку, голод, закриття та руйнування сільської церкви тощо.

Окремі аспекти повсякденної діяльності селян Поділля можна простежити за оперативними матеріалами органів ГПУ УСРР. Такі документи не часто ставали предметом джерелознавчого аналізу через їх засекреченість. Одними з перших джерелознавчий аналіз провели С. Білокінь [210], Р. Подкур та В. Ченцов [373]. Згідно з результатами їхніх досліджень, левову частку інформації, уміщеної в інформаційно-аналітичних доповідних записках, було добуто за допомогою агентурної мережі. Численні цитування висловлювань селян щодо ставлення до колективізації, індустріалізації, податкової системи, робітників, найбільш вірогідно, було взято з агентурних повідомлень. Так, начальник Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР Д. Соколінський у доповідній записці секретареві міськкому КП(б)У Левінзону від 1 березня 1933 р. про висловлювання делегатів першого Вінницького обласного з'їзду колгоспників акцентував увагу на реакції формально політично лояльних селян під час ознайомлення з містом. Колгоспники в розмовах наголошували на «важкому становищі колгоспів

через те, що все забирають для розвитку міст. Це шкодить розвитку сільського господарства і шкодить добробуту колгоспників» [188, арк. 69-73].

У фондах Вінницького та Могилів-Подільського окружкомів КП(б)У, Вінницького обкому КП(б)У збереглися окремі інформаційні повідомлення начальників місцевих відділів ГПУ–НКВС УСРР із зашифрованими агентурними джерелами. Так, у спецзведенні заступника начальника УНКВС по Вінницькій області Я. Пана секретареві Вінницького міськкому КП(б)У Левінзону від 16 січня 1935 р. йшлося про реагування населення на організацію та роботу торговельної мережі з продажу хліба. Зокрема, секретний співробітник «Михайлов» повідомляв: «Кухар ресторану «Громхарч» Пурлінський Йосип продовжував себе проявляти як ворог радвлади, у даному випадку проти широкої торгівлі хлібом: «При радвладі ніколи порядку не було. Ви бачите, у чергах люди через хліб один одного вбивають. Радянська влада постійно обманює народ. Ще пару днів хліб будуть продавати. Потім хлібні магазини зачиняться і народ буде голодувати» [46, арк.1-4].

Інформація, зібрана агентурою і частково повідомлена секретарям райкомів, ставала основою доповідних записок місцевих комітетів КП(б)У. У них на основі агентурно-оперативних матеріалів подавалася детальна характеристика кожного населеного пункту району за наступними критеріями: рівень заможності селян, участь у повстанському русі та спротиві суцільній колективізації (опір, виселення «куркулів», «волинки», повстання), ставлення до політико-господарських кампаній, наявність і діяльність культурно-просвітницьких закладів [36].

Таким чином, документи Подільського губернського, районних, окружних та Вінницького обласного відділів ГПУ УСРР значно розширили дослідницькі уявлення у вивченні подільського селянства 1920–1930-х рр. Інформаційно-аналітичні доповідні записки місцевих апаратів органів держбезпеки вирізнялися інформативною насиченістю, високим рівнем достовірності через неодноразову перевірку реальності події чи явища.

Водночас чекісти не прагнули прикрасити або замовчати політичні й економічні негаразди в конкретній адміністративно-територіальній одиниці. Доповідні записки 1920-х рр. акцентували увагу не лише на «антирадянських проявах», а на реальній політико-економічній ситуації в регіоні, зокрема й зловживаннях працівників партійно-радянського апарату. Наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. зі встановленням жорсткого контролю над вертикаллю влади вище політичне керівництво СРСР було зацікавлене у виявленні та протидії «антирадянським і контрреволюційним проявам», що змінило акцент в інформаційній діяльності органів держбезпеки.

Використання архівно-кримінальних справ надає можливість провести статистичні дослідження та виявити типи поведінки різних соціальних груп подільського села в досліджуваний період. Шляхом аналізу агентурних матеріалів та формальних висловлювань колгоспників дослідники можуть виявити реальне ставлення до «сталінської реконструкції села».

У дослідженні також були використані опубліковані документи та матеріали документальних збірників. Із початком розсекречення документів партійних та радянських органів дослідники розпочали активно публікувати збірники документів, окремі огляди та підбірки матеріалів із таємного діловодства політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б), КП(б)У, радянських спеціальних служб. Протягом останніх десятиріч були опубліковані доповідні записки, інформаційні зведення партійних комітетів, виконавчих органів та місцевих апаратів органів державної безпеки про реакцію населення на проведення політико-господарських кампаній, ініційованих вищим партійно-радянським керівництвом СРСР [146; 165; 166;]. Уже хрестоматійними стали багатотомні збірники документів «Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. (1918–1939): Документы и материалы», «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы» [172; 178; 179; 180; 181; 182; 183].

Особливу цікавість викликали документи періоду суцільної колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. [156], політичних репресій 1937–1938 рр. [333; 378; 418; 423]. На тлі боротьби національно-демократичних сил з Комуністичною партією України у період становлення незалежної Української держави проблема перманентних політичних репресій, наслідків суцільної колективізації стала не лише аргументом у політичній дискусії, а й предметом наукових досліджень. Науковці, вчителі, архівісти складали первинні списки померлих від голоду, виявляли місця поховань, публікували зібрані спогади про «лихоліття голоду» та репресій тощо.

Значний об'єм документів було опубліковано авторськими колективами у книгах обласних томів науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Вінницька область» [379] та «Реабілітовані історією. Хмельницька область» [380]. Саме ця видавнича програма надала унікальну можливість провести деякі статистичні дослідження про кількість репресованих селян Поділля в певні періоди, простежити динаміку арештів у відповідності з ініціативами політичного керівництва СРСР щодо проведення «соціалістичної реконструкції сільського господарства», визначити типові звинувачення, виявити та опублікувати значні документальні масиви, зокрема щодо настроїв населення регіону тощо.

Також чимало документів і спогадів громадян про настрої та поведінку було опубліковано у видавничій програмі «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область» [346], «Книга Пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 років в Україні. Хмельницька область» [292].

Завдяки лише цим двом видавничим проектам дослідникам стали доступні тисячі документів регіонального походження про особливості реалізації політичних та соціально-економічних настанов вищого партійно-державного керівництва СРСР на Поділлі.

Окремо слід відзначити документальні збірники «Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940» [162]

та «Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938» [163]. Хронологічна та тематична подібність свідчить про спробу авторів-упорядників виявити спільність та регіональні особливості у настроях та поведінці населення двох регіонів.

Таким чином, для дослідження типології настроїв та поведінки населення Поділля у 1920 – 1930-х рр. у державних та відомчих архівах збереглися значні джерельні матеріали. Однак вони потребують серйозного критичного аналізу, зіставлення з існуючим історіографічним доробком.

1.3. Методологія та методи дослідження

За роки незалежності України вітчизняні вчені активно вивчали різні методологічні, філософські підходи, методи дослідження, що були напрацьовані їхніми закордонними колегами. Адже за радянської доби марксистсько-ленінські теоретики, обґрунтовуючи необхідність масштабної економічної і політичної модернізації колишньої Російської імперії, фактично вилучили із наукового пізнання людину як об'єкт і суб'єкт модернізації.

Водночас аналіз сучасної історіографії продемонстрував дещо еклектичне використання різних методологічних засад вивчення історичного минулого [193; 212; 307; 308; 395; 428]. Відома українська дослідниця Л. В. Таран зазначила, що дослідження історичного процесу повинно писатися на основі багатьох поглядів і оцінок, синтезу теорій, підходів, методів і конкретно-наукових концепцій різних наук [407; 408].

Вивчення настроїв та поведінки населення ми досліджуємо у контексті повсякденності. Хоча цей термін є предметом істотних дискусій [345], однак, на нашу думку, він найкраще пояснює процес насильницького/революційного втручання більшовицьких органів у поточне життя українського населення. Методологічні засади «історії повсякденності» обґрунтували М. Блок і Л. Февр – засновники напряму,

який отримав назву школи «Анналів». Подальший теоретичний розвиток цей напрям отримав у наукових розробках Ф. Броделя, який запропонував до наукового обігу термін «повсякденність». Під нею він розумів «дрібні факти, ледь помітні в часі й просторі, ... звичка, рутинна, тисячі дій, виконання яких не вимагає нічийх рішень» [218, с.11]. Структури повсякденності охоплюють ширший спектр проблем в рамках об'єкту дослідження, аніж сама повсякденність, оскільки включають різні сфери життєдіяльності. До структур повсякденності Ф. Бродель відносив усе, що оточувало людину – трудову діяльність, потреби в житлі, одязі, харчуванні, лікуванні та можливості задовольнити ці потреби.

Сьогодні історія повсякденності охоплює широке коло дослідницьких проблем та розвивається в межах окремих напрямків – «історія знизу», міська історія, історія ментальності, мікроісторія та ін.

Теоретико-методологічну основу дисертації складають загальні принципи історизму, системності та об'єктивності, що передбачають неупереджений розгляд подій і явищ минулого в їхньому розвитку й взаємозв'язку. Зокрема, використання принципу історизму надало можливість вивчати життєві практики подільського населення з урахуванням історичного контексту. Цілісність висвітлення досліджуваних проблем забезпечило використання принципу системності, а також загальнонаукових методів аналізу та синтезу

Психологія визначила феномен «настрою» як загальний емоційний стан людини, що характеризує її життєвий тонус упродовж певного часу. Він породжений емоціями, що переважали в недалекому минулому чи існують на даний момент. Тривалий стійкий настрій може забарвлювати поведінку людини впродовж декількох днів і навіть тижнів. Відомі випадки такого стійкого настрою, що, переростаючи у властивість особистості, він стає характерним для людини.

Соціальні настрої – це вираження свого ставлення до суспільних засад, власних вимог до соціального середовища, яке нас оточує. Людина часто

навіть не повністю усвідомлює всю сукупність соціально-економічних та політичних процесів, однак поєднує у своїй свідомості десятки елементів сприйняття і суджень про різнопланові прояви та реакції громади, навколишньої дійсності. Вона аналізує усю сукупність елементів і висловлює свої судження про наявні події, явища, суспільно-політичні процеси. Тому Ж. Тощенко зробив висновок, що соціальні настрої – не ситуативний чи тимчасовий прояв, а цілком вагома характеристика активної взаємодії із навколишнім середовищем. Водночас вона вагомо впливає, домінує над іншими компонентами свідомості і поведінки [412].

На соціальний настрій впливають не лише конкретні життєві обставини повсякденного життя, а навіть чутки (часом фантастичні чи безглузді). Але людська психіка в екстремальних обставинах часто не встигає проаналізувати достовірність цих чуток і сприймає їх як реальну дійсність.

Неповна інформація про поточні події призводить до включення механізму «уяви» – здатності власної інтерпретації подій. Чим реалістичніша уява (це можливо при певному інтелектуальному розвитку чи практичному життєвому досвіді), тим результативніша її регулятивна, стимулююча діяльність.

Вагоме значення у контексті настроїв та поведінки населення мають соціальні очікування. Як елемент масової свідомості, вони стали потужним регулятором життєдіяльності суспільства, адже їхній зміст відображає стійкі інтегративні й життєво значущі для суб'єкта відносини; це своєрідна проекція духовного стану суспільства у майбутнє. З точки зору соціальних очікувань розвиток духовної ситуації у нашому суспільстві за перше десятиліття незалежності можна охарактеризувати як перманентну трагедію із властивими їй періодичними переживаннями остаточного краху, що чергуються зі сплесками надії. За таких обставин, коли не існує однозначно заданих дороговказів, можливими є водночас кілька стратегій соціального суб'єкта, а відтак імовірні різні варіанти суспільної динаміки. Поліваріантність руху суспільства до майбутнього знаходить своє відбиття у

специфічних формах громадських настроїв щодо ймовірного перебігу подій, тобто в очікуваннях.

Вивчення соціальних очікувань, притаманних різним суспільним верствам, дає змогу розмірковувати про глибинні зсуви у соціумі в плані колективної рефлексії і, відповідно, прогнозувати реакції суспільства й окремих груп на різноманітні чинники, дія яких визначає ефективність запроваджуваних реформ.

Загалом соціально-психологічна сторона історичного минулого – це духовна реальність, що включає ряд елементів, тісно пов'язаних із політичними та економічними процесами. Кожний історичний момент внаслідок поєднання різноманітних соціально-психологічних явищ дає неповторну картину духовного життя, яку можна збагнути тільки через конкретно-історичне дослідження її складових. Особливе місце у структурі духовного життя займають соціально-політичні настрої. Відомий фахівець у сфері соціально-історичної психології Б. Поршнєв визначив соціальні настрої як емоційне ставлення до тих, хто стоїть на шляху, хто заважає, або, навпаки, хто допомагає втілити бажане в життя [376]. Одна з найхарактерніших властивостей соціальних настроїв – динамізм. Соціальні настрої мають велику спонукальну силу, вони суттєво впливають на суспільно-політичні відносини. Цілком очевидно, що без врахування соціально-політичних настроїв не може бути відтворена історія українського селянства.

Важливим фактором успішності наукового дослідження став його міждисциплінарний характер. Продуктивним видається вивчення проблеми за допомогою загальнонаукових, спеціально-історичних, історико-економічних, правових та соціологічних методів. Так, з концептуальних підходів соціального знання використано комплексний багатofакторний соціокультурний та соціально-політичний аналіз, уявлення про динаміку соціальних систем, структурний аналіз. Соціологічний аспект полягає у концентрації уваги дослідника на діяльнісно-поведінковій стороні

особистості, на виявленні того, чи є соціальні якості суб'єктів діяльності самодостатніми у здійсненні ними соціально-економічної ролі в суспільстві.

Але міждисциплінарний підхід має свої застереження, породжуючи, крім іншого, небезпеку своєрідної «недодисциплінарності». Він є потенційно небезпечним через свою фрагментарність. Спосіб уникнення та подолання цього – синтетичність, комплексність. Надмірна концентрація уваги дослідника на якомусь одному методі об'єктивно веде до односторонності. Другим запобіжником є широкий економічний, соціально-політичний та соціокультурний контекст аналізу

У роботі використовувалися традиційні історичні методи дослідження, наприклад, *ідеографічний* (описово-оповідний). Його алгоритм передбачає опис, характеристику історичного явища, при цьому на структуру опису впливає характер досліджуваного явища чи події. Проте ідеографічний метод надає можливість реконструювати взаємовідносини радянської держави та церкви, віруючих у сталінський період. Тому використовувалися інші спеціально-історичні методи, а саме: *історико-генетичний*, який дозволяє розкрити функції, зміни реальності, її нові якості у процесі історичної динаміки [293]. Але для цього методу характерний емпіризм, описовість, фактографізм, які треба доповнювати теоретичним аналізом;

Компаративіський метод дозволив встановити загальне й особливе у контексті діяльності різних партійно-державних, правоохоронних органів та спецслужби;

У певному історичному контексті, на тлі якого відбувалися досліджувані події, використовувався *метод історичної реконструкції*, що передбачав вивчення настроїв та поведінки населення. Це стосується періоду першого «комуністичного штурму» початку 1920-х рр., насильницької модернізації початку 1930-х рр.;

Конкретно-пошуковий метод передбачав виявлення, аналіз, класифікацію та опрацювання виявлених джерел. Під час опрацювання і

систематизації джерел з обраної проблеми використовувалися методи джерелознавчої евристики та критики;

Історико-типологічний метод застосовувався для класифікації, яка враховувала специфіку настроїв та поведінки людини. За допомогою проблемно-хронологічного методу було проаналізовано як динаміки певних історичних процесів у розлогодному хронологічному періоді, так й еволюцію та динаміку змін настроїв та поведінки населення.

На основі *емпіричного методу* проводився аналіз первинної інформації про стан селянських громад в умовах становлення та функціонування сталінського режиму.

Методи аналізу та синтезу використовувалися для проведення узагальнення на основі досліджуваних фактів.

Дослідження історичних процесів передбачає філософське уявлення про цілісність об'єкту пізнання, співвідношення цілого та частини. Тому *системний підхід* передбачав розгляд окремих історичних явищ і динаміку процесів у цілісній картині розвитку радянського суспільства.

Лише використання різноманітних загальнонаукових та історичних підходів і методів дозволяє багатогранно й глибоко дослідити проблему.

Таким чином, дослідження наявної історіографії показало, що проблема вивчення типології настроїв та поведінки населення наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. не набуло комплексного характеру. Окремі прояви настроїв чи поведінки селян у наукових працях використовувалися як ілюстрація або опору селянства діяльності партійно-радянського апарату, або порушення сільськими активістами «соціалістичної законності», або злочинності комуністичного режиму.

Для виконання поставлених наукових завдань наявна широка архівна база. Після ухвалення Верховною Радою України Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» відкрита вагома джерельна база у Галузевому державному архіві Служби безпеки України, його архівних підрозділах в обласних

управліннях СБУ. Це статистичні дані, доповідні записки обласних відділів ДПУ УСРР досліджуваного періоду, архівно-кримінальні справи на репресованих громадян. Вони у поєднанні з іншими джерелами, а також використання методів джерелознавчої критики, надають унікальну можливість виявити типи реакції і поведінки селян Поділля. Документи державних архівів допомагають розкрити нові грані взаємодії партійно-радянських апаратів із органами державної безпеки щодо формування і функціонування системи більшовицького державного терору на Поділлі.

РОЗДІЛ II

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОДІЛЛЯ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА НАСТРОЇ СЕЛЯН В УМОВАХ «ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ» НАПРИКІНЦІ 1920-х – ПОЧАТКУ 1930-х рр.

2.1. Регіональні особливості соціально-економічного розвитку Поділля на тлі реалізації «соціалістичної реконструкції» УСРР наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.

Наприкінці 1920-х рр. Й. Сталін та його оточення, відкинувши пропозиції фахівців про еволюційний розвиток економіки СРСР, обрали курс форсованої індустріалізації і суцільної колективізації сільського господарства [220; 265; 305]. Паралельно наголошувалося на проведенні заходів щодо докорінної зміни «приватно-буржуазної свідомості людини» на «свідомість нової радянської людини». Партійні чиновники посилили втручання у духовну сферу: впроваджувалися більшовицькі ідеологічні засади у творчості митців, науковців, архітекторів тощо.

Ініційована Кремлем «соціалістична реконструкція народного господарства» зумовила навіть зміни в адміністративно-територіальному поділі [227; 228] і реорганізацію партійно-радянського апарату [264] для посилення контролю за діяльністю місцевої бюрократії у реалізації плану другого «комуністичного штурму».

Кремлівські керівники пояснювали населенню, що такий крок був вимушений. Адже СРСР знаходився в оточенні капіталістичних держав. Акцентування на небезпеку інтервенції з боку Польщі і Румунії, яких підтримували Великобританія та Франція, було центральним гаслом партійних пропагандистів протягом 1920–1930-х рр. «Воєнна небезпека» стала одним із головних чинників політичних і соціально-економічних зрушень у другій половині 1920-х – 1930-х рр.

Іншим чинником була економічна та технічна відсталість СРСР. Темпи розвитку промисловості і сільського господарства у період нової економічної політики не влаштовували кремлівських керівників. Вони боялися і економічного зростання приватного капіталу, який у будь-який момент почав би коригувати соціально-економічну політику більшовиків. Тому у побудові «держави-комуни» [306, с.10-57; 309, с.23-24] Й. Сталін та його оточення у 1928 р. вирішили кардинально прискорити темпи економічного зростання за рахунок перерозподілу бюджетних асигнувань, зниження соціальних витрат, конфіскаційних заходів у сільському господарстві, репресій окремих соціальних груп. На їхню думку, такі методи забезпечать швидку модернізацію промисловості і сільського господарства, різко змінять світогляд широких верств населення. Також створена промислова база військової могутності забезпечить втілення головної ідеї кремлівських керівників – світової революції.

Ліквідуючи засади нової економічної політики, політбюро ЦК ВКП(б) заклало підвалини директивної системи управління промисловістю. На XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 р. Й. Сталін відкрито заявив: «Наші плани є не плани-прогнози, не плани-здогадки, а плани-директиви, що обов'язкові для керівних органів і визначають напрям нашого господарського розвитку у майбутньому, у масштабі всієї країни» [447].

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) «Про реорганізацію управління промисловістю» від 5 грудня 1929 р. були ліквідовані всі головні управління ВРНГ, всі госпрозрахункові об'єднання [168, с.136-142]. Основною ланкою ставало підприємство, а не трест. Трести із госпрозрахункових об'єднань перетворювалися в органи управління. Але підприємства не отримали господарчої самостійності, що була характерна для періоду НЕПу. Згодом були ліквідовані всі госпрозрахункові об'єднання, окремі управління ВРНГ реорганізовувалися у відомчі наркомати.

Наступні кроки партійно-радянського керівництва лише посилювали централізацію управління промисловістю і спричинили збільшення

державного апарату та бюрократизацію управлінського процесу. Для громадськості це мотивувалося «наближенням управління до виробництва» [202, с.153]. Однак, як зазначав відомий український дослідник С.Кульчицький, функціонування командної економіки визначалося тільки характером команд. Компартійно-радянська олігархія могла використовувати ресурси цілком підпорядкованого їй суспільства так, як вважала за потрібне. Індустріалізацію країни вона здійснювала в інтересах військово-промислового комплексу і галузей, що його обслуговували [265, с.209]. У статті «Рік великого перелому. До XII річниці Жовтня», надрукованій 7 листопада 1929 р., Й. Сталін висловив сподівання на 32% ріст валової продукції великої промисловості, у тому числі на 46% – у важкій промисловості [450].

У подальшому Й. Сталін постійно вимагав збільшити темпи індустріалізації. На грудневому (1930 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) за його ініціативою було затверджено 45% промислового зросту [161, с.472]. А делегати XVII партійної конференції ВКП(б), що відбулася у січні – лютому 1932 р., ухвалили приріст промислової продукції у 1932 р. на 36% [137, с.296].

Вимоги щодо накреслених завдань посилювалися репресивними акціями. Так, у 1927–1928 рр. співробітники Шахтинсько-Донецького оперативного сектору Повноважного представництва ОДПУ по Північнокавказькому краю та ДПУ УСРР сфальсифікували «шкідницьку організацію», що начебто діяла у кам'яновугільній та металургійній промисловості Донбасу. Саме інженерно-технічний персонал аргументовано доводив на практиці, що запропоновані темпи індустріалізації призведуть до дезорганізації виробництва, збільшення кількості аварій, простоїв. Відкритий судовий процес, що відбувся у Москві 18 травня – 6 липня 1928 р., став промовистим сигналом більшовицького керівництва до радянського суспільства щодо критики темпів індустріалізації [185; 186].

Одним із результатів ідеологічно-пропагандистської кампанії, розгорнутої на тлі «шахтинського процесу», стало переслідування дореволюційного інженерно-технічного складу, так зване «спецеїдство». Їх звинувачували у «шкідництві», «контрреволюції», «антирадянській агітації», «зневірі у силах робітничого класу».

На тлі конфлікту «старого світу» і «нового комуністичного майбутнього» у промисловість Радянської України було вкладено значні кошти. Зокрема, у промисловість групи «А» (виготовлення засобів виробництва) 1929 р. – 355,2 млн. руб., 1930 р. – 599,9 млн., 1931 р. – 979,1 млн., 1932 р. – 1334,7 млн. руб. [311, с.142]. Масштабні кошти дозволили побудувати десятки нових електростанцій, підприємств машинобудівної, металургійної, добувної галузі, реконструювати існуючі заводи. Потужність «Криворіжсталі» досягала до 1,7 млн. тонн чавуну, «Запоріжсталі» до 2 млн. тонн.

Розмір капіталовкладень у машинобудування поступався тільки металургії. Але у 1932 р. в УСРР бюджет машинобудування став найбільшим порівняно з іншими базовими галузями. У стислі терміни були збудовані Харківський тракторний завод, Ново-Краматорський завод важкого машинобудування та ін.

В Україні були створені нові галузі промисловості, зокрема кольорова металургія. У Запоріжжі побудували завод по виплавці алюмінію, став до ладу Костянтинівський цинковий завод тощо. Також запрацювали підприємства хімічної та консервної промисловості, що фактично були відсутні у республіці [265, с.217-222]. Питома вага великої промисловості в усьому промисловому виробництві збільшилася по валовій продукції з 68,7% у 1925/26 р. до 92,5% у 1938 р., а за чисельністю робітників – відповідно з 43,2% до 83% [265, с.268].

Однак підґрунтям сталінської реконструкції промисловості стало вилучення сільськогосподарської продукції та коштів у селян. У процесі підготовки та проведення суцільної колективізації сільського господарства

Й. Сталін теж вдався до створення соціального конфлікту. Одним із його каталізаторів став «урало-сибірський» метод хлібозаготівлі [260, с.59-60; 272, с.20-26]. Й. Сталін 15 січня – 6 лютого 1928 р. виїхав до Сибіру [135, с.7]. Він хотів не лише виробити систему надзвичайних заходів, що змусять селян віддати хліб, а й поглянути на реакцію селянської за своїм складом сибірської партійної організації на пропоновані надзвичайні заходи [271, с.72]. У результаті «урало-сибірський метод хлібозаготівлі» був поширений на теренах СРСР.

Не варто вважати таке рішення Й. Сталіна спонтанним або виробленим у результаті ознайомлення з місцевою ситуацією у Сибіру. Оскільки перед його від'їздом 14 січня 1928 р. ЦК ВКП(б) на місця вже розіслав директиву, де пояснювалися причини економічних негараздів, зокрема, зросту цін: «Приватник і куркуль використали добродушність і повільність наших організацій, прорвали фронт на хлібному ринку, підняли ціни і створили у селян вичікувальні настрої». У директиві пропонувалося «арештовувати спекулянтів, куркульчиків та інших дезорганізаторів ринку і політики цін, [...] негайно віддавати їх під суд, не обтяжувати судові процеси зайвими формальностями» [147, с.21]. Відповідні директиви отримали місцеві апарати органів державної безпеки. Так, у розпорядженні №6715 від 4 січня 1928 р. керівництво ОДПУ СРСР наказало провести арешти великих приватних хлібозаготівельників і найбільших злісних хліботорговців. Слідство вимагали провести швидко і доказово. Справи арештантів направлялися до Особливої наради для покарання у позасудовому порядку [178, с.136].

Саме тому Й. Сталін у квітні 1929 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) виразно заявив: «Треба мобілізувати бідняцько-середняцькі маси проти куркульства і організовувати їхню громадську підтримку заходам Радянської влади щодо посилення хлібозаготівлі». Він свідомо використав хлібозаготівлі для створення соціальної напруги у сільській громаді: «По-перше, ми вилучаємо хлібні надлишки заможних верств села, полегшуючи цим постачання країни; по-друге, ми мобілізуємо на цій справі бідняцько-

середняцькі маси проти куркульства, освічуємо їх політично і організуємо з них потужну багатомільйонну політичну армію на селі» [403, с.88]. Стан соціальної напруги, «класової ворожнечі» сприяв розкладенню селянської громади, втраті традиційної світоглядної орієнтації і став оптимальною ситуацією для проведення насильницької колективізації.

Основний рівень конфлікту відбувався між членами комітету незаможних селян, бідняками, сільськими активістами і так званими «куркулями», заможними селянами і середняками. Як показала дослідницька практика, місцевий партійно-радянський апарат вважав селян, що не бажали брати участь у суцільній колективізації, «куркулями» чи «підкуркульниками», незважаючи на їх майновий статус. Якщо незначна кількість «сільських багатіїв» зберегла певні капітали, майно, реманент ще із дореволюційних часів, то більшість селян набули свої статки після отримання земельного наділу у період нової економічної політики. Підтримуючи загалом ідею колективного господарювання, середняки не розуміли засад більшовицької сільськогосподарської політики.

Динаміка колективізації була невтішною для більшовицького керівництва. У жовтні 1925 р. в Україні налічувалося 5454 колективних господарств, у жовтні 1928 р. – 12042. Натомість питома вага товариств по спільному обробітку землі у загальній кількості колективних господарств збільшилася із 6,8% до 71,7%. Водночас різко зменшилася питома вага комун – із 6,8% до 2,7%, та артільей із 86,4% до 25,6%. Тому восени 1928 р. було колективізовано менше 4% площі селянського землекористування [288, с.106; 304, с.106;]. Станом на жовтень 1929 р. було колективізовано лише 522 тис. господарств із понад 5 млн. 144 тис. , що складало приблизно 10% [124, арк.67; 270, с.16]. На Правобережній Україні було колективізовано 7,8% земель, на Лівобережжі – 5,7% [288, с.123; 160,с.659]. Така динаміка чітко засвідчила, що селяни не були зацікавлені у значному усупільненні засобів виробництва. Вони бажали у подальшому розпоряджатися як належними їм

засобами виробництва, так і виробленою сільськогосподарською продукцією.

Однак лідери російського більшовизму були іншої думки. Й. Сталін бачив у сільськогосподарському виробництві фінансову базу для проведення модернізації економіки. Створення колгоспів як інструменту майже безоплатного вилучення необхідної кількості сільськогосподарської продукції – головна мета суцільної колективізації. Її супротивникам начепили ярлик «куркуль», що у ідеологічно-пропагандистській системі означало «ворог радянської влади».

Вже листопадовий 1929 р. пленум ЦК ВКП(б) остаточно окреслив засади «ліквідації куркульства як класу». Підставою для такого рішення була заява Й. Сталіна про підтримку середняками колгоспного способу господарювання.

Делегати підтримали ідею створення наркомату землеробства та створення спеціальної комісії щодо проведення суцільної колективізації. Її очолив нарком землеробства Я. Яковлєв. Розроблені цією комісією пропозиції були оприлюднені 27 грудня 1929 р. Й. Сталіним на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів. Він заявив про два шляхи розвитку сільського господарства. Перший – капіталістичний – укрупнення приватних (капіталістичних) підприємств, що, на його думку, призведе до злидарства селян: «Існує інший шлях, шлях соціалістичний, який полягає в насаджуванні колгоспів і радгоспів в сільське господарство, шлях, що веде до об'єднання дрібноселянських господарств у великі колективні господарства, озброєні технікою і наукою, і до витіснення капіталістичних елементів із землеробства» [402, с.146]. В. Васильєв акцентував увагу на словосполученні «насаджування колгоспів і радгоспів», вказуючи на логічну суперечність із заявою про підтримку середняками колективізації [220, с.197]. Але Й. Сталін та його оточення свідомо здійснювали такий крок у сільськогосподарській політиці як чинник жорсткої централізації економіки.

У результаті знищення так званих «куркульських» і середняцьких господарств новостворені колгоспи отримали економічне підґрунтя у вигляді усуспільненої землі, конфіскованого у селян посівного матеріалу, худоби та реманенту. У результаті примусу та економічного тиску у жовтні 1931 р. в Україні було колективізовано 72% орної землі [282, с.554-555].

У подальшому кількість колективізованих господарств лише зростала. У 1933 р. діяло вже 24191 колгосп, якими було охоплено дві третини селянських дворів, 78–87% орної землі в Україні [110, арк.81-86]. Станом на липень 1934 р. було колективізовано 3295,4 тис. селянських господарств – 78,3% від загальної кількості. У середині 1935 р. їх кількість становила 91,3%, вони об'єднували 98% землі. У 1937 р. в Україні діяло 27 347 колгоспів, що об'єднували 3756,8 тис. селянських дворів (96,1%). У господарствах налічувалося 7 056 тис. працездатних осіб, тобто менше двох на кожен двір, з них 703 тис. осіб перебували в регульованому державою відході. Самостійно господарювали 153,8 тис. господарств (3,9%), що обробляли лише 0,3% землі [306, с.358].

Важливим моментом суцільної колективізації стала механізація сільськогосподарського виробництва. У 1920-х рр. держава, стимулюючи формування колективних господарств різного типу, надавала або кредит для закупівлі тракторів, жаток, іншої техніки і реманенту, або надавала їх колективам на пільгових умовах. Однак, фінансова спроможність таких господарств, рівень технічної підготовки персоналу були дуже низькі. Тому із 1927 р. техніка концентрувалася у машинно-тракторних станціях. Наприкінці 1929 р. в Україні у МТС налічувалося понад 11 600 тракторів. Цієї кількості було обмаль, тому С. Косіор на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) просив різко збільшити їх кількість і розгорнути нові машино-тракторні станції [220, с. 198].

Після розбудови тракторних заводів у Харкові та Сталінграді, а також завдяки будівництву заводів сільськогосподарських машин, кількість техніки у колгоспах зростала. Парк тракторів наприкінці 1940 р. вже

налічував 90 519 одиниць, зернозбиральних комбайнів 31 150, вантажних автомобілів – 54 900. Більшість тракторів – 74637 – були зосереджені у 1011 МТС, інші знаходилися у розпорядженні радгоспів та підсобних сільгосппідприємств [357, с.92].

Механізація сільськогосподарського виробництва стала одним із чинників підвищення продуктивності праці та впровадження деяких агрономічних технологій. Зокрема, у 1932 р. зернові культури зовсім не прополювали, але станом на 1934 р. їх обробляли на площі 11,8 млн. га. У 1933 р. ярові посіви були забезпечені зяблевою оранкою на 19%, у 1937 р. – на 85% [304, с.396].

Таким чином, наприкінці 1920–1930-х рр., використовуючи методи позаекономічного тиску, Й. Сталін та його оточення провели в УСРР суцільну колективізацію сільського господарства та розбудову окремих галузей промисловості, головним чином «групи А».

На загальноукраїнському тлі Поділля було специфічним регіоном. Політико-економічна ситуація на Поділлі у 1920-х – 1930-х рр. залишається об'єктом наукового дослідження. Учені опублікували чимало праць про соціально-економічний та культурний розвиток регіону, відзначаючи його специфіку [385; 427, с.152]. Значну роботу по вивченню Поділля досліджуваного періоду проводять викладачі, здобувачі, аспіранти та докторанти історичного факультету Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка та факультету історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Результати їх наукових пошуків публікуються в історичних серіях «Наукових праць» і «Наукових записок» відповідних навчальних закладів [295; 330; 335; 338; 384; 385; 401]. Тому на основі вже проведених досліджень означимо основні специфічні політичні та соціально-економічні риси розвитку Поділля у 1920–1930-х рр.

Одним із чинників, що визначало специфіку Поділля є прикордоння. Межуючи із Польщею та Румунією – вірогідними противниками Радянського

Союзу – Поділля було прикордонним регіоном не просто Радянської України, а всього Союзу РСР. Саме цей чинник вагомо впливав на ухвалення рішень щодо цього регіону вищим партійно-радянським керівництвом як СРСР, так і республіки [369, с.75].

Зокрема, демаркація кордону СРСР із капіталістичними країнами не завжди збігалася із економічними, етнічними, адміністративними реаліями, що склалися протягом тривалого історичного періоду. Кордон позбавив традиційних ринків збуту ремісничої, промислової, сільськогосподарської продукції, розділив населені пункти, адміністративні одиниці, що мали численні і різнопланові зв'язки. Також кордон розділив родини. Люди, незважаючи на офіційні бар'єри, шукали способів для спілкування і вирішення побутових проблем. На початку 1920-х рр. охорона кордону була досить номінальною і люди із прикордонних сіл у разі необхідності переходили кордон. При затриманні органами держбезпеки такі особи бралися на оперативний облік і потрапляли до категорії «політично неблагонадійні особи» [400, с.298-312]. Під час «великого терору» наявність родичів за кордоном чи «участь у контрабандних операціях» 1920-х рр. стали підставою арешту і суворого покарання [369, с.76].

Прикордонний статус регіону зумовив проведення постійних «чисток політично неблагонадійного населення» та проведення перманентних репресивних акцій. Вони проводилися у контексті реалізації конкретних завдань, ініційованих вищим партійно-радянським керівництвом. Так, під час проведення суцільної колективізації активно виселялися куркулі, як із прикордонних районів, так і зі всього Поділля. У новостворені колгоспи направлялися демобілізовані червоноармійці, постачалася сільськогосподарська техніка. Такі колгоспи ставали вітриною «соціалістичного способу життя». Так, станом на 1 березня 1930 р. 30 червоноармійських колгоспів України були забезпечені тракторами. Наркомат землеробства УСРР лише у січні направив на їх облаштування понад 750 тис. руб. [448].

У наступні роки практика депортації із прикордонних регіонів лише набирала обертів. Основними критеріями для примусового виселення були соціальний стан, ставлення до політичних та господарських кампаній, політичне минуле, наявність родичів за кордоном. Із прикордонних районів УСРР 1 – 9 лютого 1935 р. було вивезено 2 тис. сімей (8678 осіб) «куркулів та антирадянського елементу», які були направлені у спец поселення Біломоро-Балтійського каналу. Серед них – 615 німецьких, 681 польських, 589 українських, 115 чеських, молдавських, болгарських, єврейських сімей [177, с.50].

Протягом 20 лютого – 10 березня 1935 р. з прикордонних районів Поділля у внутрішні райони УСРР було виселено 2864 господарств (із загальної кількості у 8342 виселених господарств), 12828 осіб (із загальної кількості у 38 996 осіб) [177, с.50]. Так, із загальної кількості виселених 8329 господарств 3434 були українці, 2866 – поляки, 1903 німці. За соціальним складом: куркульських – 1155 сімей, одноосібних – 3725, колгоспних – 3396, інших – 53 сім'ї. У їх садиби на Поділлі в'їхали 4217 осіб у 1016 господарств з Чернігівської та Київської областей [134, арк.1-8; 371, с.127-149].

У контексті «політичної неблагонадійності» проводилася також етнічна чистка Поділля. Дослідниця історії Поділля Н. Тітова зазначила, що масові репресивні заходи повинні були забезпечити радянське запілля на випадок ймовірної агресії «фашистської Польщі». Значну кількість репресованих осіб по «українській» і «польській» лініях у 1937–1938 рр. на Поділлі дослідниця пояснювала репресивною ксенофобською ментальністю (у даному разі україно- та полонофобською) Й. Сталіна [410; 411].

Його політику повністю підтримували місцеві керівники. У листі в ЦК КП(б)У перший секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський звинувачував польські громади у шпигунстві, участі в контрабандних операціях, наявності родичів, які залишили СРСР, «приналежності до релігійного активу та іншого контрреволюційного елементу» [283, с.341]. Отож восени 1935 р. із прикордонних районів Поділля за ініціативи

політбюро ЦК КП(б)У було депортовано у Харківську, Донецьку і Дніпропетровську області 1500 польських сімей. Наступна хвиля депортації поляків у 15 тис. сімей була запланована наркомом внутрішніх справ СРСР Г. Ягодою на травень – вересень 1935 р.. Їх планувалося виселити до Казахстану [177, с.53-56]. У листі до голови РНК СРСР В. Молотова про результати першої хвилі депортації у лютому – березні 1935 р. він писав: «Проведене переселення значною мірою очистило прикордонні райони, особливо Київської області, від контрреволюційних націоналістичних (польських і німецьких) і антирадянських елементів. Внаслідок того, що в час весняного переселення 1935 року контингент переселенців з прикордонних районів Вінницької області був порівняно невеликий. В ряді прикордонних районів Вінницької області до теперішнього часу залишились значні кадри контрреволюційних польських націоналістичних елементів, перебування яких в прикордонних районах, з точки зору укріплення кордонів, потрібно визначити небажаним» [177, с.54].

Серйозною проблемою для місцевого партійно-радянського керівництва стала єврейська громада. Її представники проживали у подільських містечках, де іноді складали до 75% населення [429, с.190]. У 1920-х рр. швидкими темпами почалося соціальне розшарування традиційної єврейської общини. На його тлі існуючі єврейські сіоністські громадські організації почали різко збільшувати свою чисельність. Про їх темпи росту та політичну активність інформував прокурор УСРР Л. Крайнев: « У круглих цифрах кількість сіоністів на Україні становить: на листопад 1924 р. – 15000 чол., на січень 1925 р. – 26000 чол., на січень 1926 р. – 30000 чол.» [421, с.84]. Секретар Головного бюро єврейської секції при ЦК КСМ Д. Монін під час відрядження у липні 1925 р. в Україну для обстеження умов життя та праці єврейської молоді писав про її важке економічне становище: «Відсоток безробітних серед робітничої, кустарної і декласованої молоді доходить до 70–80%, кількість підростаючої молоді, що шукає собі використання постійно зростає. У велику промисловість єв[рейська] молодь мало втягнута.

В ремісничі підприємства не вдається втягнути підлітків через важкий економічний стан. До землеробства молодь залучається дуже слабо» [264, с.241]. Він також відзначив значний рівень антисемітизму серед низового партійно-радянського керівництва, численні відмови у прийнятті на роботу чи у навчальні заклади, обвинувачення у дрібнобуржуазності. Д. Монін навів приклад діяльності начальника залізничного депо містечка Янів, який ділив сезонних робітників – членів комсомольського осередку на «містечкових» і «сільських». Перших він відправляв додому, а «сільським» давав роботу, значить, і заробіток. Для ілюстрації нездатності містечкової молоді до тяжкої праці, він надав двом молодим євреям надважку роботу. Познущавшись, через деякий час відправив їх додому. Зважаючи на утиски та економічну ситуацію, чимало єврейської молоді почало поповнювати лави сіоністських організацій. Так, в Одеській губернії нараховувалося більше 2500 молодих сіоністів, на Поділлі – понад 5000 осіб, на Київщині – понад 2000 осіб [264, с.248,257].

Для ліквідації сіоністського руху використовувалися місцеві апарати органів державної безпеки. Але співробітниками ДПУ УСРР через існуючі правові обмеження було важко довести антирадянську діяльність сіоністів в умовах існування цілого ряду дозволених різних єврейських організацій (Макабі, Гехолуц). Основним видом покарання стало адміністративне вислання. У січні – листопаді 1926 р. співробітники ДПУ УСРР провели 886 арештів, з них представлено до адміністративного вислання 301 особу, вислано за межі УСРР 237 осіб. Найбільша кількість була вислана з Київського (33 особи), Одеського (30 осіб), Проскурівського (17 осіб), Вінницького (16 осіб), Кам'янець-Подільського (12 осіб) округів [421, с.86-87].

Заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон, аналізуючи ситуацію пов'язану із розвитком сіоністського руху в Україні, заявив про її певну особливість: «[...] в силу історичних об'єктивних причин ця дрібна буржуазія уособлювала три четвертих, якщо не більше, єврейських мас, що населяють

Україну і, таким чином, класове питання, чисто економічна боротьба перетворюються в боротьбу з національною одиницею. Оскільки це так, перед нами стоїть завдання паралізації сіоністського руху з меншими збитками для всієї єврейської маси загалом» [422, с.243; 366, с.209]. Однак подальші кроки вищого партійно-радянського керівництва засвідчили дотримання курсу на знищення незадоволених політикою радянської влади.

Приналежність до етнічної спільноти держави-сусіда та «політична неблагонадійність» стали головними мотивами у реалізації масових операцій під час «великого терору» 1937 – 1938 рр. Співробітники органів державної безпеки Поділля заарештовували громадян за наступними внутрішніми нормативними актами НКВС СРСР: оперативний наказ № 00439 від 25 липня 1937 р. «Про операцію по репресуванню німецьких підданих, які підозрювалися у шпигунстві проти СРСР», № 00447 НКВС СРСР від 30 липня 1937 р. «Про операції щодо репресії колишніх куркулів, кримінальних елементів та ін. антирадянських елементів», №00485 від 11 серпня 1937 р. «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР», № 00486 від 15 серпня 1937 р. «Про репресування дружин зрадників Батьківщини, членів сімей репресованих учасників право-троцькістських організацій», №00593 від 20 вересня 1937 р. (про операцію по репресіях колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці і реемігрантів з Манжоу-Го (харбінців), №00698 від 28 жовтня 1937 р. (про консульські зв'язки), циркулярів №409 від 5 серпня 1937 р. (операції по репресіях найбільш активних антирадянських елементів в таборах), № 68 від 22 серпня 1937 р. (про іноземців), №50215 від 11 грудня 1937 р. (операція по арештах греків), № 52691 від 22 грудня 1937 р. (про репресії серед китайців), №202 від 29 січня 1938 р. (про арешти іранців), № 326 від 16 лютого 1938 р. (про репресії серед афганців), меморандуму №49990 від 30 листопада 1937 р. (латиська операція) та ін.

Співробітники наукових колективів, які працювали над виконанням державної програми «Реабілітовані історією» у Вінницькій та Хмельницькій

областях, встановили попередню статистику позасудових репресій. Так, протягом 5 серпня – 31 грудня 1937 р. за вироком «трійки» Вінницької області було засуджено 7039 осіб, з них розстріляно 6174 особи, з 2 січня – 3 листопада 1938 р. – 5643 особи, з них розстріляно 5097 осіб. Загалом засуджено 12682, з них розстріляно 5535 осіб. У жовтні 1937 – лютому 1938 рр. згідно протоколів «двійки» засуджено 7169 осіб, розстріляно 5535 осіб [197, с.15-19]. У Кам'янець-Подільській області 19 жовтня 1937 – 5 листопада 1938 рр. «трійкою» засуджено і розстріляно 9006 осіб, «двійкою» – засуджено 4762 особи, з них розстріляно 4191 особу [224, с.74-79].

У звіті УНКВС по Вінницькій області про роботу із 1 липня 1937 р. по 10 січня 1938 р. перелічувалися так звані «лінії роботи». Всього в області заарештували 18 тис. 048 осіб. Попри всю важливість статистики жертв сталінського режиму, для нашого дослідження мають значення «небажані» для політичного керівництва СРСР соціальні та етнічні групи громадян у південно-західному прикордонному регіоні СРСР. Зокрема, «польська контрреволюція і шпигунство» – 6930, у тому числі згідно наказу № 00447 НКВС СРСР – 658, «українських націоналістів» – 3101, у тому числі згідно наказу № 00447 НКВС СРСР – 2122, «румунське шпигунство» – 1110, «троцькісти і праві» – 360, «церковно-сектантська контрреволюція» – 1167, у тому числі згідно наказу № 00447 НКВС СРСР – 992, «учасники військово-фашистської змови» – 103, «німецька контрреволюція і шпигунство» – 171, у тому числі згідно наказу № 00447 НКВС СРСР – 43, «латиська контрреволюція і шпигунство» – 39, «японська контрреволюція» – 15 [4, арк. 197; 224, с.49; 369, с.81]. Цілком зрозуміло, що подана статистика є проміжною. Однак, чітко висвітлено основні параметри політичної, етнічної та соціальної чистки прикордонного регіону.

Окремі вчені при аналізі цієї статистики наголошували на використанні державного терору для зміни етнічної конфігурації на Поділлі. Передбачалося максимальне вилучення потенційно «політично неблагонадійних» осіб серед польської та румунської (молдавської) громади,

які представляли собою етноси країн-сусідів. Водночас, через масові вбивства пересічних громадян, гріх яких був лише у приналежності до польської, румунської чи іншої нації, мав продемонструвати представникам цих нацменшин про небажаність їх національно-культурної самоідентифікації. Керівництво НКВС СРСР не обмежувало місцеві апарати держбезпеки у арештах по «національних лініях». Варто звернути увагу, що згідно з вироками «двійки» 90% громадян, арештованих по «національних лініях» були розстріляні [369, с.81].

Цитована статистика, виявлені і опубліковані дослідниками документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України, фондів партійних органів із обласних архівів демонстрували також загальну оцінку місцевого партійно-радянського апарату та керівників органів державної безпеки «політичного обличчя» населення регіону. У щомісячних записках секретарі райкомів КП(б)У доповідали про факти «контрреволюції», «непокори», «небажання виконувати політико-господарські кампанії». У політико-економічному огляді Вінницького окружного комітету КП(б)У за 1927 р. стверджувалося, що серед міської та сільської інтелігенції переважають «антирадянські елементи» [7, арк.50-56]. Подібну ситуацію констатував секретар Могилів-Подільського окружного КП(б)У Смаль у вересні 1928 р.. Він заявив, що серед інтелігенції є чимало активних противників радянської влади, готових до активних дій. Інша частина скептично ставиться до дій влади, в «антирадянських проявах участі не приймає» [22, арк.26-27].

Начальник Вінницького обласного відділу ГПУ УСРР В. Лєвоцький у доповідній записці секретарю Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву від 7 березня 1932 р. вказав, що регіон по «засміченості контрреволюційним елементом усіх відтінків займає одне із перших місць». На його думку, цьому сприяли «відсутність пролетарських осередків», «близькість західно-капіталістичних країн із відомими колонізаторськими, а пізніше інтервенціоністськими тенденціями». Саме ці країни начебто створили сприятливі умови для розвитку української контрреволюції і впровадження у

заможні прошарки селянства ідеї «української дрібнобуржуазної державності». Провідниками цієї ідеї стали численні осередки українських меншовиків і есерів, які «надали суттєву підтримку УНР у справі організації низових органів влади, а після заняття Поділля червоними військами, у справі організації бандитських і повстанських загонів».

Також «впровадженню ідеї української державності серед селянської маси сприяла [...] концентрація тут у періоди 1917 – 1920-х рр. видних діячів українського національного руху через перебування у Вінниці – Кам'янці[-Подільському] уряду УНР, перебування Галицької польсько-петлюрівської армії, значні залишки якої осіли на Поділлі, створивши глибокі контрреволюційні корені, залишивши чимало прихильників і на цей день» [51, арк.29]. За логікою В. Левоцького повстанські загони відомих отаманів початку 1920-х Лихо, Шепеля, Чалого, Заболотного, що поповнювалися за рахунок «куркульсько-заможних прошарків», були доказом наявності широкого контрреволюційного підпілля.

В.Левоцький акцентував увагу місцевого партійного керівництва на функціонуванні українських націоналістичних підпільних та повстанських організацій у різних районах області, що начебто діяли наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. Серед них навіть була «Подільська філія українського національного центру». Начальник Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР зафіксував діяльність декількох десятків повстанських осередків у сільській місцевості. До їх складу входили «куркулі», «середняки», «заможні», «сільські службовці», «церковники», «учні семирічки» тощо. Їх основною метою В. Левоцький означив «повалення Радянської влади». Стихійні селянські виступи під час суцільної колективізації 1930 р. кваліфікувалися ним як організований збройний спротив проти радянської влади [51, арк.29-48].

Таким чином, для більшовицьких керівників Поділля було прикордонним регіоном СРСР із значною кількістю «політично

неблагонадійного населення», що готувалося до «повалення радянської влади».

Демографічна та соціально-економічна структура Поділля теж мала певні особливості. Станом на 1915р. на цій території проживало понад 4 млн. населення, із них у містах мешкало 8,8%, у селах –91,2%. Корінним населенням були українці – 79,1%, євреї –12,3%, росіяни – 5,2%, поляки – 2,3%. Понад 75% населення займалося сільським господарством, 7,4% було зайнято у промисловості [232, с.57; 394, с.94].

Після буремних подій Першої світової та громадянської воєн, що спричинили значну міграцію, зміна адміністративно-територіального поділу (перехід із трьохступеневої системи – губернія – округ – район – на двоступеневу – округ – район) згідно з переписом 1926 р. дещо зменшилася кількість населення Поділля (див. таб.1).

*Попередні підсумки перепису міського та сільського населення по
округах (1926 р.)*

Таб.1.

Назва	Міське населення			Сільське населення			Всього
Округа	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Разом
Вінницька	66 712	64 322	131 034	309 524	334 235	643 759	774 793
Могилівська	21 073	21 963	43 036	227 093	251 910	479 003	522 039
Проскурівська	30 594	34 584	65 178	242 181	259 722	501 903	567 081
Тульчинська	33 113	33 679	66 792	304 291	331 520	635 741	702 533
Кам'янецька	23 997	25 584	49 581	232 672	256 987	489 659	539 240

Населення Вінницької області, створеної у 1932 р., різко збільшилося знову-таки за рахунок включення частини районів сучасної Житомирщини, Київщини та Черкащини. Загалом нараховувався 71 район, де проживало понад 5 млн. 200 тис осіб [74, арк.1-4; 426, с.123]. Після передачі Бабанського, Монастирищенського, Оратівського, Плисківського, Погребищенського, Уманського, Христинівського районів Київській області населення зменшилося до 4 млн. 726 тис. осіб [189, с. 8]. Після Голодомору 1932–1933 рр. Вінницький обком КП(б)У станом на 1 липня 1934 р. зафіксував наявність 3 598 336 осіб [6, арк.135] (за іншими даними 3 944 523 осіб) [79, арк.1-104] в області.

На противагу сільськогосподарським регіонам України початку ХХ ст., звідки вивозилася сировина, на Поділлі діяла значна кількість підприємств переробки сільськогосподарської продукції, що розташовувалась у містечках [233, с.156]. Першість тримали переробка цукрового буряка, спиртова та борошномельна промисловість [232, с.57]. Вагому частку складали виробництво сухофруктів, тютюну, шкіри, сукна, паперу, пивоваріння тощо. Аграрне перенаселення забезпечувало необхідну кількість робочих рук. Станом на 1917 р. 20,5% селянських господарств були безземельними або із наділом до 1 дес., 42,5% – мали від 1 до 3 десятин землі [188, с.6; 232, с.60]. Це не забезпечувало покриття необхідних життєвих витрат. Тому значна кількість селян змушена була працювати на сезонних роботах на переробних підприємствах для забезпечення життєвого мінімуму власних родин. За даними Подільського губернського статистичного бюро у середині 1920-х рр. надлишок робочої сили складав щонайменше 450 тис. працездатного населення [431, с.164-167].

Розвитку промисловості та торгівлі сприяла залізнична мережа, що була значно більшою, ніж у більшості російських губерній. За густотою мережі та вантажообігом Поділля у 1912–1913 рр. переважало Київську та Волинську губернії [187, с.76]. Будівництво залізничних станцій, депо потребувало висококваліфікованої робочої сили, розвитку супутніх

підприємств. Промисловим центром Подільської губернії на початку XX ст. стала Вінниця, де були побудовані металообробні підприємства та хімічний завод. Однак, кількість промислових робітників і показники їх виробництва у порівнянні із промисловими губерніями були мізерні.

Під час Першої світової війни, громадянської війни 1918–1920 рр., масового повстанського руху початку 1920-х рр. було зруйновано більшість економічних зв'язків між селянським господарством та місцевою переробною промисловістю. Це призвело до подальшого зубожіння населення.

Реалізація засад нової економічної політики спричинила поступове відновлення підприємств та збільшення кількості робітників. Станом на 1923 р. на Поділлі їх налічувалося 30461 особа, із них понад 55% були некваліфіковані робітники або різноробочі. Серед кваліфікованих робітників «металісти» становили 7,2%, харчової промисловості – 5,9%, шевці – 5,5%, місцеві «транспортники» – 3,4%, залізничники – 3,4% [82, арк.13]. Вінницький дослідник Ю. Степанчук, аналізуючи робітничий клас у соціальній структурі Поділля, стверджував про зростання ролі робітників у соціально-економічному житті регіону у 1920-х рр. [405, с.77-80].

Наступною серйозною проблемою місцевого партійно-радянського апарату стали подільські містечка. Заселені, здебільшого євреями, вони існували за рахунок торгівлі, ремісництва, кустарного виробництва щодо первинної переробки сільськогосподарської продукції. Основними постачальниками сировини і замовниками їхньої продукції були селяни. Найменша руйнація цих зв'язків означала зубожіння всіх учасників виробництва. Особливостям подільського єврейського містечка (штетла) вже присвячено окремі праці [245, с.149-155; 254, с.155-160]. У 1998 р. навіть відбулася конференція «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи. «Штетл» як феномен єврейської історії» [271].

Ситуація у подільських містечках наприкінці 1920-х рр. яскраво описана у політико-економічних оглядах секретарів районних та окружних

комітетів КП(б)У. Секретар Могилів-Подільського окружкому КП(б)У писав у червні 1928 р. секретарю ЦК КП(б)У О. Медведєву, що населення містечок знаходиться у важкому становищі через виконання партійних директив щодо зруйнування приватної торгівлі та ремісництва: «Молодь містечка не має можливості використати свою силу – росте без усяких перспектив. Направити цю силу у кооперативне русло (різного роду збутові артїлі, кооперативи, птахівництво, яйцезаготівлі і т.д.) неможливо через відсутність коштів». Деякі мізерні кошти мали окремі категорії населення м. Могилів-Подільський: « Із 23 тис. населення міста 700 осіб кустарів, півтора десятка фруктових магазинчиків із обігом у 1000 руб. у місяць, члени профспілок радянських і кооперативних установ (у них працює не більше 250 осіб). Заробіток, більший за 80 руб. мають у містечку не більше 100 осіб. Виходить, що все місто живе за рахунок відповідальних працівників». Далі секретар окружкому вимагав негайної державної підтримки [22, арк.2-4]. При подальшій індустріалізації та суцільній колективізації сільського господарства традиційні «єврейські професії» зникнуть. Люди будуть позбавлені засобів до виживання.

Соціальна структура єврейського населення у подільських округах чисельно дещо відрізнялася, однак структурно була стабільною. У Кам'янець-Подільському окрузі 82% євреїв займалося торгівлею, бідні кустарі складали 5%, «заможні елементи» – 2%; у Шепетівському окрузі торгівці – 35,6%, бідні кустарі – 26,1%, члени різних спілок – 17,4%, біднота, особи невизначених професій – 19,6%; У Проскурівському окрузі кустарів і ремісників налічувалося 30%, торгівців – 25%, постійних і сезонних робітників – 20%, декласовані елементи – 20%, землероби – 5% [93, арк.1; 99, арк.2; 101, арк.80].

Одним із способів вирішення проблеми безробіття і нужденності подільських містечок стало створення колгоспів. Ф. Турченко, аналізуючи політичні аспекти переселенської політики, «аграризації євреїв» та створення національних адміністративно-територіальних одиниць, вказав на спробу

партійно-радянського керівництва розширити соціальну базу більшовицького режиму, бо були сумніви щодо відданості комунізму українського селянства [414, с.247]. Так, у м. Остропіль було створено три єврейські сільськогосподарські артілі. У середньому на кожного їдока припадало від 1,6 – 2,5 дес. землі, на працюючого – 2,5 – 4,3 десятин. Більшість євреїв проживали на відстані 2–5 верств від земельних наділів [343, с.27-28]. Але така віддаль негативно впливала на робочий процес.

Більшість із нових колгоспників не мали досвіду повсякденної сільської праці. Так, у «єврейських колгоспах» Кам'янець-Подільського округу працювало 879 декласованих елементів, 480 кустарів, 48 торгівців, 46 садівників, тютюнників та виробників шовку, 43 службовці, 31 робітник і лише 18 хліборобів [103, арк.20]. Звичайно, що такі колгоспники робили чимало помилок, обробляючи землю.

Відсутність зацікавленості у результатах праці, значна відстань до наділів були причиною халатного ставлення до праці, що призводило до конфліктів із селянами. Для виконання плану євреї наймали селян для проведення сільськогосподарських робіт. Так, у комуні с. Кузьминчик Чемеровецького району нараховувалось 35 осіб, із них 25 працездатних; 6 осіб проживало у селі, інші – у Кам'янці-Подільському. За допомогою найманих селян було засіяне поле, а за худобою наглядали два батраки, які не входили до складу комуні. Комунари зібрали лише врожай фруктів [91, арк.22]. Селяни вважали таких «комунарів» безгосподарниками і починали захоплювати необроблені землі. Іноді селяни спалювали сільськогосподарські будівлі з метою ліквідації єврейських артілей. Такі випадки відбулися в артілі «Педекз» Дунаєвецького району; у серпні 1926 р. було спалено млин, що орендували колективом с. Січенці [100, арк.264-266].

Відомий дослідник національних меншин України Л. Якубова підвела загальний підсумок спробам партійно-радянського керівництва вирішити проблему залучення євреїв до модернізації радянської економіки. Зусилля радянських чиновників щодо змін соціальної структури єврейської меншини

закінчилися забезпеченням засобами існування принаймні 20% єврейської громади. «Проте більшість меншини – близько 80% – зберегла традиційний спосіб занять і життя і не поспішала його змінювати, незважаючи ani на складності господарювання, ani податковий тиск, ani громадянську напівправність, ani агітаційні кампанії» [429, с.200]. Основними причинами невдачі стало: відсутність реальної кількості вільних земель на Півдні України, неврахування демографічної ситуації при аграризації багаточисельної єврейської родини (вимагалось на п'ять їдців щонайменше 3 працездатних), економічна малоспроможність родин (виходячи із класового принципу вибиралися найбільшні категорії), тривалість самого процесу. Чимало євреїв не бажало змінювати свій спосіб життя через відсутність реальної перспективи.

Аграризація, на думку дослідниці, не дала політичних балів більшовицькій політиці через безвідповідальне ставлення партійно-радянських чиновників до самого процесу. Євреї, які спочатку сподівалися на допомогу радянської влади, побачили безперспективність подальшого економічного зросту добробуту родини [429, с.200-205].

Таким чином, територія Поділля мала регіональну соціально-економічну специфіку, що ґрунтувалася на поєднанні виробництва сільськогосподарської продукції та її переробки на містечкових підприємствах та ремісничих майстернях. Але, руйнування сталих виробничих зв'язків зумовило аграрне перенаселення регіону.

Населення подільських містечок, що займалося переробкою сільськогосподарської продукції та торгівлею, селяни, що мали наділ землі, на думку більшовиків, були носіями дрібнобуржуазної приватновласницької ідеології. Останнє обтяжувалося прикордонним статусом Поділля та переважанням українського дрібнобуржуазного націоналізму серед селянської громади та місцевої інтелігенції.

2.2. Вплив соціально-економічного фактору на формування настроїв сільського населення Поділля.

Вивчення настроїв населення в умовах різких соціально-економічних, політичних, культурних змін, екстремальних ситуацій дозволяє виявити глибинні процеси суспільного розвитку і скласти уявлення про причинно-наслідковий зв'язок історичних подій цього періоду. Водночас, аналіз динаміки настроїв демонструє вплив на них соціально-економічних, політичних, культурних та інших факторів.

На настрої населення Поділля впливав комплекс факторів. Але, на нашу думку, одним із головних чинників стало втілення більшовицької соціально-економічної політики на селі – хлібозаготівлі, суцільна колективізація і, як наслідок, Голодомор 1932–1933 рр. Оскільки вона безпосередньо зачіпала традиційний перебіг селянського життя, його світоглядні та ціннісні орієнтації.

Перманентна хлібозаготівельна криза 1927–1929 рр., викликана спробою Й. Сталіна форсувати індустріалізацію СРСР, вагомо позначилася на ставленні подолян до результатів діяльності вищого і місцевого партійно-радянського керівництва СРСР та УСРР.

Хлібозаготівельні кампанії кінця 1920-х рр. були покликані забезпечити необхідну кількість продовольства та сировини для держави. Однак низькі закупівельні ціни, незначна кількість товарів широкого вжитку, їх висока вартість не стимулювали селян здавати хліб до державних і кооперативних організацій. Почалася так звана «хлібозаготівельна криза».

Наприкінці 1927 р. політбюро ЦК ВКП(б) та уряд СРСР почали розсилати директиви про посилення хлібозаготівлі. Ситуація виявилася настільки складною, що кремлівські керівники роз'їхалися по країні, намагаючись вплинути на її перебіг.

Для збільшення надходження збіжжя Й. Сталін відправив в УСРР одного із найближчих соратників – секретаря ЦК ВКП(б) В. Молотова, який перебував у республіці 28 грудня 1927 – 6 січня 1928 р. Після обстеження Мелітопольського округу, розмов із відповідальними працівниками у Запоріжжі, Кривому Розі, Кременчуці і Полтаві, він вимагав від українського керівництва проведення репресивних акцій стосовно працівників низового партійно-радянського апарату, який безпосередньо займався виконанням хлібозаготівлі. На них накладалися партійні стягнення, їх звільняли з посад, усували від роботи, віддавали під суд. В. Молотов був невдоволений діяльністю окружних, районних судових органів і прокуратури через «забезпечення формальних прав окремих громадян», хоча вони повинні, на його думку, «у першу чергу забезпечувати інтереси радянської влади»: «На жаль, практика судових органів часто така, що навіть комуністи тут прекрасно «пам'ятають» статті закону, які начебто захищають спекулянта, куркуля, нехлюя і т.д., і нерідко «забувають» про закони радвлади проти спекуляції, проти порушників революційної законності, проти нехлюїв і бюрократів».

Також він вимагав нанести удар «особливої сили» по «куркулю» з використанням «жорстких репресій (арештів, штрафів, суворого судового покарання)». В. Молотов зазначив, що деякі місцеві партійно-радянські працівники виступили проти репресивних заходів, оскільки вони неминуче зачеплять середняків і навіть бідняків. Такі заперечення секретар ЦК ВКП(б) оголосив «куркульським ухилом», основним «перекрученням», навіть більшим, ніж «натиск [...] у сторону середняка і навіть бідняка» [178, с.35, 184-185].

Цілком зрозуміло, що секретар ЦК ВКП(б) В. Молотов застосував у екстремальній ситуації (криза хлібозаготівлі) випробувану більшовиками методику «політичної доцільності». Дехто із представників місцевого партійно-радянського апарату не побоявся висловитися проти заходів одного із керівників СРСР. Користуючись владними повноваженнями, він намагався

одразу припинити подібні дискусії через використання методів адміністративного тиску.

На Поділлі окремі керівники наполягали на необхідності корекції плану хлібозаготівлі, оскільки його завищення призвело до того, що чимало селянських господарств опинилися на межі голоду. Члени бюро Шепетівського окружного КП(б)У 3 травня 1928 р. писали до ЦК КП(б)У, наркомату торгівлі УСРР про нереальність виконання хлібозаготівлі у 150 тис. пудів. У листі зазначалося, що після здачі хліба плани по місцевому постачанню, доведені округу наркоматом торгівлі, через проведену заготівлю будуть зірвані. У результаті необхідно буде завозити продовольство для постачання прикордонних районів, де селяни вже почали знімати солом'яні дахи для годування худоби [118, арк.123-123 зв.]. Це негативно відбивалося на іміджі радянської влади, що постійно декларувала ефективну економічну політику перед державами-сусідами.

Відповідь для шепетівського керівництва виявилася шокуючою. Нарком торгівлі УСРР Курков 17 травня 1928 р. написав, що план для округу був затверджений і погоджений із ЦК КП(б)У у розмірі 250 тис. пудів, а не 150 тис., як писали шепетівські керівники. Далі Курков категорично вимагав повного виконання плану. Він вказав, що на постачання для міст округу заплановано 55 тис. пудів, для робітників транспорту – 6 тис. пудів, для села 30 тис. пуд, для годівлі худоби надавалося 9 тис. висівок і 1 тис. пудів макухи. Але нарком акцентував, що ситуація із хлібофуражним балансом дуже критична і тому постачання повністю пов'язане із виконанням плану хлібозаготівлі [119, арк.124]. Отже, нарком торгівлі УСРР фактично поставив ультиматум керівництву округу. У черговий раз відбулося нехтування проблемами населення, яке опинилося на межі голоду.

Але більшість низового партійно-радянського апарату цілком підтримало ініціативи московського керівництва. Так, секретар Тульчинського окружного партії Марченко 20 січня 1928 р. у листі генеральному секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу писав: «Приступивши в

січні місяці до форсованого розгортання хлібозаготівлі, ми одразу ж застосували ряд жорстких репресивних заходів [...]. Було заарештовано 22 осіб, осуджено 15 осіб, у яких конфісковано хліб» [28, арк.66; 162, с.11]. Але із часом його заповзятість дещо знизилася. Уже 17 квітня 1928 р. він писав Л.Кагановичу про неможливість виконати місячний план хлібозаготівлі у 230 тис. пудів, оскільки «надлишки зерна у 20–30–40 пудів знаходяться у середняків і заможних селян»: «У нас немає запасів у селян 1000 чи 2000 пудів. Самий багатий селянин має 200–300 пудів, але таких у нас одиниці. [...] Ніякими економічними заходами ми забрати хліб не можемо. Це ми робили взимку, коли були великі надлишки зерна і селянин сподівався на гарний врожай. Але тепер, крім адміністративних заходів, ніяк інакше хліб не візьмеш, поки селянин не впевниться у гарному стані врожаю. [...] Все, що ми можемо – зробимо, щоб максимально виконати директиву ЦК, але ще раз заявляємо, що повне виконання плану – не можливе завдання» [28, арк.62]. Але подальша критична ситуація із постачанням продовольства свідчила про масове зубожіння населення округу, яке опинилося на межі голоду [26, арк.1-8, 33-56, 64-68]. У м. Бар у червні 1928 р. було виявлено листівки, де вказувалося про голодування населення: «[...] Хлібозаготовка [Так у тексті. – Авт.] приводить до голоду», «Брате, послухавши кооператив, віддавши хліб – голодуєш. Не дай себе дурити надалі [...]» [21, арк.13].

Існувала тісна співпраця між місцевими партійними комітетами та апаратами ДПУ УСРР. Так, 16 лютого 1928 р. начальник Тульчинського окружного відділу ДПУ УСРР Н. Рубінштейн писав секретарю Бершадського райкому КП(б)У Сашку, що «господарські кампанії активізували антирадянський елемент». За твердженням Н. Рубінштейна куркулі, петлюрівці, колишні бандити агітували проти заходів радянської влади, активно виступали на сільських зборах, «здійснювали провокації». Тому він просив про всі випадки антирадянських проявів інформувати співробітників окрвідділу ДПУ. Також він просив інформувати про кількість працівників

радянського апарату, які отримали стягнення за протидію хлібозаготівлі [32, арк.1].

Місцеве партійно-радянське керівництво Поділля почало вимагати різкого збільшення самообкладання. Почали діяти хлібозаготівельні загони, були закриті базари, встановлені на дорогах пости сільських активістів, які перешкоджали приватним перекупникам скуповувати у селян хліб. Подільські чекісти почали арешти хліботорговців, заможних селян. Їх конфісковане збіжжя передавали державним заготівельним організаціям чи кооперації, як начебто закуплене за державними цінами. Гроші направлялися на рахунок фінвідділу ОДПУ СРСР [163, с.11].

Місцеві апарати держбезпеки за інформацією начальника економічного управління ДПУ УСРР Й. Блата станом на 3 квітня 1928 р. «під час оперативної роботи по хлібозаготівлі» арештували 1726 приватників, із них по приватному ринку – 174, яйцевому – 59, тютюновому – 49, мануфактурному – 185, галантерейному – 43, чорній біржі – 271 чол. Чекісти передали заготівельникам 250 тис. пудів хліба, 50 тис. пудів сировини для виробництва тютюну, 6760 шкір, виявлено 9 таємних шкіряних заводів і 7 складів сировини.

За торгівлю хлібом, в інтерпретації чекістів – «спекуляцію», – арештовано 240 «куркулів», за агітацію проти хлібозаготівлі – 150 чол., за «терористичні дії» – 29 селян. За вироками Особливої наради вислали 202 приватники.

Одним із показників ефективності оперативної роботи місцевих апаратів ДПУ було виявлення працівників партійно-радянського апарату, які із різних причин (нехлюйство, небажання, корупційні зв'язки, спротив) ігнорували проведення хлібозаготівлі. Так, за матеріалами ДПУ, що були надіслані на адресу партійно-радянських органів, за недбалість було оголошено 311 доган, звільнено з посад 134 низових працівники, направлено до суду справи на 54 голів сілрад, 17 членів райвиконкому, 54 представники кооперації, за зв'язок із приватником до відповідальності притягнуто 201

працівника заготівельних організацій, за попередні виплати за поставлене збіжжя – 398 осіб [178, с.235].

У результаті спільних дій партійно-радянського апарату, прокуратури, суду та органів ДПУ УСРР до 1 квітня 1928 р. у республіці було заготовлено 242 млн. пудів хліба, сільськогосподарський податок зібрано на 106,8%, кампанію самообкладання виконано на 109,4%, передплату позики зміцнення сільського господарства – на 75,4%. [248, с.119]. Загалом у 1927–1928 році було заготовлено понад 260 млн. пудів хліба [446]. Питома вага українського зерна у загальносоюзному балансі виросла до 40%, понад 147 млн. пудів вивезли за межі республіки [248, с.134].

Репресії спровокували масове невдоволення торгівців та селян. Приватний торгівець зерном Цукерман із Тульчина у березні 1928 р. заявив, що містечка округу після хлібозаготівлі виглядають, «як після погрому»: «Торгівля повністю завмерла, всі приватні торгівці арештовані». Дехто із торгівців вважав, що такі заходи зумовлені близькістю війни і влада намагається зібрати максимальну кількість хліба. Але такі дії, на їх думку, не призведуть до кардинального збільшення хлібозаготівлі, вони лише дискредитують органи радянської влади. Селяни, натомість, вважали дії влади спробою отримати вдруге продовольчий податок [27, арк.1-3].

Співробітники держбезпеки констатували панічні настрої селянства і невдоволення діями місцевих органів радянської влади. Селянин (за класифікацією чекістів – середняк) с. Раківки Томашпільського району Василь Січкарь серед групи односельців інтерпретував поточні події таким чином: «Буржуазія готує нам помсту, скоро щось буде, тому що селянам важче жити, чим у голодні роки. Я не маю шматка хліба, і моя худоба гине від голоду. На базарі неможливо дістати жодного фунту хліба, тому що влада вивезла весь хліб. Це не тільки у мене, це у всіх селян. Усі ходять по містечку із мішками і шукають хліб. Це до хорошого не доведе. Народ хвилюється. Мені здається, що до комуністичної партії затесалася буржуазія і хоче задушити селянство» [26, арк.65-66]. У подібних настроях концентрувалося

два аспекти. По-перше, селяни вже звикли до налагоджених товарно-грошових відносин періоду нової економічної політики. Останню вони пов'язували із діяльністю Комуністичної партії, що пропонувала її основні засади. Саме тому вони не могли збагнути, що ліквідація НЕПу проходить за ініціативи лідерів Комуністичної партії. Вони звинувачували у цьому буржуазію, яка начебто проникла у партійні лави.

По-друге, розмова про пошук селянами хліба у містечках свідчить про відновлення протягом середини 1920-х рр. стійких товарно-грошових стосунків між селом і міськими поселеннями. Їх руйнування викликало панічні настрої щодо наближення голоду, якого не могло бути при наявності врожаю. Селяни не розуміли причин вивозу владою із території Поділля хлібних запасів.

Реальна загроза голоду, втрата худоби і розорення власного господарства при відсутності на то конкретної причини породжувало нерозуміння дій влади і ненависть до її представників. Так, мешканець с. Китайгород Михайло Антошко агітував односельців не здавати хліб до кооперації: «Партійці будуть їздити в село до тих пір, поки ми не візьмемо вила и не вигонимо їх із села» [25, арк.65-66].

1928 р. виявився у республіці неврожайним. Недорід охопив більшість зерносіючих округів УСРР [248, с.435]. Запаси хліба у селян виявилися мінімальними, але партійно-радянський апарат вимагав повного виконання хлібозаготівлі, єдиного сільськогосподарського податку, збільшення самообкладання, реалізації позик «на індустріалізацію».

Основним методом хлібозаготівлі залишався позаекономічний примус. За ініціативи політбюро від 20 березня 1929 р. план хлібозаготівлі тепер доводився до кожного села. При невиконанні плану спеціальні бригади із сільської адміністрації й активістів або вилучали знайдене збіжжя, або описували майно, що згодом виставлялося на продаж. Його купували за безцінь керівництво села, його родичі й близьке оточення, активісти. Таким чином стимулювали їх роботу із пошуку збіжжя. Навесні на Вінниччині

описали майно 713 господарств [14, арк.78, 146, 200; 162, с.15; 359, с.231]. Весною 1929 р. в УСРР було конфісковано майно 18 тис. господарств, а восени на підставі постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів» від 3 липня 1929 р. розорили ще 15 тис. селянських дворів [374, с.360]. Загалом із загальної кількості у понад 5054 тис. селянських господарств у 581 районі республіки це складало мізерну частину – всього 1,5% господарств [305, с.149]. Але дана процедура означила чітку налаштованість більшовицької влади на репресивні заходи у разі невиконання її вимог.

Розпродаж селянських господарств став ще одним фактором розшарування села. У 1920-х рр. постійно фіксувалися факти «зрощення»/домовленостей сільської адміністрації й активістів із селянством, перш за все із заможним. Натомість, наприкінці 1920-х рр. більшовицькі керівники через жорсткі вимоги виконання політико-господарських кампаній, ухвалення відповідних нормативних актів змушували їх робити вибір: або залишатися із селянською громадою, або ставати виконавцем волі партії. Останнє приносило певне матеріальне забезпечення і надавало можливість «соціального ліфта» у радянській системі. Але деякі сільські активісти і партійці намагалися знайти компроміс між насиллям та традиційною практикою селянського життя. Але районні керівники такі спроби кваліфікували як викривлення «партійної лінії». Так, секретар Ганнопільського райкому КП(б)У Буньковський інтерпретував як «правий ухил» діяльність уповноважених і комісій по сприянню хлібозаготівлі у чотирьох селах району. Вони розподілили план хлібозаготівлі порівну між усіма селянськими господарствами без урахування «класового підходу». Комуніст Горощук на засіданні райкому партії відмовився застосовувати позаекономічні методи примусу: «Я сваритися із дядьками не можу, а лише агітувати»[92, арк.30-31].

Загалом протягом хлібозаготівельної кампанії 1928–1929 рр. у республіці вдалося зібрати понад 124 млн. пудів збіжжя [105, арк.1; 108, арк.104]. Обсяги вилученого хліба у республіці були удвічі меншими, ніж у минулому заготівельному році. Але на Поділлі, як і у більшості регіонів республіки, почався голод. У містечках, які залежали від постачання хліба із сільської місцевості, почали розподіляти хліб по картках. 3 грудня 1928 р. начальник Могилів-Подільського ДПУ УСРР Ямницький писав секретарю Могилів-Подільського окружного партії Коваленку і голові окружного виконкому Коробичу про пригнічені і панічні настрої населення. У листопаді 1928 р. робітничий кооператив видав «заборні книжки» на отримання хліба із талонами до листопада 1929 р. Населення упевнилося, що проблеми із постачанням продовольства будуть продовжуватися щонайменше протягом наступного року. Припущення підтверджувалися якістю розподіленого хліба, який видавали із 40–50% домішками кукурудзи [21, арк.83].

Деяка централізована допомога на певний час вирішила постачання подільських містечок мінімальною кількістю продовольства. Але вона не вирішила головної кризи у стосунках більшовицького керівництва і селянства – адекватної оплати праці за вироблення сільськогосподарської продукції. Останнє чітко простежувалося у реакції селян на результати економічної політики кремлівського керівництва. Інформаційний підрозділ ОДПУ СРСР у серпні 1929 р. зафіксував стійку тенденцію невдоволення середняків відсутністю промислових товарів і «ножицями цін». У с. Крупець Шепетівського округу середняк, отримуючи у кооперативі шкіру, зазначив: «Коли ми будемо жити як жили раніше, невже прийдеться знову старцювати? Немає де купити самого поганенького гвинтика». Також селяни були невдоволені, що посівне зерно продавалося за значно вищою ціною, ніж приймалося під час хлібозаготівлі [157, с.53].

Суцільна колективізація, за задумом Й. Сталіна і його оточення, повинна була вирішити проблему отримання сільськогосподарської продукції за низькими цінами, оскільки у колективних господарств було

легше її забирати. Також більшовицькі лідери були впевнені, що колективна праця стане одним із чинників перебудови «дрібнобуржуазних поглядів» селянства на світогляд «радянських сільськогосподарських робітників».

Ідея колективного господарювання селянства активно пропагувалася більшовиками одразу після остаточного захоплення влади в Україні. Але на тлі зруйнованої війнами економіки селяни не поспішали до кооперування зусиль. Відсутність товарно-грошових відносин, ринків збуту, нормативної бази, банківської системи, незрозумілі межі приватної та державної власності лише відлякували селян від об'єднання. Проголошена нова економічна політика дещо врегулювала економічні відносини, але розвитку колективного господарювання не набуло. Як уже згадувалося, із понад 5 млн 144 тис. селянських господарств УСРР у колективах на 1929 р. було задіяно лише 10% [124, арк.16].

В уявленні селян колективне господарювання передбачало добровільне об'єднання зусиль у спільному виробництві сільськогосподарської продукції. Ефективність зростала через швидкість і вчасність виконання сільськогосподарських робіт. Вироблена продукція розподілялася в залежності від трудового внеску кожного працівника, залучення робочої худоби, реманенту тощо. Стосунки між колективом і державою селянам уявлялись на таких рівнях: створення необхідної нормативної бази для закріплення права приватної, громадської і державної власності, права власності на землю, оплата сільськогосподарського податку, який є компромісом між селянами і державою, надання кредитного ресурсу для закупівлі сільськогосподарських машин, реманенту, посівного матеріалу, формування ринків збуту тощо.

Колгоспники наприкінці 1920-х рр., до оголошення суцільної колективізації, окрім колективної організації сільськогосподарського виробництва, своєю повсякденністю не вирізнялися від одноосібників. Чимало колгоспників ходили до церкви, спільно із одноосібниками відзначали релігійні свята, вільно спілкувалися, вирішували виниклі

міжособистісні конфлікти на побутовому ґрунті. Приналежність до одноосібного господарювання не була надто обтяжуючою обставиною у стосунках із сільською адміністрацією та односельцями-колгоспниками.

Суцільна колективізація різко змінила ставлення до селянина. Сільська адміністрація, активісти, різного роду уповноважені місцевих партійно-радянських органів, представники робітничого класу, так звані «двацятитисячники», представники міліції, суду, прокуратури, органів державної безпеки застосували весь спектр ошуканства і примусових методів для залучення селян у колгоспи. Важливо акцентувати увагу, що переважна більшість районних «колективізаторів» і сільських активістів беззастережно підтримали примус у проведенні колективізації. До насильства психологічно вони вже були підготовлені проведенням минулих політико-господарських кампаній, під час яких застосовувалися позаекономічні форми примусу. Вони упевнилися, що головне — виконання поставленого завдання, методи їх виконання керівництво не цікавили.

Іноді адміністрування місцевих уповноважених по колективізації ставало предметом розгляду на вищому рівні. Так, у директиві секретаря ЦК КП(б)У О. Медведєва секретарям окружних комітетів КП(б)У про роботу партійних організацій в умовах колективізації від 15 жовтня 1929 р. вказувалося на випадки адміністрування у селах Кам'янець-Подільського округу. У с. Велика Побійна після проведення землеустрою районні керівники вирішили швидко колективізувати селянські господарства. Спочатку власники земельних ділянок погоджувалися об'єднатися у товариство спільного обробітку землі і ухвалити відповідний статут. Вони навіть викликали на «соціалістичне змагання» сусіднє село Лисець. Але коли вдруге були скликані загальні збори для ухвалення і підписання статуту ТСОЗ, то значна частина присутніх членів земельної громади голосувала проти ТСОЗ, а 200 осіб взагалі утрималося від голосування. Причиною такої поведінки стала діяльність на зборах районного уповноваженого, який сформулював питання для голосування так: «Хто не голосує за

усуспільнення землі та перехід до кращої форми господарювання, той є ворог радянської влади». Адже ТСОЗ не передбачав усуспільнення земельних ділянок. Але уповноважений Черемко примушував селян підписати статут колгоспу, загрожуючи арештом, а одному навіть кинув в обличчя папір та олівець.

У вже згаданому с. Лисець сільська рада і сільські активісти вирішили змінити затверджений порядок землеустрою. Замість надання земельної ділянки, кожному селянському господарству пропонувалося перейти всім селом у ТСОЗ. На загальних зборах земельної громади, де було із 1236 повноправних членів громади лише 207, більшістю було ухвалено створити ТСОЗ й обрано представників для підпису статуту. Селяни, звичайно, обурилися таким рішенням і почали вимагати проведення землеустрою до двору. Зважаючи на маніпуляції керівництва сільради і активістів, вони категорично виступили проти колективізації. Секретар ЦК КП(б)У О.Медведєв використав ці факти як приклад адміністрування і вимагав категорично заборонити використання будь-яких адміністративних заходів під час колективізації і суворо карати винних у порушенні цієї директиви [97, арк.44].

Практичне втілення суцільної колективізації передбачало перехід від товариства спільного обробітку землі до артільного виробництва, де передбачався вищий рівень усуспільнення засобів виробництва і тісних виробничих відносин. Але пропоновані кремлівським керівництвом методи і терміни її завершення не залишали часу і можливості для переконання селян у дієвості колективного господарювання.

Вагомим фактором соціально-економічних змін у сільській громаді стало розкуркулення і депортація селян. За даними Особливого відділу ОДПУ СРСР від 10 грудня 1930 р. у Радянській Україні було розкуркулено 70407 господарств, із них за межі республіки депортували 31593 родини, 146 229 осіб [179, с.743-746]. Процес депортації продовжився у 1931 р.. Той же особливий відділ ОДПУ СРСР 12 червня 1931 р. прозвітував про виселення

77 453 селянських сімей (356 316 осіб), із України депортували 29 853 сім'ї (118 279 осіб) [180, с.143]. Подільські дослідники А. Матвєєв та І. Рибак, проаналізувавши опубліковані документальні збірники, подали такі цифри: у 1930 р із України було депортовано 31593 розкуркулені сім'ї (146229 осіб), у 1931 р. – 32127 сімей (131236 осіб) [334, с.57-65].

Загальна статистика розкуркулених та депортованих селян УСРР досі невідома. У січні 1934 р. на XII з'їзді КП(б)У П. Постишев заявив, що було розкуркулено 200 тис. господарств. Він повторив загальну кількість куркульських господарств, що була оприлюднена у 1927 р.[288, с.138]. Оцінюючи динаміку наявності селянських господарств, відомий дослідник С. Кульчицький зазначав, що у період від початку 1928 р. до кінця 1931 р. зникло 352 тис. господарств. Однак, він акцентував, що існував природній приріст кількості селянських господарств, що певною мірою компенсувало втрати. Тобто за період від початку ліквідації нової економічної політики до кінця 1931 р. були розорені більше, ніж 352 тис. селянських господарств [307, с.139].

Дослідники І. Рибак і А. Матвєєв провели попередні дослідження кількості висланих селян із Поділля [385, с.54-65]. Так, Шепетівський окружком КП(б)У вимагав від райкомів скласти списки куркулів. Окружний відділ ДПУ надав орієнтовну кількість куркулів у 800 осіб. Шепетівські керівники наказали включити до списків «найбільш злісних і сильних куркулів», що значно збільшило їх кількість [385, с.54]. Вінницький окружком КП(б)У планував вислати за межі району 1631 особу, за межі України 1348 осіб [6, арк.9].

Дослідницька практика показала, що направлена «зверху» орієнтовна кількість куркулів істотно збільшувалася на районному і сільському рівнях. Зокрема, Кам'янець-Подільський окрвиконком пропонував депортувати із Ново-Ушицького району 57 родин, натомість райвиконком подав список на 107 родин, у Дунаєвецькому районі збільшення відбулося із 64 до 91 родини, Оринінському – із 23 до 57 родин [95, арк.65; 385, с.55]. Остаточні подані

цифри коригувалися спочатку на районному рівні, потім на окружному у бік деякого зменшення [94, арк.1; 385, с.55]. Але вилучені із списків родини «резервувалися» на випадок потреби збільшення кількості депортованих чи її заміни.

Загальна кількість розкуркулених на Поділлі селян станом на 10 березня 1930 р. подана у таб. 1 [123, арк.68].

Таб. 1.

Назва округу	К-сть районів	К-сть р-нів, що провели розкуркулення	К-сть гос-подарств в окрузі (тис.)	К-стьгоспо-дарств в р-ні, де проведено розкуркулення	К-сть розкуркулених
Вінницький	13	13	154	112209	2585
Могилів-Подільський	14	2	116	15502	158
Кам'янець-Подільський	13	2	113,4	17206	230
Проскурівський	14	14	115,3	118000	1281
Тульчинський	17	3	160,3	28693	188

Знищення одноосібного селянського господарства означало ліквідацію альтернативного способу господарювання і творення нового колективного способу співжиття та сільськогосподарського виробництва [331, с.241]. Й. Сталін на XVI з'їзді ВКП(б) у червні 1930 р. вимагав руйнування й економічної ізоляції заможних селян: «Можете заарештувати й заслати десятки і сотні тисяч куркулів, але коли ви одночасно з цим не зробите всього потрібного, щоб прискорити будівництво нових форм господарства, старі, капіталістичні форми, підірвати і ліквідувати виробничі джерела економічного існування й розвитку капіталістичних елементів села, куркульство все одно відродиться і буде зростати»[442]. Поява колгоспів означала різку трансформацію виробництва, що призводило до руйнування

традиційного селянського повсякдення. Селяни намагалися протистояти. Як відзначив С. Косіор на листопадовому 1929 р. пленумі ЦК ВКП(б), «[...] під трактор лягали і не давали орати землю» [223, с.109].

Аналіз майна розкуркулених селян Поділля у протоколах районних та окружних виконкомів, взятих із фондів державних архівів Вінницької і Хмельницької областей, свідчать, що переважна більшість володіла однією – двома коровами, парою коней, 2–4 десятинами землі, мінімальним набором сільськогосподарського реманенту і запасом продовольства, кормів для худоби, будинком і присадибними будівлями. Такий набір дозволяв утримувати родину, яка налічувала здебільшого представників трьох поколінь, але обіцяного більшовиками багатства такі господарства не мали.

Але для того, щоб потрапити у списки розкуркулених, потрібно було мати не лише добротне господарство. Політична лояльність стала чи не основним чинником у визначенні списку депортованих родин. Сільська адміністрація намагалася позбутися тих селян, які в умовах нової економічної політики після отримання землі власною працею досягли певного рівня добробуту. Вони бачили перспективи подальшого розвитку власного господарства, вважали, що держава повинна максимально підтримати їх ініціативність.

Тому висловлювали невдоволення політико-господарськими кампаніями, масштабами хлібозаготівлі, критикували дії представників місцевої влади, мали авторитет і могли вплинути на сільську громаду. Селяни завжди поважали «хазяйновитих людей», тобто тих, хто знав особливості ведення землеробства у даній місцевості, сам працював, дотримував слова у «звичаєвому праві», ставився із повагою до селянської громади, сезонних робітників (якщо таких наймав), не шкодував грошей на спільні сільські витрати (дороги, містки, школу, церкву). Вилучення із сільської громади таких селян позбавляло її провідників селянської ідеї, її речників. Саме тому у примітках вказувалося, що селянин «вороже ставився до заходів Радянської влади» [95, арк.67]. Декого із селян за відкритий

спротив колективізації засуджували на різні строки у виправно-трудо­ві (концентраційні – так вказувалося у вироках) табори. Голову родини (8 осіб) із с. Жоглівка Юринецького району М. Гудиму засудили до 3 років концтабору [104, арк.18-19]. Жителя с. Шимківці Білогірського району А. Бокотюка Шепетівський окрвдділ ДПУ відправив на Північ «як соціально-небезпечного елемента», «противника радянської влади» [3]. Ямпільський прикордонний загін ОДПУ СРСР 27 березня 1930 р. вислав на спецпоселення «антирадянськи налаштованого» селянина с. Денисівки Білогірського району О. Бондарука [1]. О. Кирилюк із с. Авратин Волочиського району теж був висланий за «антирадянську агітацію»[2]. Десятки тисяч подібних доль оприлюднені у Вінницькій та Хмельницькій серії науково-документальних книг «Реабілітовані історією».

Тезу про вагомість політичного чинника у депортації селян також підтверджує вартість так званих «куркульських господарств», що практично не відрізнялася від вартості звичайних селянських господарств (див. таб.2.).

Таб.2.

Район	Зроб - лено описі в	Фактич но розкур- кулено глитаїв	Вилу -чено майн а на суму	Переда но до колгосп у (сума)	Пересічна вартість глитайськ ого господарст ва	Пересіч на вартість звичайн ого госпо- дарства
Барський	213	50	44635	44635	860	568
Станіславчиць кий	56	5	6732	6732	1346	500
Джуринський	49	-	-	-	-	-
Мурафський	47	20	10789	10789	-	-

Лучинецький	102	87	15800 8	158008	1805	950
Ямпільський	-	-	-	-	-	-
Чернівецький	65	46	14789	14088	-	-
Яришівський	287	80	12568 8	125688	600	-
Китайгородськ ий	-	-	-	-	-	-
Муровано- Куриловецьки й	95	34	25097	25097	738	-
Ялтушківськи й	115	103	14163 9	141639	-	-
Бабчинецький	150	111	10298 0	102980	1018	927
Могилівський	184	26	10959	10959	879	470
Шаргородськи й	76	56	90000	90000	-	-
Всього	1439	618	73131 6	730615	7246	3415

Селяни розуміли небезпеку різкої зміни соціальної структури і традицій селянського життя. Так, житель Калинівки Бойчук у листопаді 1930 р. вказав: «Хіба це куркулі, яких виселяють цілими ешелонами? Це не куркулі, про них вже немає навіть згадки. [...] Це самі чесні трудяги, за спинами яких блаженствували і блаженствують комуністи». «Де вони зараз бачать тих куркулів, їх давно вже розкуркулили, а тепер взялися за середняків. Я знаю деяких селян, вони ніколи куркулями не були»[81, арк. 132-133]. Отже, селяни чітко розрізняли власників великих земельних наділів, які виробляли значну кількість продукції через експлуатацію

сезонних робітників. Такі селяни у переважній більшості зникли ще у 1920-х рр. після чергового розподілу земельних наділів.

Розкуркулення, відвертий грабунок селянського майна, недбалість у поводженні із усуспільненим майном, його розкрадання керівництвом села й активістами, нехтування правом власності і свободи людини, моральне та фізичне приниження людської гідності, непоодинокі факти каліцтва і вбивства населення асоціювалися у селян із реалізацією більшовицького плану соціально-економічної політики. Руйнувався весь традиційний уклад для 23,5 млн. селян, із них 21 млн. українців [190, с.4], які ставали рабами колгоспної системи.

Про колгоспне рабство селяни заговорили відразу після початку суцільної колективізації і вступу до колективного господарства. Бідняк с. Якушинці Бенедикт, незважаючи на соціальну приналежність до «привілейованої соціальної групи» з точки зору більшовиків, у лютому 1930 р. заявив: «Я в колектив не запишуся, там перетворишся у раба» [126, арк.31]. У с. Тягун Іллінецького району селяни говорили майбутнім колгоспникам: «[...] Раніше ви робили на панщину, а тепер будете на комуністів» [17, арк.49]. У с. Левково колгоспники заявили: «Нас зібрали для того, щоб забрати хліб» [16, арк.151-152]. Отже, селяни із перших кроків влади щодо проведення суцільної колективізації окреслили рабський/кріпосний статус колгоспників.

Вони відразу визначили одну з ознак цього статусу – відсутність реальної можливості вийти з колективу із майном і, головне, земельним наділом, що були усуспільнені. Спочатку селян примусово й ошуканством змушували стати членами колгоспів. Документи партійних, радянських апаратів і органів держбезпеки зберегли значну кількість таких фактів. Селянина с. Балин Кам'янець-Подільського округу Прокопова у березні 1930 р. викликали о 12 год. ночі, щоб він підписав повістку про виклик до ДПУ. Згодом йому оголосили, що він підписав заяву про вступ до колгоспу. Останній намагався покінчити життя самогубством [125, арк.65-66].

Шепетівські колективізатори у лютому 1930 р. ошукали селян, записуючи їх у колгосп через начебто підписку на встановлення «радіо» чи отримання певного товару [125, арк.18].

Селянам постійно погрожували. У с. Степанки Барського району учитель Степанюк на сільських зборах стукав кулаком: «Хто не запишеться у колектив, того ми вишлемо за межі України, а майно його передамо у неподільний фонд колективізації» [23, арк.364-365]. Член бригади по колективізації с. Кліщів Тиврівського району Бондар на зборах питання про суцільну колективізацію оголосив таким чином: «Колектив чи Соловки?» [19, арк.40-41]. Секретар Лянцькорунського партійного осередку на загальних зборах сіл Лянцькорунь і Драгонівка у вступному слові пригрозив: «Хто не вступить до СОЗу, того будуть виселять із сіл та будуть конфісковувати все майно». Його заява викликала очікуване обурення, але він заявив: «Хто не замовкне, той піде туди, де білі ведмеді їдять людей» [18, арк.143].

Селянські повстання змусили кремлівське керівництво СРСР певним чином перебудувати роботу. У статті «Запаморочення від успіхів. До питання колгоспного руху», опублікованій у газеті «Правда» 2 березня 1930 р., Й. Сталін покладав увесь негатив колективізації на представників місцевого партійно-радянського апарату, які «перекрутили генеральну лінію партії». Він обвинуватив «завзятих усуспільнювачів» у дискредитації колективізації [451].

Сприймавши таку статтю Й. Сталіна як припинення колективізації селяни, почали масово подавати заяви про вихід із колгоспів. Так, у Могилів-Подільському окрузі, де пройшли масові селянські виступи [125, арк.62-74], станом на 28 березня 1930 р. найбільший відсоток виходів із колгоспу припав на такі райони: у Шаргородському було колективізовано 82% господарств, залишилося 15,4%, у Лучинецькому – 65%, залишилося 37%, у Яришівському – 83%, залишилося 39%, у Джуринському – 54%, залишилося 29%, у Могилів-Подільському – 72%, залишилося 42 %. [23, арк.276-277]. У

створених наприкінці 1920-х рр. колективних господарствах виходів із членів колгоспу не зафіксовано. На нашу думку, така ситуація пов'язана із усвідомленим вибором селянина колективного господарювання. Ситуація із масовими виходами певним чином стабілізувалася влітку 1930 р. Станом на серпень 1930 р. в Україні діяв 20461 колгосп, де налічувалося 30% селянських господарств із 36% землі[109, арк.75].

Але наголошуючи на добровільності вступу, Й. Сталін не припинив проведення форсованої колективізації. Із Москви і Києва лунали накази продовжувати створення колгоспів, враховуючи «минулі недоліки». У телеграмі від 29 березня 1930 р. до Вінницького окружного КП(б)У генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор вимагав «припинити паніку і розгубленість серед низових працівників»: «Не йти попереду мас у справі самоліквідації колгоспів, а боротися всіма доступними політичними, громадськими методами за збереження колгоспів». Він наказав у крайньому випадку зберегти колгосп у старому статуті СОЗу без усупільнення коней, «використовувати інші заходи, що дозволяють затриматися у проміжному стані без ліквідації колгоспів» [19, арк.134-137].

У «Закритому листі ЦК ВКП(б) «Про завдання колгоспного руху у зв'язку із боротьбою про викривлення партійної лінії» від 5 квітня 1930 р. вимагалось розгорнути боротьбу за залучення селянства до колгоспів [147, с.387-394]. Вказівки трансформувалися у відповідні директиви на окружному та районному рівнях. Так, Ладиженський райком КП(б)У 5 квітня 1930 р. ухвалив «провести очистку радапарату від чужого елементу, що допустив викривлення директив уряду», накреслити заходи щодо роботи із біднотою, комітетами незаможних селян, жіноцтвом, яке стало «ударною силою волинок», комсомольцями. Особливо наголошувалося на продовженні «виконання директив ЦК і рішучого їх переломлення в життя» [31, арк.105]. У проекті закритого листа Вінницького окружного партії райкомам і сільським партосередкам від серпня 1930 р. наполягали на продовженні темпів колективізації та поверненні селян назад у колгоспи [16, арк.147-170].

Але місцеві активісти продовжували застосовувати насилля. У с. Тютюник Кам'янець-Подільського округу уповноважений райкому партії Савченко у березні 1930 р. викликав селян, які подали заяви про вихід із колгоспу, поставив їх біля клуні і почав бити наганом по обличчю, заявляючи: «Я вам покажу як виходити із колективу» [125, арк.65-66]. Голова колгоспу с. Переорки Вінницького округу Г.Мельничук у березні 1930 р. розірвав заяви про вихід із колгоспу і кинув їх в обличчя селянам [41, арк. 174]. У с. Вознівцях Станіславчицького району голова сільради заявив: «Коли не хочете залишатися у колективі, то получите землю, що під Дзялівським яром (найгіршу)» [23, арк.364-365]. Уповноважений ЦК КП(б)У по колективізації у листі до ЦК КП(б)У описав ситуацію, пов'язану із виходом із колгоспів у Калинівському районі Вінницького округу. Секретар Калинівського райкому партії доповідав окружкому КП(б)У, що селяни масово подають заяви про вихід і попросив дати пораду. Із окружкому партії йому дали вказівку «випускати селян без землі». Порада була слухною, оскільки селянин, який не мав земельного наділу і позбавлений засобів для існування, змушений буде повернутися до колективу.

Уповноважений також зазначив, що місцеві партійці продовжували лінію насилля стосовно селян: «Секретар РПК – латиш, хлопець – нічого, але уперто не бачить викривлення класової лінії. Вони хвилюються, шукають вихід і знаходять його у продовженні своєї лінії – змушувати і погрожувати. Вони не розуміють, що політично вигідно мати замість 100% 70–80% колективізації, але не заставляти силою, викликаючи повстання» [119, арк.14-15]. Така поведінка місцевого партійно-радянського апарату була цілком закономірною через шалений тиск вищого політичного керівництва, яке сподівалося вже із наступного врожаю без особливих клопотів отримати необхідну кількість продовольства і сировини.

Наступною ознакою колгоспного рабства стала система оплати праці через трудовень. Протягом 1920-х рр. система оплати у колективних господарствах обумовлювалася на загальних зборах колективу. Типовою

була оплата по «їдоках», «паях», «потребі», засобах виробництва, худобі, усуспільненій землі, робочій силі [430, с.24]. В. Ленін у 1923 р. пропонував через кооперування, колективне господарювання знайти поєднання приватного інтересу і загального, державного інтересу [315, с.370-371]. Але для цього потрібен був еволюційний шлях розвитку як виробничих відносин, так і свідомості колгоспників.

Готуючись до суцільної колективізації, вище партійно-державне керівництво вирішило стандартизувати оплату праці. Її принцип одразу був прописаний у Примірному статуті сільськогосподарської артілі, що затвердили постановою ЦВК і РНК СРСР 13 квітня 1930 р. Саме його селяни підписували при створенні колгоспу.

Розрахунок проводився натурою і грошима на підставі кількості та якості праці окремого селянина чи селянського господарства. На VI з'їзді Рад СРСР 17 березня 1931 р. був затверджений порядок обліку праці і розподілу прибутку колгоспів на підставі трудоднів [425, с.32]. Відповідно до переліку сільськогосподарських робіт були розроблені норми виробітку та розцінки праці у трудоднях [184, с.26-29; 344, с.38].

Основні види робіт розподілялися на п'ять розрядів. До першого були віднесені ручні роботи (копання картоплі, посадка), які оцінювалися в один трудодень; до другого – в'язання снопів, робота об'їзника колгоспних ланів, оранка плугом тощо (1,25 трудодня); до третього – копка буряків, робота вагаря, пасічника, няні дитячих ясел (1,50 трудодня); до четвертого – косарі, ковалі, кочегари, теслі, рахівники (1,75 трудодня); до п'ятого – трактористи, бригадири, слюсарі, садівники (2 трудодні). На початку 1933 р. впровадили семирозрядну тарифікацію, за якою основні види робіт оцінювалися у 1,5–2 трудодні, а різниця між розрядами становила 0,25 трудодня, тобто матеріальна мотивація праці була занижена, а зрівнялівка перетворювала роботу в колгоспах на повсякденну каторгу [331, с.254].

В організації праці у колгоспах панував хаос. Якщо у одноосібному господарстві селянин сам визначав план роботи на день, на тиждень, на

місяць в залежності від різних погодних, повсякденних ситуацій, то у колгоспі цим почали займатися голова і правління колгоспу. Голова колгоспу здебільшого був людиною політично лояльною до радянської влади і фактично призначався районним керівництвом. Але політична лояльність не завжди означала його здатність організувати виробничий процес і змусити чи переконати селян виконувати ту чи іншу роботу.

Порушений виробничий процес посівної та збиральної кампанії, догляду за усупільненою худобою, яка враз стала «нічиєю», призвів до різкого падіння ефективності колективної праці. Відсутня система обліку працездатних і реально зробленої роботи дозволяла маніпулювати трудоднями. Деякі селяни намагалися вийти на роботу пізніше і звільнитися раніше для обробітку власної присадибної ділянки. Бригадири змушені проводити так звані «подвірні обходи», виганяючи колгоспників на роботу. Фактично була відсутня внутрішня структуризація виробничо-трудова організації повсякденного життя колгоспів. Лише із 1931 р. почали впроваджувати бригадний метод організації виробничого процесу [158, с.381, 387]. Бригада стала не лише виробничою одиницею, а й виконавицею різноманітних господарських і політичних кампаній (хлібозаготівля, соціалістичне змагання, трудові почини) [331, с.245-246].

Формалізувати виробничий процес і водночас отримати підстави для покарання колгоспників за небажання працювати допомогли ухвалені ЦК КП(б)У 9 квітня 1933 р. «Тимчасові правила трудового розпорядку у колгоспах». У правилах вказувалося, що колгоспник не має права знаходитися у свій робочий час поза колгоспом без дозволу правління колгоспу і бригадира; колгоспники повинні бути закріплені у виробничих бригадах; колгоспник має виходити на роботу в певний час і без нагадувань; його не може замінити інший член двору; перерви на сніданок, на обід виназначає бригадир; колгоспники не залишають роботу, доки не прийде інша зміна; робота на присадибних ділянках дозволена лише у вільний від колгоспних робіт час; працездатних колгоспників, які відмовлялися

працювати, правління має право притягти в обов'язковому порядку до відповідальності [288, с.203-204; 445]. «Тимчасові правила...» свідчили про бажання перетворити селян у сільськогосподарських робітників. Але колгоспники, на відміну від 8-годинного робочого дня робітників, працювали 10–12 годин, а у посівну і збиральну кампанію і того більше. Селянські городи змушені були обробляти непрацездатні члени родини. Якщо колгоспник приділяв більше уваги власній присадибній ділянці, то його позбавляли цієї ділянки. Така ж біда спіткала й одноосібників, які з тих чи інших причин не могли або не встигали повністю обробити свій земельний наділ. Так, постановою районної земельної комісії Славутського району від 23 квітня 1933 р. було позбавлено земельної ділянки 60 селянських господарств [102, арк.310-315]. Таким чином, селянина максимально прив'язували до колгоспу, адже від виробітку трудоднів начебто повинен залежати добробут його родини.

Тому, сподіваючись на справедливу оплату своєї праці, селяни працювали у колгоспах. Однак, після виконання плану хлібозаготівлі, розрахунків із машинно-тракторними станціями за використання техніки у розпорядженні колгоспів залишалися мінімальні запаси виробленої продукції. Колгоспник с. Бортники Брацлавського району у серпні 1931 р. р. заявив: «Намолотили 6 000 пудів, а 5000 треба здати в контрактацію, причому треба ще вирахувати у фонд [страховий], тоді, що лишиться роздати членам [колгоспу]. Прийдеться у цьому році їсти жом замість хліба[...]». Колгоспник с. Забужжя Антон Шаргородський заявив: «У минулому році я був дурнем і працював. У цьому році на когось працювати не хочу, бо приходиться працювати безкоштовно, так як весь хліб здадуть у хлібозаготівлю» [40, арк.105-107, 109-111].

Із 69 колгоспів Джулинського району наприкінці грудня 1931 р. лише 7 мали можливість видати на трудодень 1 кг зерна. Переважна більшість колгоспів видавала від 400 гр. до 600 гр. [77, арк.10а-12]. Але вироблення трудоднів не означало отримання навіть такої мізерної оплати. Весною 1932

р. 16% Вінницької, 28% Київської та 15% Харківської областей не видали жодного грама хліба на трудовні [242, с.446]. Голова РНК УСРР В. Чубар після відвідин у червні 1932 р. Вінницької та Київської областей писав Й. Сталіну, що вартість трудовня була у межах 25–65 коп. [159, с.206, 210]. У лютому 1933 р. С. Косіор визнав, що у Вінницькій області лише 32% колгоспів розраховувалися за трудовні, у Дніпропетровській – 5,2%, Харківській – 18,4%. [288, с. 207].

У серпні 1932 р., тобто одразу після жнив, колгоспники с. Сугаки Копайгородського району отримали по 1100 гр. натурального авансу, у наступні місяці до січня 1933 р. жодної оплати за працю виплачено не було [70, арк.2]. У доповідних записках Вінницького обкому КП(б)У у період Голодомору місцеві партійці намагалися довести, що голодували лише «ледачі» колгоспники, які заробили менше 100 трудовнів. Так, колгоспник с. Гущинці Калинівського району П. Зозуля на 9 членів родини заробив 74 трудовні і отримав 87 кг зерна. П. Білаш отримав 96 кг. зерна на 5 осіб родини. Конюх Чорний с. Крушлинці Вінницького району виробив 200 трудовнів, але опух від голоду.

Місцеві партійно-радянські працівники фіксували чимало фактів голодування колгоспників, які мали по 300 і більше зароблених трудовнів. Це родина колгоспника із с. Носківці Станіславчицького району, яка виробила 300 трудовнів на 9 осіб родини, із них станом на лютий 1933 р. 7 опухли від голоду [64, арк.6-7]. У с. Велика Березна Полонського району колгоспниця виробила 17 трудовнів і опухла від голоду. На трудовень у цьому колгоспі виділили по 700 гр. зерна. Колгоспниця Акуліна Цимбалюк виробила 462 трудовні, Роман Цимбалюк – 473 трудовні, але їх родини теж голодували. Конюх одного із колгоспів Калинівського району Гедзь виробив 750 трудовнів і отримав всього 34 пуди різних культур, із них тільки 3 пуди жита. У Вінницькому обкомі КП(б)У пояснювали голодування передових колгоспників «багатосімейністю» – родини налічували 6–7 осіб. Але

практика показала, що селяни просто недоотримали всього заробленого хліба через завищенні норми хлібозаготівлі [64, арк.41-42, 123-130].

Селянин с. Рогузка Бершадського району у листопаді 1930 р. влучно порівнював оплату праці при імперській Росії та СРСР: «На початку Радянська влада була дуже хороша, але зараз гірша, ніж при старому режимі. Бувало при поміщику заробиш кукурудзи за качани, то ти знав, що все, що ти заробив, твоє. А тепер працював ціле літо, думав для себе, а виходить, що треба все віддати. Собі нічого не залишаєш. Хоча б для дітей щось залишили. Ну а масла, якщо хочеш збити, то видають визначену порцію, більше не маєш права» [33, арк.17-18].

Іноді хлібозаготівельні бригади навіть відбирали в селян уже виданий на трудодні хліб, оскільки не вистачало для плану хлібозаготівлі. Колгоспники с. Чемериси Волоські Барського району Вінницької області 25 серпня 1932 р. писали голові ВУЦВК Г. Петровському: «Вступаючи до колгоспу, ми усупільнили землю, живий та мертвий реманент, дали насіння озимини, працювали в колгоспі як належить, а за це ми маємо злидні та голод. Коли нас умовляли вступити до колгоспу, обіцяли давати на їдця 15–16 пудів хліба на рік, дали по одному чи по два, а під час хлібозаготівлі і той забрали, завдяки чому ми пропадаємо з голоду» [142, с.233].

Натомість, партійно-радянське керівництво Вінницької області офіційно стверджувало про ріст добробуту. Секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський у привітальному листі у листопаді 1933 р. із нагоди «жовтневих свят» колгоспникам с. Дашківці Літинського району наголосив, що «більшовики області, неухильно запроваджуючи настанови першого колгоспника-ударника, великого майстра соціалістичного ладу, нашого улюбленого вождя тов. Сталіна, [...] щоб колгоспи нашої області невпинно простували все ширшим та ширшим кроком вперед до нових перемог». Чернявський запевняв голодних селян, що «викорінюючи недоладності у своїй роботі, трощаючи всілякі куркульсько-ворожі спроби», колгоспники

«[...] безперечно доможуться вдоволеного культурного заможного колгоспного життя» [66, арк.56-57].

Отже, у більшовицькому варіанті поєднання приватного і державного інтересу в оплаті праці через трудовні виявилось відвертим обманом і грабунком колгоспників. Зароблених трудовнів навіть не вистачало на мізерне існування. Колгоспна система не була здатна захистити виробника, але це не було її завданням.

Після доведення «ефективності» трудовнів у контексті виконання хлібозаготівлі на другому з'їзді колгоспників-ударників, що відбувся 11–17 лютого 1935 р., був обговорений новий «Примірний статут сільськогосподарської артїлі». З'їзд остаточно затвердив трудовень як єдину міру оцінки і форми обліку праці колгоспників і розподілу прибутку [167, с.32]. Цю постанову 17 лютого 1935 р. одразу затвердив РНК СРСР.

Але селяни часто саботували, не виходили на роботу, воліючи працювати на власних присадибних земельних ділянках, щоб забезпечити мінімальний запас продовольства для родини. Тому ЦК ВКП(б) і РНК СРСР 27 травня 1939 р. ухвалили постанову про «Про заходи охорони громадських земель від розбазарювання», де передбачався мінімум вироблених трудовнів відповідно до різних зон СРСР у 100, 80 і 60 трудовнів. Для УСРР був визначений мінімальний виробіток у 80 трудовнів. Також присадибна ділянка селянського господарства обмежувалася 20 сотими га. У разі невиконання мінімальної норми колгоспники позбавлялися пільг і земельної ділянки [171, с.235].

Одноосібне господарювання теж не рятувало від злиднів і голоду. Їх становище було гіршим, оскільки вони не мали ніяких формальних пільг і вважалися потенційними «ворогами радянської влади». Така ситуація зумовлювала відповідне вороже ставлення до них як сільської адміністрації й активістів, так і районного керівництва. Не маючи «колективного захисту», одноосібники часто підпадали під знущання бригад по хлібозаготівлі. Її члени вдиралися до обійстя, забирали збіжжя у рахунок хлібозаготівлі,

вантажили навіть ті продукти, що не підпадали під здачу (горох, квасоллю, просо, сушені фрукти тощо). Останнє згодом сільські активісти продавали чи використовували для власних потреб.

Для посилення впливу на сільську громаду над «нездатчиками» відверто знущалися. У с. Мачуха Брацлавського району комуніст Шефир викликав селян, які не виконали хлібозаготівлю, начепив на їх голови листи паперу із написом «Я злодій, вкрав у держави хліб, я ворог Радянської влади». Він змусив їх ходити так по селу. За ними бігли школярі, які кидали у них камінці, грязюку [52, арк.153-154].

У результаті таких дій у Вінницькій області одноосібники станом на 1 січня 1933 р. виконали план на 95%, Чернігівській області – 78,4%, у Харківській – 76,8%, у Дніпропетровській – 69,5%, Одеській – 72,1%, у Донецькій – 76,3%, в АМСРР — 92,6%, разом в УСРР — 77,4% [444].

Нав'язані одноосібникам плани призвели до майже повного вилучення продовольства. Вже у червні 1932 р. секретар Теплицького райкому КП(б)У В. Ніконенко писав секретарю Вінницького обкому партії М. Алексеєву про голодування родин одноосібників у районі [58, арк.87].

У доповідних записках Вінницького обкому партії, обласного відділу ДПУ УСРР про голодування та смертність постійно згадувалися одноосібники [64, арк.131-137; 69, арк.29, 31-38]. Місцеві партійно-радянські чиновники не зовсім уявляли механізм виділення для них допомоги, оскільки остання видавалася лише для організації громадського харчування у колгоспах. Іноді мізерна допомога виділялася або насінням для проведення посівної кампанії, або авансом у рахунок врожаю. Тому єдиним шляхом для їх порятунку залишався або вступ до колгоспу, або втеча із села на промислове виробництво, де забезпечувався відповідний пайок.

Голодування і смерть селян – така ціна виконання плану хлібозаготівлі 1932–1933 рр. майже на 90 % із запланованих у 639 тис. т для Вінницької області. Колгоспи повинні були здати 382 тис. т, одноосібники – 257 тис. т.

Початковий план для УСРР становив 5,8 млн. т, із них колгоспи повинні були здати 4,8 млн. т. при валовому зборі у 12, 8 млн. т [111, арк.76].

Окрім хлібозаготівлі, селянські господарства платили значні суми податків. Більшовицьке керівництво комплексно використовувало можливості податкової системи: для отримання фінансових надходжень, як інструмент посилення «класової боротьби на селі», розширення соціальної бази більшовиків.

Податковий тягар залежав від прибутковості селянського господарства – кількості землі, худоби, реманенту, чисельності родини. Фінансові органи звільняли від податків бідняцькі господарства, зміцнюючи, таким чином соціальну базу прихильників «комуністичного світлого майбутнього».

У документах фінансових органів були зафіксовані такі групи селян: бідняки, середняки, заможні, міцні, маломіцні. Ця класифікація була не лише ознакою платоспроможності селянського господарства, але і соціальною, класовою категорією. У результаті класового принципу оподаткування станом на 1928 р. в УСРР від податку звільнили 35% господарств, що становило 8% загальної податкової суми, що була розверстана на інші селянські господарства таким чином: податки для 28% господарств залишилися без змін, 35% отримали так званий «класовий податок» [141, с.28]. Вінницький дослідник В. Петренко, який провів ґрунтовне дослідження податкового тиску на подільських селян, вказав, що у 1929/1930 господарському році податок із 1 посіяної десятини становив 78 руб. Це було на 26 руб. більше, ніж у 1927/1928 господарському році. Водночас податок для селянських господарств інших республік зріс всього на 4 руб. – із 42 до 46 руб. [359, с.92-93]. Зростала не лише сума податку, але і кількість оподаткованих селян через збільшення прошарку середняків. У серпні 1930 р. секретар Славутського райкому партії Осіпов звітував про збільшення на 50% об'єктів оподаткування у порівнянні із 1929 р. [133, арк.165-166]. Посилення податкового тиску на селян УСРР відзначали інші

дослідники [209, с. 283-286; 291, с. 212-132; 341, с. 208-211; 342, с. 369-372; 397, с. 313-315].

Від місцевих фінансових органів постійно вимагали виконання податкового плану. Економічний стан господарств до уваги не завжди брався. Так, постанова ЦК КП(б)У «Про виконання фінансового і касового планів та директив про розгортання товарообігу» від 9 жовтня 1932 р. вимагала провести нарахування сільськогосподарського податку там, де допущено «масовий недооблік і затаювання об'єктів оподаткування». Вінницька область відставала у виконанні фінансового плану за всіма параметрами – мобілізації коштів, виконання касового плану, збору податку, розгортання товарообігу [59, арк.56]. Родині червоноармійця із с. Людавка Жмеринського району у 1933 р. нарахували 700 руб. податків, із них сільськогосподарський податок складав 130 руб.

Використовуючи сільськогосподарський податок, більшовицьке керівництво намагалось отримати кошти через «експертне оподаткування» так званих «куркульських господарств». У директиві від 16 серпня 1928 р. ЦК КП(б)У чітко визначив його мету: «Вона ставить своїм завданням забрати частину грошових нагромаджень куркульських господарств і використати ці нагромадження в інтересах соціалістичного сектору. [...] Ніяких полегшень куркульським елементам не давати» [25, арк.105].

Окрім отримання коштів, більшовицькі лідери використовували експертний податок як своєрідний інструмент «встановлення справедливості» для завоювання симпатій бідняків та середняків. Він продовжував розпалювання соціального конфлікту через сам механізм його встановлення. Експертами для визначення платоспроможності господарства ставали як сільська адміністрація, активісти, так і представники районних радянських і фінансових установ. Українське керівництво вимагало, щоб оподаткування стало «справжньою політичною кампанією» [12, арк.135]. Зокрема, сім господарств с. Вачів Славутського району, що мали у своєму розпорядженні кожен по 9 га землі, хату, два сараї, двоє коней, двох корів,

деякий реманент оподатковувалися як середняки. Але за ініціативи місцевих активістів були обкладені «експертним податком» [96, арк.7].

Кількість «експертників» – так називали селянські господарства, оподатковані у експертному порядку – постійно зростала. В. Петренко оприлюднив динаміку по 17 районах Тульчинського округу. Так, у 1928-1929 господарському році було оподатковано 948 господарств, у 1929-1930 рр. – 2470 господарств [30, арк.107; 359, с.103].

В. Петренко зробив слушний висновок, що експертний податок слугував компенсатором звільнених від оподаткування бідняцьких господарств, сприяв розоренню товарних господарств, що у майбутньому змушені були вступати до колгоспу [359, с.109].

Наступним інструментом вилучення стало так зване «самооподаткування». Селяни завжди збирали необхідні кошти для громадських потреб – церква, школа, дороги, містки, оплата послуг вчителя, фельдшера тощо. У 1920-х така практика продовжилася. Селяни збирали гроші на будівництво і розвиток культурно-освітніх, просвітницьких, медичних закладів. Але більшовицьке керівництво вирішило скористатися цією громадською ініціативою [153]. Якщо раніше селяни здавали кошти з власної ініціативи, то починаючи із 11 січня 1928 р. після ухвалення постанови «Про доповнення й зміну постанови ЦВК і РНК СРСР від 24 серпня 1927 р. про самооподаткування людності», самообкладання стало примусовим у розмірі 35% від сільськогосподарського податку. Також РНК республік, окружні виконавчі комітети за необхідності мали право підвищувати цей відсоток [149]. Фактично держава намагалася профінансувати левову частку витрат на культурно-освітні та медичні заклади за рахунок селянських коштів.

Самооподаткування перетворилося на ще одну «політико-господарську кампанію», що активно впроваджувалася у подільському селі. Вже у січні 1928 р. ЦК КП(б)У директивно вимагав від Вінницького окружного партійного комітету провести роботу, направлену на підвищення

самообкладання до 45–50% [73, арк.119-120]. Запопадливість керівників Проскурівського округу призвела до підвищення самообкладання до 150% від розміру сільськогосподарського податку [10, арк.44].

Колгоспи звільнялися від самооподаткування, але за рішенням загальних зборів могли виділити певну суму у порядку добровільного самообкладання. Проте згідно з постановою ВЦВК «Про самооподаткування сільської людності» від 1931 р. держава почала вимагати від колгоспників самооподаткування від «неуспішних прибутків» розміром від 6 до 12 руб від селянського господарства. Одноосібники відповідно до цього нормативного акту платили вже від 50% до 100% , «куркульські господарства» – 100% від розміру сільськогосподарського податку [152]. За несплату податків селян притягували до суду. Так, 26 березня 1931 р. суддя Бершадського району Ромашко інформував голову райвиконкому, що за період із 1 жовтня 1930 р. по 20 березня 1931 р. за несплату податків було засуджено 14 куркулів, накладено 8850 руб. штрафу, на заможних селян накладено 10200 руб. Штрафу [34, арк.32-33]. Оцінюючи податкову політику, селяни Вінницького округу заявили, що «радянська влада із нас сім шкур дере» [8, арк.44-51].

Ще одним примусовим платежем для селян стало обов'язкове страхування відповідно до постанови Ради праці й оборони СРСР від 24 вересня 1927 р. У ній вказувалося, що селяни повинні були застрахувати свої будівлі, худобу, сільськогосподарські культури від вогню, можливих кліматичних катаклізмів. Так, лише страхування будівлі від вогню в залежності від його стану, розмірів коштувало у 1927–1928 рр. – 200 руб, у 1928–1929 рр. – 250 руб., у 1929–1930 рр. – 300 – 600 руб. [148; 150; 151]. За несплачене вчасно страхування нараховувалася ще пеня. За найменшими підрахунками селянське господарство сплачувало у 1930 р. 153 руб. страхування [57, арк.158]. До цих виплат слід додати сільськогосподарський податок, самообкладання. У результаті селянин був обтяжений тільки щорічним податковим тягарем щонайменше у 450–500 руб.

Аналіз податкової системи описаний в одному із листів, що був перлюстрований співробітниками ДПУ УСРР: «Остап Вишня писав, що раніше за крест'янина не безпокоїлись, здав осінній податок і більш його ніхто не трогає, а тепер не забувають, як начнуть з осені госпподаток, як шкребнуть, то він бідний й сюди й туди, б'ється і послідне продає, а то придуть та будуть описувати. Казали, що з вас брали податок, а тепер в десять раз більше беруть. Багато дядьків кажуть, що скинули старорежимське ярмо дерев'яне, а тепер наділи совецьке желізне, запрягають так ісамообкладанням – воно нужно було стягати з дядька послідню шкуру» [331, с.279; 120, арк.16-17]. Отже, податкова система фактично позбавляла не лише обігових коштів для розвитку господарства, а й можливості купити продовольство у голодні роки.

Опинившись перед обличчям голоду, українські селяни були приречені на смерть. Дореволюційні перманентні нестачі продовольства через неврожаї, погодні умови привчили селян створювати певні запаси продуктів харчування, виробили практику виживання у голодні роки. Однак ситуація різко змінилася в умовах так званої «соціалістичної реконструкції села». Хлібозаготівлі, «червоні валки», «буксирні бригади» [39, арк.65; 42, арк.332-333], режим «чорних дощок» [354, с.422] порушили основний принцип повсякденного життя селянина – «працювати, щоб жити» [331, с.354], оскільки були вилучені практично всі продукти харчування. Протягом голоду 1920-х років селяни отримали досвід вживання сурогатів, дохлятини. Він знадобився під час Голодомору 1932 - 1933 рр. Перелік «їдла» – так селяни називали сурогатну їжу – уклад О. Різників [154].

Селяни Поділля почали вживати сурогати вже влітку 1932 р. Заступник начальника Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР П. Рахліс 13 липня 1932 р. доповідав секретарю Вінницького обкому партії М. Алексєєву, що у більшості сіл Липовецького району колгоспники печуть хліб із мішанини гречки, проса, вівса і різних відходів, від чого вони почали масово хворіти і помирати [52, арк.157-158]. Селяни їли котів, собак [70, арк.2], картопляні

лушпайки, кормовий буряк, мерзлу картоплю, дохлу худобу, навіть оброблену спеціальною дезінфікуючою речовиною [644, арк.7-8, 126-126; 69, арк.32-33]. Вживання квіток різних рослин, а також акації призводило до шлункових захворювань і подальшої смерті.

Голод руйнував традиційні ціннісні орієнтації селян – родина, діти, пошана до померлих тощо. Це виявилось у значній кількості фактів канібалізму та трупоїдства. Голод призвів до зміни морально-етичних цінностей, примирення пересічних людей із діями, які ще вчора були неприпустимими[244, с.180]. Так, селянин с. Пенківка Літинського району О. Кожуховський 20 січня 1933 р. задушив двох доньок 7 і 9 років. У с. Вонячин житель Х. Коцюба теж вбив своїх доньок. Після цього прийшов до сільради і заявив, що вбивство він здійснив через голод. Батько не міг спостерігати за муками власних дітей. У с. Комарове Вороновицького району мати розрізала тіло мертвої дитини і годувала м'ясом своїх інших дітей. У с. Лиса Гора Немирівського району голодні селяни розчленували труп свого односельця і з'їли його[64, арк.7-8, 123-130].

Після виявлення фактів людодства селян заарештовували. Справи розслідувалися як співробітниками міліції, так і ДПУ. Завершені справи на людодів у своїй переважній більшості направлялися для розгляду у позасудовому порядку, оскільки винесення такої справи на відкритий судовий розгляд означало виявити причини злочину – масовий голод селян, спричинений діями влади. Так, обвинувальний вирок на подружжя Гілініч із с. Березове Муровано-Куриловецького району 8 липня 1933 р., які вбили двох дітей, був направлений на розгляд судової трійки колегії ДПУ УСРР. Слідчі пропонували направити їх у «концтабір» строком на 5 років[83, арк.47-48]. Також слідчі виявили факти, коли м'ясо загиблих використовувалося для виробництва продуктів харчування з подальшим його продажем [64, арк.123-130].

Подібні випадки свідчать про нівелювання людського життя, яке було характерне лише в умовах тривалої війни. Якщо доведені голодом до

божевілля селяни займалися канібалізмом, це пояснювалося глибоким психічним розладом, здебільшого невиліковним. Свідоме вбивство чи використання людської плоті для наживи свідчить про моральний розпад особистості, спричинений знову-таки діями влади.

Вчені, громадські діячі заявили, що Голодомор призвів до значних соціально-психологічних наслідків, що впливають на політичне, економічне, культурне життя навіть сучасної України, адже це змінило на багато десятиліть ціннісні орієнтації громадян. Відомий американський і український дослідник Джеймс Мейс визначив їх як «постгеноцидність суспільства» [406, с. 348-351]. Центральним чинником став всеохоплюючий страх, що паралізував волю не лише конкретної людини, але і цілого суспільства. Для значної кількості громадян голод став причиною розриву із сільською традицією, втратою малої батьківщини, перетворення у громадянина великої держави [351, с.161-167]. Саме такого ефекту і добивалися більшовики – розриву поколінь, переривання традицій. У такому разі людина може приймати нові міфи, втілювати у життя нові традиції і ціннісні орієнтири. При спробі спротиву – виникали образи зниклих предків. Такі стани завжди актуалізували почуття страху за власне життя і життя своєї родини. Страх ставав підґрунтям конформізму, рабської покори, паралізував спротив.

Таким чином, на тлі реалізації «соціалістичної реконструкції» господарства УСРР у 1920–1930-х рр. Поділля мало власну специфіку, що базувалося на прикордонному статусі (кордон СРСР), наявності компактного проживання польської, єврейської та інших національних меншин. Наявність представників національних меншин держав-сусідів, зокрема Польщі та Румунії – ворогів СРСР – зумовили загальну недовіру Й. Сталіна та його оточення у їх політичній нелояльності. Фальсифікуючи звинувачення, вони зруйнували протягом 1930-х рр. на Поділлі компактні польські громади. Вони були депортовані, ув'язнені у таборах і фізично знищені. Чимало представників єврейської меншини теж були ув'язнені або знищені або були

змушені шукати кращої долі у містах. Державний терор наприкінці 1920–1930-х рр. значно змінив етнографічну карту регіону.

Більшовицька влада вважала українців, у тому числі і подолян, носіями української дрібнобуржуазної націоналістичної, приватновласницької ідеології. Населення Поділля активно підтримувало засади Української Народної Республіки. Це стало причиною обвинувачення у політичній нелояльності різних прошарків та соціальних груп подолян і зумовило використання засобів державного терору для їх упокорення.

Соціально-економічна специфіка Поділля базувалася на поєднанні виробництва сільськогосподарської продукції та її переробки на містечкових підприємствах та ремісничих майстернях. Однак руйнування сталих виробничих зв'язків зумовило аграрне перенаселення регіону.

Суцільна колективізація, за задумом кремлівського керівництва, повинна була забезпечити дешевою сільськогосподарською продукцією і роботою значні маси населення. Також більшовики намагалися форсованими темпами через колективну працю змінити традиційний світогляд селян, їх приватновласницьку орієнтацію, перетворити колгоспників у сільськогосподарських робітників.

Форсування суцільної колективізації призвело до масових знущань над селянами з боку місцевих активістів, партійно-радянських працівників. Методи створення колгоспів, організація виробничого процесу, його оплата оцінювалися селянами як «рабство» через відсутність можливості вийти з колективного господарства та фактично безоплатну працю. Запровадження оплати праці у формі трудоднів стало трудовою повинністю для колгоспників, оскільки нарахування відбувалося за результатами виконання виробничої норми. Її розмір визначався лише після виконання планів поставки державі сільськогосподарської продукції і був надто мізерним.

Виконання визначених державою хлібозаготівельних планів стало яскравою ілюстрацією використання всіх засобів і методів позаекономічного примусу – конфіскація, вилучення за державними цінами збіжжя, розпродаж

селянського господарства, діяльність буксирних бригад, натуральні штрафи тощо.

У результаті реалізації «соціалістичної реконструкції народного господарства» наприкінці 1920–1930-х рр. були зруйновані традиційні форми сімейно-трудової діяльності, що призвело до нищівного Голодомору. Його психологічні наслідки зумовили формування страху перед державними органами, подальшу покірливість і безмовність наступних поколінь українського селянства.

РОЗДІЛ III

ТИПОЛОГІЯ НАСТРОЇВ ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ ПРОВЕДЕННЯ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.

Настрої населення найкраще виявляються в умовах політичної чи соціально-економічної кризи. У «спокійні» історичні періоди людина обмежена традиційними, усталеними соціальними, політичними, економічними та іншими зв'язками, що певною мірою забезпечують стабільність її існування. Окремі не задоволені потреби компенсувалися саме почуттям стабільності і можливої перспективи їх вирішення.

У кризових умовах руйнуються всі усталені зв'язки, загострюється емоційне сприймання дій державного керівництва, місцевої влади і навколишнього соціального середовища. Адже різко зросла розбіжність між потребами, особистісними очікуваннями і реальними можливостями їх реалізації, умовами життя та діяльності. Криза змушує людину шукати вихід із складного становища, щоб вижити самому і врятувати свою родину.

Відомий російський соціальний психолог Д. Ольшанський означив структурні елементи циклу виникнення масових настроїв: «глухе бродіння» і зародження настроїв, накопичення і кристалізація, максимальний підйом, що проявлявся у конкретних діях, вирішення проблеми або спад настроїв (із різних причин), у останньому випадку, за деякий час до нового піднесення [350, с.384-386].

На циклі «зародження» серед громадян поступово формується невдоволення існуючою політичною чи соціально-економічною ситуацією, що не дозволяє вирішувати поточні проблеми чи звужує перспективу їх вирішення. Людина починає відчувати дискомфорт в оточуючому соціальному середовищі. Для виявлення причин цього дискомфорту починається обговорення з іншими людьми причин негативних явищ та

проводиться пошук винуватців. Подібне спілкування поступово призводить до наростання настроїв.

На циклі «накопичення і кристалізації» проводиться осмислення загальної ситуації, виявляються основні причини дискомфорту, формуються вимоги як конкретної особи, так і певної громади, соціальної чи професійної групи, політичного угруповання.

Під час «підйому» виділяються основні настрої, що підтримуються переважною більшістю громадян. Кількість останніх раптово зростає, і вони починають вимагати корекції владної політики. Методи реалізації настроїв мають широкий спектр і виявляються у конкретній поведінці людей – від пасивного чи інтелектуального спротиву до демонстрацій, страйків, індивідуального терору, селянського бунту чи повстання.

«Спад» настроїв відбувається або при умові задоволення вимог, тобто знищення «зони дискомфорту» через кореляцію владної політики, або через використання методу державного терору, або розчарування від неможливості вирішити проблему. За допомогою репресивних заходів із суспільства вилучаються найбільш політично активні громадяни – носії настроїв, які потенційно здатні надати стихійному руху організаційних форм. Але у такому випадку «зона дискомфорту» залишається. У майбутньому, після послаблення державного терору чи неможливості владних структур жорстко контролювати суспільство, як показала подальша практика, критичні настрої знову набирають сили.

«Розчарування» – найлегший варіант спаду настроїв для державних органів і суспільства, адже громадяни розуміють відсутність можливостей вплинути на політику влади. Але з появою найменшої можливості громадяни одразу реанімують свої вимоги до державних органів влади.

Таким чином, настрої та поведінка соціуму, зокрема селян, стали маркером перебігу і результатів реалізації соціально-економічної політики наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. у радянській Україні.

3.1. Настрої та поведінка селянства Поділля в умовах розкуркулення та суцільної колективізації наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.

Використання проявів різних настроїв та поведінки лише як ілюстрації соціально-економічних процесів наприкінці 1920-х – 1930-х рр. зумовило відсутність їх класифікації. Зокрема, дослідниця Н. Бем, не пропонуючи класифікації, теж навела приклади селянських політичних настроїв під час хлібозаготівлі 1928 – 1929 рр., розкуркулення, суцільної колективізації сільського господарства та Голодомору [432].

Спроби класифікувати настрої за джерелом їх виникнення/провокування, як-от: політичні, соціальні, економічні, культурницькі рішення вищого партійно-державного керівництва СРСР - виявилися невдалими. Адже кожна ініціатива більшовицького керівництва торкалася практично всіх сторін повсякденного селянського життя і сільськогосподарського виробництва. Так, ініціатива московських очільників щодо надзвичайних заходів у хлібозаготівлі 1928 р. викликала бурхливу реакцію селян, яку часто вони трансливали до центральних газет республіки. Зокрема, в бюлетені Інформаційного відділу ЦК КП(б)У від лютого 1928 р. аналізувалися листи селян, надіслані до газет УСРР щодо самообкладання. Автори бюлетеню цитували витяги із селянських листів, де селяни із Вінниччини вказували: «Це влада грабіжників та шахраїв, відібрали хліб у людей і не дають голодним людям хліба» [117, арк.38; 208, с.382].

У даному випадку ми маємо типовий приклад політичного настрою селян, спровокований економічною ініціативою уряду СРСР від 11 січня 1928 р. після ухвалення постанови «Про доповнення й зміну постанови ЦВК і РНК СРСР від 24 серпня 1927 р. про самооподаткування людності» [149]. Але цей прояв настрою спровокувало не лише політичне рішення кремлівських очільників, але й економічний фактор (підвищення відсотка

самооподаткування і, як наслідок, збільшення ризику розорення селянського господарства).

Інший варіант типологізації настроїв та поведінки селян – розподіл за основними лініями повсякденного життя селянина (зміна традиційного побуту та створення соціалістичного, колгоспного побуту, нищення Церкви тощо) і видами сільськогосподарського процесу (посівна, сапання, боротьба із бур'янами, збирання врожаю, заготівля сільськогосподарської продукції, виплата податків тощо).

Український селянин володів навичками обробітку землі, традиційною агротехнологією, зумовленою віковим досвідом. Постійна робота на власній ділянці землі, зацікавленість у результатах праці обумовлювала дотримання строків сільськогосподарського циклу. Місцеві царські чиновники не втручалися у перебіг сільськогосподарських робіт, оскільки це не передбачалося їх функціональними обов'язками та наявністю приватної власності на засоби виробництва.

Іноді втручання виявлялося у науково-просвітницькій діяльності для рекламування нових сортів насіння чи прогресивних методів обробітку землі та агротехнології. Натомість вищий і місцевий партійно-радянський апарат активно втручався у перебіг сільськогосподарських робіт. Іноді їх адміністративні дії були реально абсурдні, адже вони вимагали проводити сільськогосподарські роботи без врахування погодних умов.

Проаналізувавши можливість такого варіанту типологізації, виявилось, що він теж вимагає врахування всього комплексу впливу рішень вищого партійно-радянського керівництва. Тому ми вирішили типологізувати настрої та поведінку селян у досліджуваній період через форми їх прояву.

Одним із видів реакції сільського населення на «соціалістичну перебудову сільського господарства» **стала апатія і пасивне ставлення до виробничого процесу, власного повсякдення.**

Цікавий лист із оцінкою ситуації у подільському селі направив на адресу політбюро ЦК ВКП(б) 30-річний директор Томашпільського

цукрового заводу Фадєєв. У ньому він детально описав поведінку місцевих селян. Він був членом більшовицької партії із 1920 р. Із 1927 до 1931 р. працював у Москві. Згідно з висловленим бажанням ЦК ВКП(б) направив його на роботу у провінцію.

Фадєєв, пропрацювавши півроку на радянсько-румунському кордоні, зробив висновок про відсутність «бажаного стимулу серед селян і колгоспників до роботи». На його думку, така ситуація виникла через відсутність кваліфікованого керівництва колективізацією: «Хто із міцних робітничих хлопців тут буде триматися? На нього все це давить із такою силою, що хлопець не витримує і тікає у робітничі центри. Тут сидять і верховодять люди випадкові, не тверді і, звичайно, ненадійні». Результатом цього стало хижацьке використання робочої худоби: «Нащо берегти коней, адже зараз трактори є, тому коні не потрібні». За його підрахунками через відсутність фуражу та недогляд падіж коней зріс на 600%. Відсутність організації виробничого процесу призвела до голодування селян: «Прийшов із роботи, почорнів, впав, втративши свідомість». І, як наслідок, у «основної маси селян тупа апатія, повна байдужість» [48, арк.74-75].

Масове застосування насилля у процесі суцільної колективізації, розкуркулення, розорення господарства, вилучення майна спричинило розгубленість серед селянства. За твердженням В. Балицького, деякі «куркулі» зрозуміли гасло «Ліквідація куркульства як класу» буквально, як їх фізичне знищення. Дійсно, селяни не завжди чинили опір бригадам сільських активістів, які виселяли і конвоювали їх до залізничних станцій для відправлення на Північ. Деякі селяни заявляли: «Тут нам немає життя, все забрали і розорили, поїдемо працювати на Північ». Тому чисельні колони здеморалізованих куркульських сімейств конвоювали декілька сільських активістів із дробовиками. В. Балицький описав випадок, коли один комсомолец на вантажну станцію привіз 30 возів куркульських сімей [126, арк.33-34].

Важливим для розуміння селянського світогляду наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. стало пов'язування **зовнішньополітичних подій із повсякденною ситуацією**. Загроза війни із «міжнародним імперіалізмом», реальні дипломатичні і військові конфлікти, різноманітні ультиматуми західних держав СРСР пов'язувалися селянами із можливим падінням більшовицької/радянської влади або принаймні із полегшенням адміністративного тиску. Прагматичний селянський розум не розумів, як у період загрози війни чи військового конфлікту спонукати власний народ до спротиву владі через її безглузді соціально-економічні рішення? Адже найменше порушення взаємодії «фронту і тилу» призведе до неминучої поразки більшовиків.

Для селян Поділля у досліджуваний період найбільш характерними були такі «зовнішньополітичні» настрої:

– **«прихід поляків»**. Співробітники органів державної безпеки та партійно-радянські працівники інтерпретували поширення даного типу настроїв як вагомий вплив польської національної меншини. У доповідних записках місцеві органи ДПУ часто поряд із назвою населеного пункту додавали: «Переважає польського населення» [50, арк.2]. Селяни сподівалися, що прихід польських військ надасть можливість повернути усуспільнене майно, покарати представників сільради і колгоспу за розкрадене і знищене майно. Селянка с. Броневка Волочиського району навесні 1932 р. пригрозила: «Почекайте , вже починається війна, скоро прийдуть поляки, наша праця і майно, яке ви розграбували, не пройдуть вам даром» [50, арк.4].

Деякі селяни пов'язували прихід військ Польщі у союзі із тогочасними політичними діями УНР, зокрема, часто згадувалася постать одного із співзасновників Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) Дмитра Левицького. Вірогідно, ця постать згадувалася у газетах як ворог «Радянської України». Так, селянин с. Устя Джулинського району Трохим Мединський поширював інформацію серед односельців про прихід

«Левицького із 100 000 армією і закликав селян, що необхідно його підтримати». У квітні 1928 р. селянин с. Липецьке Чечельницького району Степан Петришин, який підтримував Левицького погрожував, що невдовзі «буде купатися у комнезамівській крові»: «Хай тільки прийде Левицький на Україну, тоді ми вам покажемо» [26, арк.76];

– **«очікування війни».** Інформації про зовнішньополітичні чи військові конфлікти, погрози урядів інших держав керівництву СРСР, що подавалися більшовицькими пропагандистами чи прочитані у газетах, селянами інтерпретувалися як можливий «передвоєнний стан». Так, у жовтні 1928 р. селянин с. Тарасівка Тульчинського району Захар Древяга під час проведення «Тижня оборони», де пропагандисти акцентували населення на «імперіалістичній загрозі» країн-сусідів, зробив висновок про близькість війни і закликав «селян у випадку війни бити комуністів і жидів, переконував, що і після розгрому радянської влади селянам буде краще жити, ніж тепер» [26, арк.76-77].

«Війна» як можливість знищення радянського ладу була постійним трендом у селянських настроях 1920-х – 1930-х рр. [51, арк.3-10] Селянин с. Вербки М'ястківського району Іван Кройтер, поширюючи чутки про швидкий початок війни, наголошував співрозмовникам, що це шанс «позбавитися радянської влади, що нас грабує» [26, арк.76].

Такі настрої часто визначали подальшу поведінку, зокрема щодо проведення сільськогосподарських робіт. Середняк Кирило Задорожний із с. Баглак Волочиського району у квітні 1932 р., почувши про захоплення Японією Маньчжурії, заявив: «Посівний матеріал не треба збирати, всерівно скоро війна буде, до нас прийдуть поляки і японці, життя почнеться знову, а колгоспників ми провчимо, як будувати колективи». Його підтримав односелець Микита Чуб, який заявив активісту: «Хіба ви не відчуваєте, що цим посівним матеріалом не скористаєтеся? Бо до весни вас самих не буде, скоро війна. Тому можете самі годувати армію і робітників, а селяни вже і без того голодують». Інший селянин Сергій Гуцал заявив, що причиною його

відмови від вступу до колгоспу стала економічна не вигідність роботи у колективі і очікувана війна: «Радянська влада падає, зростає невдоволення селянства, і це все врахували капіталісти і почнуть весною війну із СРСР, у якій програє радянська влада». Причиною програшу, на його думку, стануть відсутність хліба, техніки, підтримки радянської влади селянством. Прихід іноземних військ надасть можливість поквитатися із сільським активом за грабунки селянських господарств. Покарані будуть також колгоспники, які вчасно не вийдуть із колгоспу. [50, арк.2-3].

Окремі селяни, очевидно, поєднали минулі зовнішньополітичні події, чутки із прикордоння держав-сусідів і зробили висновок про існування антибільшовицької коаліції. У с. Чернява поляк Д. Крупницький розповів співрозмовникам про існування «союзу Японії, Польщі і Румунії», які «двинуть свої війська на Радянський Союз». У прикордонному с. Голохваста полячка Юстина Вінклер на тлі подій у Маньчжурії заявила сусідці: «Скоро почнеться війна. Японія вже веде переговори із Польщею і Румунією про те, щоб спільно весною виступити проти СРСР. Коли вони виступлять – за ними піде весь народ, адже селянство невдоволене Радянською владою. Тепер ми переконалися, що таке Радянська влада. Петлюра робив добре, він ніс селянам свободу і право [...]» [50, арк.4].

У даному висловлюванні цікаві декілька моментів. По-перше, прогнозувати створення антибільшовицької коаліції Ю. Вінклер могла лише на підставі аналізу зовнішньополітичних конфліктів, прочитаних у газетах або почутих від місцевих пропагандистів. Очевидно, що, проживаючи у прикордонному із Польщею селі і знаючи про антикомуністичну спрямованість польського уряду до СРСР, селянка зробила висновок про участь цієї держави у коаліції. По-друге, вона підтвердила масову антирадянську спрямованість населення прикордоння УСРР. По-третє, за народ вона вважала селянство і, на її думку, саме невдоволення цієї категорії населення радянською владою відіграє основну роль у зміні режиму. По-четверте, Ю. Вінклер акцентувала увагу на понятті «свобода» і «право» за

часів С. Петлюри. Для неї важливий момент встановлення зрозумілого правового поля, де б захищалися права власності і демократичні свободи, були б чітко визначені обов'язки громадянина.

Ще одним поширеним типом реакції на «очікування війни» стали релігійні вірування у падіння «влади антихриста». Нестабільність зовнішньополітичної ситуації активно використовували представники різних Церков для поширення релігійних настроїв. Зокрема, житель с. Галайдаки Волочиського району Броніслав Гладкевич у розмові із колгоспниками у квітні 1932 р. зазначав: «Нам колгоспи не потрібні і немає смислу працювати у сільському господарстві. Все одно влада все забирає, і до того ж цієї весни почнеться світова війна, на яку будуть гнати всіх під гвинтівку. Але селяни не повинні брати зброю і захищати владу антихриста, а, навпаки, треба відмовитися від землі, вступити в секту і молитися про спасіння» [50, арк.2-3]. У даному висловлюванні щодо «вступити в секту» простежується явна інтерпретація окремих висловлювань селянина агентом ДПУ, адже жоден представник протестантської течії не висловиться про свою Церкву як «секту». Але агент чітко доніс основну думку селянина.

Віруючі селяни часто були впевненні в обумовленості падіння радянської влади. Так, селянин с. Заливайки Волочиського району Юзек Білінський у розмовах наголошував: «В Біблії написано, що у 1932 р. впаде Радянська влада і все йде до того. Якщо Японія почне війну, то ми зробимо все необхідне для боротьби із Радянською владою. Наші наміри – це Польща, бо при Радянській владі життя нам немає. У селян забрали хліб, худобу, змушують нас голодувати, ведуть населення до злиднів» [50, арк.2].

«Маньчжурські події» 1931–1932 рр. були близькі і зрозумілі для подолян. Адже чимало селян брало участь у російсько-японській війні 1904–1905 рр.. Їх родини добре пам'ятали ці події і орієнтувалися у геополітичних інтересах країн-учасників. Водночас на події початку 1930-х рр. вони екстраполювали події іноземної інтервенції у 1918–1919 рр. Житель с. Гукове Орининського району Іван Костенюк у розмові із селянами у лютому 1932 р.

наголосив: «Японія забере собі Сибір, так як Сибір межує із Маньчжурією, що давно вже забрана японцями. Поділ Росії почнеться у березні місяці. Сибір відійде Японії без усяких боїв, так як радянська влада битися не буде. Після взяття Сибіру в Архангельську висадяться англійський і французький десанти і відкриють військові дії проти Радянської влади». Його співбесідники лише підтримували ці прогнози: «Дай бог, ми раді і чекаємо, щоб це найшвидше сталося» [51, арк.7].

Аналізуючи цілий ряд подібних висловлювань, слід зазначити, що подільські селяни, інтерпретуючи почерпнуту інформацію із газет і виступів пропагандистів, використовуючи власний аналіз подій громадянської війни в Радянській Росії, загалом орієнтувалися у геополітичних амбіціях західних країн і Японії. Однак їх сподівання про розпад СРСР у 1930-х рр. не здійснилися.

Одним із видів протесту проти колективізації став **вихід із колгоспів**. Перша хвиля масових виходів із колгоспів була зафіксована у березні – червні 1930 р. після публікації статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіху. До питання колгоспного руху» [451]. Так, у Могилів-Подільському окрузі, де пройшли масові селянські виступи [125, арк.62-74], станом на 28 березня 1930 р. найбільший відсоток виходів із колгоспу припав на такі райони: у Шаргородському було колективізовано 82% господарств, залишилося 15,4%, у Лучинецькому – 65%, залишилося 37%, у Яришівському – 83%, залишилося 39%, у Джуринському – 54%, залишилося 29%, у Могилів-Подільському – 72%, залишилося 42% [23, арк.276-277]. Таким чином селяни визначили своє ставлення до темпів колективізації і дій місцевого партійно-радянського апарату.

Наступний пік виходу із колгоспу почався у квітні – травні 1932 р. Секретар Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєв 18 червня 1932 р. писав до ЦК КП(б)У про масовий вихід селян із колгоспів. Зокрема, у Бершадському районі понад 600 колгоспників подали заяви про вихід із колгоспу, Могилів-Подільському районі – 342, Томашпільському – 227,

Теплицькому – 208, Тростянецькому – 78, Юринецькому – 183, Ярмолинецькому – 243, Барському – 79, Липовецькому – 149 заяв.

Показово, що 50 селян прикордонного с. Тарнорудка Волочиського району теж подали заяви, незважаючи на полегшені умови хлібозаготівлі та відповідні пільги колгоспникам прикордонної смуги. У с. Серединці Джулинського району 120 селян вийшли з колгоспу і побажали господарювати самостійно [48, арк.60-62].

Аналіз виявив основну причину виходу – масовий голод колгоспників. У даному випадку селяни не тільки протестували проти самого принципу більшовицького колективного сільськогосподарського виробництва. Такий крок можна кваліфікувати як одну із практик виживання в умовах масового Голодомору, оскільки селяни могли виїхати і влаштуватися на роботу на численні новобудови, де мали стабільний харчовий мінімум. Але у висновках обласної комісії Вінницького обкому партії, окрім «продовольчих труднощів», зафіксували «випадки куркульської», «ворожої» агітації. Причиною подання заяв про вихід із колгоспу у згаданому с. Тарнорудка Волочиського району було визнано «відвідини ксьондза», у с. Осіївка Бершадського району – діяльність секти «євангелістів». Серед інших причин встановлено: вимога колгоспу повернути хліб, виплачений за трудові; робота голів сімей на будівництві, залізниці, радгоспі; незначна кількість вироблених трудових; селяни не усунули реманент, робочу худобу, насінні фонди і тому вирішили господарювати одноосібно; селяни вступили до колгоспу навесні 1931 р. і розчарувалися рівнем господарювання; неправильний розподіл результатів праці; примусове усунування майна та худоби; безгосподарність керівництва колгоспу; поширення чуток про «скасування колективізації» тощо [48, арк.61]. Але чи не головною причиною виходів із колективного господарства місцеві комуністи вважали саме політичний компонент – «куркульську агітацію», їхні «антирадянські дії».

Надалі у спецповідомленнях обласного відділу ДПУ до Вінницького обкому КП(б)У протягом літа – осені 1932 р. постійно наголошувалося на наростанні хвилі виходів із колгоспу. У спеціальному повідомленні облвідділу ДПУ від 2 липня 1932 р. вказувалося: «Масові виходи із колгоспів із кожним днем набувають все більших розмірів і охоплюють все більше районів. Матеріали, що надійшли до 2 липня, відзначають такі випадки у Деражнянському, Смотрицькому, Тиврівському, Немирівському, Могилівському, Уланівському, Калинівському, Тульчинському, Старо-Константинівському, Станіславчицькому районах». Далі у спецповідомленні зазначалося, що під час виходу із колгоспів селяни вимагали виділення частки озимини. Іноді вихід супроводжувався «самовільним розбором усупільненого майна, продовольства, худоби». Селяни с. Великий Карабчіїв Смотрицького району після виходу з колгоспу почали косити колективне сіно у саду, що їм належав до вступу.

Багатогранною стала реакція селян на **наси́льніцькі дії сільських активістів** та представників районних партійно-радянських органів. Спектр настроїв і варіацій поведінки був надзвичайно широкий – від зневажливого, презирливого ставлення до насильницьких дій. У сучасній історіографії чимало вже написано про варіації знущань над селянами у досліджуваний період [261; 262; 317; 385]. Для нас цікава їх реакція на знущання. Так, після масових катувань (підпалювання борід, садіння на мішок пороху із запаленим гнітом, побиття тіла колючими гілками тощо) за відмову здавати останні залишки хліба селяни почали полишати свої домівки. Зокрема, у с. Кам'янечому нараховувалося 250 покинутих хат, у с. Небелівці – 300 хат, с. Левківці – 176. Особливої різниці у кількості залишених обійсть між колгоспниками та одноосібниками, за висновком працівників Вінницького обкому партії, не спостерігалось [49, арк.71-72].

Селяни активно скаржилися вищим органам влади та управління УСРР. Тільки із 1 по 20 лютого 1932 р. до приймальні голови ВУЦВК Г. Петровського надійшло 2156 скарг, із них від громадян 1377. Найбільше

селяни скаржилися на хлібозаготівлю – 357 скарг, м'ясозаготівлю – 11 і колективізацію – 64 скарги [106, арк.83-83 з.]. Також селяни скаржилися і вищому політичному керівництву СРСР, зокрема Й. Сталіну [126, арк.70]. У скаргах детально описувалися не лише факти незаконних дій партійно-радянських працівників і знущань, а й цілий комплекс селянських рефлексій на їх діяння.

Типовою є скарга до ВУЦВК жителя с. Мишарівка Теплицького району Андрія Синявського. 21 жовтня 1931 р. у нього представники сільради забрали весь одяг, взуття і продукти. Причиною конфіскації була заборгованість у 105 руб. За спробу скаржитися родину А. Синявського 4 грудня вигнали із власного будинку (у сім'ї було п'ятеро дітей). Через декілька тижнів будинок був проданий сільрадою, а отримані кошти покладені на рахунок сільради. А власника будинку притягнули до кримінальної відповідальності і справу передали до суду. Останній засудив його до 2 років позбавлення волі [107, арк.490-491].

Селяни просили допомоги у республіканського партійного керівництва. 8 квітня 1930 р. жителька с. Семки Хмільникського району Вінницького округу Ксенія Величко скаржилася в ЦК КП(б)У на дії міліціонерів, які 27 березня 1930 р. відкрили вогонь по селянах і поранили декілька осіб. Причиною арешту її односельців стала участь у «жіночій волинці», коли були розібрані насіння та сільськогосподарський реманент. Уповноваженим секретно-оперативного відділу Вінницького окружного відділу ДПУ Ільїним були проведенні арешти ініціаторів «волинки». Був також заарештований сільський священик Котомир. При спробі ввезти арештованих до районного центру «натовп жінок і чоловіків напав на підводи із арештованими та міліційним конвоєм». Одна із жінок намагалася вдарити міліціонера лопатою. Міліціонери відкрили попереджувальний вогонь, але натовп не розходився. При наступній спробі одна із жінок була поранена в ногу. Але натовп проводжав арештованих протягом 3 верст. У с. Качанівці був «вдарений набат» і відбулася ще одна спроба звільнити арештантів. Але на

підмогу конвою прийшов загін озброєних активістів, який відкрив попереджувальний вогонь. Але через «недбалість комсомольця» були поранені ще дві жінки, одна з них – Ксенія Величко. Пораненим була надана медична допомога. У своїй скарзі К. Величко запитувала, чи мали право міліціонери стріляти по беззбройних громадянах [15, арк.75, 79]. Лист був пересланий до Вінницького окружкому партії. Його працівники зробили запит до Вінницького окрввідділу ДПУ, де «прояснили» обставини поранення селянок. На жаль, відповіді не було віднайдено, але із описаних співробітниками ДПУ УСРР обставин відповідь очевидна.

Наступною установою, куди скаржилися селяни, стали редакції окружних, обласних та республіканських газет. Селянин с. Велика Бушинка Немирівського району Вінницького округу Г. Яременко у листі від 5 лютого 1930 р. скаржився на дії бригади по проведенню колективізації, яка приїхала із райцентру. Незважаючи на первинну пропагандистську роботу, селяни не бажали усупільнювати майно. Тих, хто висловлювався проти колективізації, члени бригади одразу садили у погріб. Агроном Чернишівський заявив: «Тим, хто не піде до колективу, то ми йому повідбиваємо руки і ноги». Тому Г. Яременко запитував, чи мають право члени бригади по колективізації на насилля [122, арк.31].

Дописів було настільки багато, що партійні очільники змушені були підготувати інформаційні бюлетені із типовими скаргами дописувачів. Вони стали джерелом дослідження різних типів настроїв сільського населення. Так, у інформаційному бюлетені Вінницької газети «Червоний край» від 25 лютого 1930 р. вказувалося, що «настрої у зв'язку із суцільною колективізацією надзвичайно широко відбиваються в листах, що їх отримує редакція». «Червоною ниткою» у підібраних редакцією газети листах проходить «куркульська агітація», їх «антирадянські дії», антиколгоспна «діяльність церковників» тощо. Селянин із с. Кожухів Хмільницького району скаржився на небезпеку усупільнення майна. За його свідченнями, у колгосп записалися власники всього 100 господарств. Колгоспне правління

забрало курей, свиней, корів і заявило, що усе молоко «будуть гнати на сепаратор і відправляти у місто. Селяни почали відчувати небезпеку голодування. У його реальність вони остаточно повірили, коли колгосп почав вимагати їх здати насіння: «Настрої, дійсно, як у пороховому погребі. Досить іскри, щоб стався вибух» [31, арк.49].

До редакції республіканської газети «Радянське село» (друкований орган ЦК КП(б)У) надійшла скарга селянина з с. Лянцкорунь Чемеровецького району. Він стверджував, що на загальних зборах за розкуркулення голосували учні семирічної школи. Також до списку куркулів потрапили середняки. Хоча селяни повідомили про такі факти президію зборів, остання не зреагувала і наполягала на висланні середняків на Камчатку [119, арк.50].

Селяни скаржилися на проведення колективізації також родичам, які служили у Червоній армії. Особливий відділ Українського військового округу провів вибірковий аналіз листів, що їх отримали військовослужбовці за період із 1 по 25 березня 1930 р. Всього було переглянуто 5501 лист, із них лише 1005 позитивних, 4496 – негативних листів. Розподіл за тематикою подано у таб. 3 [127, арк.25-26].

**Тематика листів, отриманих військовослужбовцями Українського
військового округу за період із 1 по 25 березня 1930 р.**

Таб.3.

Тематика листів	Позитивні	Негативні
Про колективізацію	552	1925
Про розкуркулення	308	910
Про податки	8	645
Про економічний стан села	2	250
Про посівну кампанію	37	106

Про контрактацію	11	76
Про місцеву владу	19	85
Про радянську владу і партію	16	29
Про кооперацію	7	29
Провокаційні чутки	—	72
Про селянські повстання	—	44
Про бандитизм	—	28

Як демонструє вибірка, найбільше негативних відгуків про проведення суцільної колективізації та розкуркулення. Можна допустити, що трикратний і більше розрив між «позитивом» і «негативом» зумовлений сподіванням частини селян на краще майбутнє, можливість просунутися вверх по «соціальному ліфту».

Вражає співвідношення негативної і позитивної інформації щодо «економічного стану села» – всього два «позитивних» відгуки на 250 «негативних». Це означало, що ніякого поліпшення економічної ситуації, про що постійно наголошували більшовицькі пропагандисти, під час колективізації не відбулося. Навіть селяни, які «позитивно» оцінили проведення колективізації і розкуркулення, констатували важкий економічний стан сільського населення.

Співробітники Особливого відділу Українського військового округу наголошували, що це лише незначна частина листів, що надходили із села. Але навіть ця вибіркковість свідчить, що червоноармійці володіли необхідним об'ємом інформації про події під час суцільної колективізації.

Це одразу позначилося на настроях червоноармійців [247, с.379-392]. Враховуючи територіальний принцип комплектування Червоної армії, червоноармійці перемінного складу брали активну участь у селянському спротиві. Так, під час волинки» у містечку Немирів серед очільників селянського натовпу виявилося 7 червоноармійців, а один із них помічник

командира взводу. Червоноармійці двох рот 99 стрілецької дивізії, що дислокувалася на Поділлі, вийшли з колгоспу, забрали свій інвентар і робочу худобу. У 52 кавалерійському полку (місце дислокації м. Гайсин) 9 дивізії за антирадянську діяльність арештований командир відділення, який вів розмови про те, що треба бути готовими до виступів, бо «навесні цього року буде повстання або війна» [127, арк.34-35].

Але тотальний політичний контроль за особовим складом червоноармійців і командирів політичних керівників та співробітників органів державної безпеки одразу виявляв антирадянськи налаштованих військовослужбовців. Далі їхня доля залежала від важкості діяння – або із ними проводили профілактичну бесіду із залученням особового складу, або ізолювали від товаришів по службі [127, арк.35].

Одним із проявів селянського спротиву стали листівки. Переважна їх більшість була рукописною. Можна допустити, що через рукопис тираж був мізерний і, здебільшого, налічував від незначної кількості штук до кількох десятків. Але для села поява навіть кількох рукописних листівок була подією.

На появу листівок та їх кількість звернув увагу політичного керівництва УСРР голова ДПУ УСРР В. Балицький у доповідній записці від 20 лютого 1930 р.: «Помітно збільшилося поширення антирадянських листівок і анонімок. Основне їх призначення – дискредитувати перед широкими селянськими масами колективізацію і залякати активістів-колгоспників». Всього виявлено листівок у грудні 1929 р. – 6, у січні 1930 р. – 39, за півмісяця лютого – 11 [126, арк.23-24].

Текст листівок мав агітаційний характер, рідше – інформативний. Він мав на меті закликати або спровокувати селян до насильницьких дій проти радянської влади. Так, у с. Політанки біля сільради була розповсюджена листівка із закликом: «Настав час селянської революції. Геть ради. Геть радянську владу» [23, арк.280].

У с. Велика Бушинка Немирівського району 28 березня 1930 р. виявили листівку із закликом до повстання: «Товариші. Піднімайте повстання проти

пригноблювачів – комуністів. Геть комунізм, хай живе царизм! Товариші. Точіть свої вила, досить спати під більшовицьким залізним ярмом! Товариші! Не записуйтеся у колектив, скоро війна нас врятує від більшовицького ярма».

У с. Карачіївка Затонського району у листівці згадувалося «Українське національне об'єднання», наголошувалося на «приниженні бідноти»: «Як остання повія, ти терпиш і бачиш, і в муках не можеш припинити ридання, і кров не можеш змити. Тихо до тебе підійдуть радянські кати. Скоріше вставай» [130, арк.28-29].

Авторів листівок об'єднувало не тільки прагнення закликати селян до повстання проти більшовизму. Через емоційний, драматичний опис внутрішнього стану людини вони намагалися активувати духовні переконання людей, змусити повірити у власні сили.

Цій меті, напевно, слугували листівки, що трансливали народний фольклор. У с. Біличин біля кооперації селяни читали таку листівку під назвою «Перебудова соціалізму»:

«Батько в СОЗі, мама в СОЗі,
Діти плачуть на порозі.
Нема хліба, нема сала,
Бо совєцька власть забрала» [23, арк.280-281].

Зміст іншого типу поширених листівок нагадував селянам про часи боротьби за незалежність України Їх автори сподівались, що спогади про героїчне минуле спричинять емоційне збурення до повстання. Так, у м. Берездові Городницького району Шепетівського округу наприкінці лютого 1930 р. була виявлена листівка за підписом отамана Гуляєва: «Дорогі селяни. Я, отаман петлюрівців, скільки разів просив вас, щоб ви не записувалися у колективи. Якщо хочете дізнатися про колективи, то прочитайте у газеті «Радянське село» за 22 лютого цього року і ви побачите, що війна близько, і тоді вам буде дуже погано» [130, арк.30 зв.].

У даному випадку автор листівки акцентував увагу селян на неминучість війни (про зовнішньополітичні конфлікти писала згадана

газета). На думку автора, селянин повинен був проаналізувати події і зробити висновок про необхідність вступу до колгоспу. Тих, хто вагався у рішенні, повинна була підштовхнути погроза «отамана петлюрівського загону».

Неоднозначною була реакція селян на розкуркулення. Адже цей процес поставив перед членами селянської громади моральний вибір – визнати необхідність через соціально-політичні причини не лише забрати майно у свого односельця, а й виселити у невідомі північні території, де він і його родина неодмінно загинуть. Виселення селян за межі села загалом практикувалося. Але для цього треба було здійснити проступок, що був за межею моралі сільського співжиття.

Сільські активісти спокушали селян майном куркулів, що повинне було стати основою колективного господарства. Але це виходило за межі ціннісної шкали селянського світогляду. У с. Пиковець під час термінового розпродажу господарства селянина Дроздовича, який був у списках на виселення, його односельчанка Гафія Кондратюк звернулася до тих, хто купляв дешеве майно: «Купляйте все, завтра вас також будуть розпродувати. Порядна людина купляти нічого не буде, тільки босота» [81, арк.125]. Більшість селян розуміло, що крадене майно не принесе користі. Саме тому серед основних гасел селянських «волинок» і повстань було «Поверніть куркулів» [83, арк.19-20].

Реакція сільських активістів була позитивна, адже у процесі розкуркулення вони мали намір засвідчити свою політичну лояльність і сподіватися на поліпшення свого соціального статусу та кар'єрного зросту. В. Балицький на підставі власних розмов із сільськими активістами, середняками, біднотою писав у листі від 22 лютого 1930 р. до С.Косіора, що вони у більшості підтримують розкуркулення [126, арк. 34-35].

Але більшість селян були категорично проти виселення заможних односельців, тим більше, що до списків часто потрапляли і родини із середнім достатком. Останні досягли економічного доброту не завдяки експлуатації односельців, а власною працею, що завжди викликало повагу

селянської громади. Селяни висловлювали співчуття таким родинам і намагалися знайти варіанти допомоги. Так, житель с. Самгородок Олександр Черненко заявив: «Даремно виселяють людей у пустиню, вибивають їх, морять голодом». Жінки, які брали участь у розмові, пропонували звернутися до сільського керівництва із проханням залишити дітей.

Селяни не могли повірити у реальність такого рішення про масове виселення. Член сільради с. Радзивилівка Лавровський заявив: «Висланя, що проводиться таким способом, є неправильним». Він запропонував скликати сільські збори і обговорити сам факт розкуркулення.

Цікава поведінка дружин, тих селян, що вже були вислані. Їх теж чекала така ж участь. У жовтні 1930 р. значна частина жінок «холоднокривно прийняла звістку про висланя і виявили повну згоду виїхати до голови родини». Але деяка частина жінок виявила бажання залишитися в селі. Вони заявили, що у них із чоловіками були «сімейні негаразди» і вони згодні розірвати шлюбні відносини. Звичайно, можна допустити наявність реальних сімейних протиріч, але подальші дії таких жінок свідчили про їх розуміння небезпеки під час подорожі на Північ взимку для дітей. Жителька с. Пустохи Шиманська у розмові сказала: «Хай дають теплий одяг для мене і моїх дітей. Якщо не дають, то я сяду у хаті і нікуди не виїду. Хай стріляють і вішають». Жінки с. Кордишівки заявили, що «висилку треба проводити весною, а не взимку» [81, арк.121-123].

Селяни не сумнівалися у трагічній перспективі виселенців. Житель с. Лопатино Денис Лепицький у присутності односельців сказав: «Всіх виселенців привезуть у Сибір і там залишать на загибель». Але він був упевнений, що така поведінка збурить населення, і зробив несподіваний висновок: «Видно, що радянська влада довго існувати не буде». Селянський розум не міг осягнути причин такого масового переселення досвідчених виробників сільськогосподарської продукції, робочі руки яких так необхідні державі. Оцінюючи поточну ситуацію, підходимо до найбільш логічного висновку, що державні органи свідомо винищували селян.

Тим більше, що ці висновки підтверджувалися окремими фактами. Так, у с. Радзивилівка у жовтні 1930 р. прийшло повідомлення про смерть на висланні двох колишніх односельців Українця і Кукайла. По селу одразу почали розповсюджуватися чутки, що їх вбили/замучили, і така доля чекає всіх наступних виселенців [81, арк.122].

Критично оцінювали виселення куркулів і працівники залізничного транспорту. Хоча вони не працювали безпосередньо у сільському господарстві, але їх переважна більшість не поривала стосунки із сільською ріднею. Слюсар депо Козятин під час розмови із колегами висловив нерозуміння дій влади: «Зараз не вистачає вагонів для перевезення вантажів, ячмінь лежить під відкритим небом і гниє під дощем, а вони куркулів возять на Соловки. Треба раніше возить те, що треба, а не куркулів». Чимало селян і залізничників висловлювали жаль і співчуття виселенцям: «Дивись, як знищують людей і як їх мучать, позабивали люки, взяли на пломби. Худобу і ту в кращих умовах везуть. А тут позабивали двері, все рівно наче арештантів везуть».

Очевидці відзначали плач і ридання у вагонах виселенців. Особливо вони жаліли дітей, які, за селянським світоглядом, уособлювали чистоту і невинність: «Загалом багато тисяч дітей і жінок невинних загине»; «У вагонах стоїть охорона, і навіть води цім бідним дітям не дають, наставляють на них штики» [81, арк.131-132]. Наочний приклад поведінки партійно-радянського апарату із розкуркуленими селянами став однією із причин масового радикального спротиву селян Поділля.

Найбільш радикальним проявом настроїв та поведінки подільських селян стали повстання. Останнім часом сучасні дослідники стали уважно вивчати різні форми селянського спротиву – від повстань до селянських «волинок» [138; 191; 222; 229; 230; 288; 302; 356; 370; 409]. Аналізуючи його форми, дослідники здебільшого копіювали, визначення форм селянського спротиву із документів партійно-радянського апарату й органів державної безпеки – «повстання», «волинка», «жіночий бунт», «жіноча волинка»,

«селянські хвилювання» тощо. Усі вони мали спільні риси: стихійність; масовість; антибільшовицьку/антикомуністичну спрямованість; під час перебігу селяни розбирали усупільнене майно колгоспних колективів; більшість із них чинили насилля над представниками сільської і районної адміністрації, сільськими активістами; придушення супроводжувалося насиллям і масовими арештами селян.

У радикальних проявах селянського спротиву простежувалися відмінності, зокрема, в ідеологічному наповненні гасел повстань, учасниках (вагомий жіночий компонент), використанні зброї та підручних матеріалів (сільськогосподарські знаряддя, сокири, дерев'яні палиці), рівнях емоційної напруги.

Під час аналізу радикального опору варто акцентувати увагу, що він відбувався в умовах протистояння між представниками радянської влади і традиційної селянської громади. Це було зумовлене постійною пропагандою ідеї Й. Сталіна та його оточення про «наростання класової боротьби на тлі будівництва соціалізму». Впровадження наприкінці 1929 р. нових пропагандистських стереотипів якнайкраще зіграло свою роль для місцевого партійно-радянського апарату. Створення атмосфери страху, недовіри, руйнування традиційного повсякдення, ціннісних орієнтацій, звичайно, викликало селянський спротив. Але значна частина місцевих керівників і сільських активістів були ідеологічно підготовлені.

Виходячи із аналізу наявних документів, селянські виступи можна класифікувати на два типи: перший – виступ, що мав за мету ліквідацію колгоспу і завершувався після розбору усупільненого майна; другий виступ, що передбачав зміну принаймні сільської адміністрації, а гасла учасників повстання свідчили про перспективи зміни/повалення комуністичного режиму.

До першого типу, здебільшого, відносилися масштабні так звані «жіночі бунти», «жіночі волинки», де основними учасниками були жінки. Їх участь у селянському спротиві визначалася, передусім, статусом української

жінки – не лише берегині роду, домашнього затишку, а й захисниці родини у кризових випадках. Цьому і сприяла політика вищого партійно-радянського керівництва, що намагалось активізувати «жіночий потенціал» у соціально-економічній та політичній сферах, максимально задіяти жінок у формуванні нового радянського повсякдення, де вона займала рівні із чоловіками позиції [420, с.255].

Сучасні дослідження стосовно участі жінок у суцільній колективізації довели, що більшовицьке керівництво розглядало жінку як гарантійний резерв ринку праці, який можна було вводити у дію під час мобілізації чоловіків на потреби промисловості. У результаті організаційних і пропагандистських заходів чимало жінок добровільно йшли на такі види роботи, які вважалися чоловічими. Водночас радянська влада повністю виключала «жіночність» як рису «радянської жінки», розглядаючи сільських жінок, передусім, як суб'єкти виконання економічних цілей держави [392, с.264-271; 393, с.84-94; 439, с.15].

Але чекісти, аналізуючи так звані «жіночі бунти», зробили висновок, що жінки свідомо йшли на конфлікт із місцевими партійно-радянськими органами, адже вони були упевнені, що проти них влада не буде застосовувати силу. Чекісти стверджували, що за спинами жінок стоять чоловіки [125, арк.19-20].

«Жіночі волинки» були не лише масовими. З різною інтенсивністю, емоційним спалахом, кількістю учасників і наслідками вони відбулися у переважній більшості сіл і районів Поділля. Тільки за 5 днів (10–15 березня 1930 р.) у Мурафському районі Могилів-Подільського округу «волинки» пройшли у 17 селах району, у семи з них жінки вийшли на демонстрації і розгромили сільради, у чотирьох спротив завершився масовими виходами із колгоспів [23, арк.249].

Документи свідчать, що «жіночі волинки», дійсно, мали надзвичайно велику емоційну напругу і сільські керівники, які безпосередньо стикалися із жіночим гнівом, розгубилися і не могли йому протистояти. Секретар

Тульчинського окружному КП(б)У Оскерко у директиві від 10 березня 1930 р. констатував: «При цих волинках помічається розгубленість наших партійних, комсомольських робітників, навіть деяких районних робітників». Він пропонував організувати навколо стійких районних партійно-радянських працівників бідняцький актив, «вливати своїх людей у неорганізовану масу з метою дискредитації куркулів, волинців (тобто ініціаторів і учасників «волинок». – Авт.), роз'яснюючи шкідливість вчинків, закликаючи ні в якому разі не використовувати зброю». Також рекомендувалося «при волинках, зокрема жінок, обов'язково брати на себе ініціативу із організації зборів, ставлячи і розбираючи питання, які висовують, затягуючи збори, скеровуючи обурення на шлях надання віддушини. Так, жалуються на кооперацію – обирати комісію із них [...], вимагаючи переобрати окремих членів правління і сільради» [37, арк.78-79].

У донесенні слідчого 7 дільниці Вінницького округу Вінницькому окружному прокурору описано перебіг і поведінка учасниць «жіночої волинок», що відбулася 9–11 березня 1930 р. у містечку Тиврів Вінницького округу. На його думку, причиною «жіночої волинок» стало непорозуміння. У містечку Тиврів почався масовий вихід із колгоспу. Представники місцевої влади вирішили зібрати загальні збори. Але на них прийшли майже виключно жінки. Під час проведення зборів один із сільських виконавців не виконав доручення голови сільради. Останній запропонував йому вийти із помешкання народного суду, де проводилися збори. Вони перейшли до міліції, що знаходилася під одним дахом із судом. Дружина сільського виконавця вирішила, що відбувся арешт її чоловіка і емоційно повідомила про свої підозри учасникам загальних зборів. Жінки із криками почали виходити з приміщення впевнені, що їх теж будуть арештовувати. Секретаря райкому партії Тарасенка, який намагався заспокоїти натовп, розлючені жінки спихнули зі східців. Слідчий засвідчив «страшений галас і крики: «За що арештовують?». Начальник районної міліції Ковальчук негайно відпустив затриманого виконавця. Побачивши його, жінки заспокоїлися, але на збори

вони вже не повернулися. Наступного дня, 10 березня, до сільради, де зберігався усупільнений сільськогосподарський реманент, почали сходитися жінки, які вимагали його повернення. Протягом двох днів жінки повністю розібрали усупільнений реманент.

Для зупинення «волинки» за дорученням уповноваженого окривідділу ДПУ співробітники міліції арештували трьох жінок і одного чоловіка. Щоб зберегти таємність, їх вивезли на машині Гніванської пожежної охорони. Вранці родичі арештованих почали їх розшукувати. Хтось пустив чутки про вбивство арештованих. Вже о 6 годині ранку 11 березня натовп із 150 жінок зібрався навпроти будинку міліції. Вони вимагали пояснити причини арешту, випустити арештованих і повернути висланих раніше 9-х селян.

Жінки також вимагали видати їм для розправи деяких членів партії, які проводили суцільну колективізацію: «Всі ці вимоги супроводжувалися через кожні кілька хвилин писком, плачем та криком, триваючи по кілька хвилин, потім все знову стихало і знову починалося». Одна із жінок, озброєна цеглиною, підступила до судді Колодчука із наміром вдарити. Усміхнувшись, суддя почав її соромити, і жінка, замахнувшись, не змогла його вдарити. У будівлі міліції сиділи 30 озброєних осіб, про яких жінки не здогадувалися. Жінки напали на міліціонера-охоронця, намагаючись відібрати зброю. Йому на допомогу вийшли з будівлі декілька озброєних міліціонерів. Побачивши зброю, жінки знову зчинили крик. Голова Тиврівського райвиконкому Сташко наказав міліціонерам повернутися до приміщення. Він намагався заспокоїти жінок. На декілька хвилин запанувала тиша, але потім знову почався жіночий лемент. Намагався також заспокоїти жінок секретар райкому партії, але після декількох його слів жінки знову почали кричати: «Втихомирити жінок не вдавалося. Дали їм волю у крику. Мало-помалу крик стихав. Деякі із [міліційної] команди без зброї виходили до жінок і почали з ними розмовляти. Жінки, групуючись в окремі юрби, почали їх слухати, припинивши крики. Нарешті о 10 годині ранку вони розійшлися» [15, арк.69-69 зв.].

У Брацлавському районі у березні 1930 р. відбулися масові «жіночі волинки». Так, 8 березня у с. Довжок на зборах, присвячених жіночому дню, з'явилася жінка і почала плакати і причитати: «Нас давлять». Жінки – учасники зборів – її підтримали і з вигуками «Віддай насіння», «Нам не треба колективу» хотіли побити представника райвиконкому. Вийшовши із приміщення, жінки ламали огорожі, витягували кілки. Вони пішли до колгоспного складу, з якого розібрали насіння. Сільському активу спільно із районним уповноваженим вдалося утихомирити жіноцтво. Незабаром сільські активісти заявили про створення колективного господарства, обрали його правління. Секретар Брацлавського райкому КП(б)У Г. Весненко вказав на цікаву деталь цих зборів – після обрання правління колгоспу чоловіки співали Інтернаціонал, жінки в цей час почали плакати.

9 березня 1930 р. подібна «жіноча волинка» відбулася у сусідньому с. Вовчок. Юрба жінок увірвалася до зсипного пункту і розібрала насіння. Їх вимоги були такі: «Ми не хочемо громадської сівби», «Ми будемо самі сіяти».

У с. Марксове «жіноча волинка» почалася 11 березня і тривала цілу добу. У натовпі деякі жінки були озброєні палицями, вони ловили комсомольців, сільський актив села і били їх. Коли в села прибула група районного активу, жінки почали кричати: «Бий у дзвони», «Беріть палки і бийте їх». Потім вони намагалися відкрити склад із насінням. Районний актив пробував переконати жінок у необхідності проведення громадської сівби, але жінки не бажали їх слухати. Було ухвалене рішення про відкриття складу, жінки розібрали насіння і розійшлися по хатах. За подібним сценарієм пройшли «волинки» у селах Перепиличчя, Чукові Свинциці, Семенки Брацлавського району [38, арк.4-6]. Тільки у березні 1930 р. за повідомленнями ДПУ УСРР у 20 селах Аннопільського району відбулися «жіночі волинки» [132, арк.3-6; 157, с.97-99].

У «жіночих волинках» брали участь представники різних етносів. Перебіг такої волинки описав у доповідній записці секретар Мурафського

райкому партії Соловей. У с. Травна проживали католики. 12 березня 1930 р. понад 100 жінок і чоловіків – жителів цього села – пішли до сільради с. Мурафа. По дорозі до них приєднувалися мешканці с. Мурафа. У сільраді натовп почав вимагати списки колгоспників. Жінки кричали: «Давай списки колгоспників, геть колгоспи». Після відмови надати списки, жінки почали бити голів сільради і колгоспу, голову Комітету незаможних селян (жінку), уповноваженого райкому партії. За декілька хвилин сільрада була повністю розгромлена. Розриваючи портрети Леніна, жінки викрикували: «Ось тобі, сучий сину, за те, що нас розкуркулюєш, що довів до цього селян». Голова райвиконкому намагався зупинити натовп, але його аргументи про безглуздість намірів натовпу ніхто не слухав. Коли він запитав: «Чого ви хочете?», то отримав наступну відповідь: «Хочемо радянську влади скинути, бо нам погано живеться».

У натовпі велися розмови про підтримку Папою Римським боротьби із комунізмом: «Папа всіх закликав до війни із більшовиками, увесь світ уже повстав, нам нічого тепер не зроблять». Селяни також вимагали повернути їм ксьондза, якого, за їх упевненістю, «замучили у ДПУ».

Під час походу до сільради учасники «волинки» закликали євреїв приєднуватися до них: «Гей, жиди, чого стоїте і не допомагаєте. Вас же грабують, допомагайте». Подібні звернення лунали і на адресу росіян-односельців. Висловлювалися навіть цікаві пропозиції: «Руськие (так у тексті. – Авт.), будемо разом відстоювати, виженемо міліцію – буде помешкання для ксьондза, а виженемо бурякове товариство – буде помешкання для попа» [23, арк.250-251].

Загалом у документах не відзначається національність учасників «волинок». Однак, етнічний аналіз населення сіл, що брали участь у «волинках», їх масовість, дозволяє стверджувати про участь поляків, євреїв, росіян у селянському спротиві. Подібна ситуація склалася під час аналізу щодо приналежності до релігійних конфесій. Багатонаціональна і різноконфесійна одностайність у селянському спротиві свідчить, що

партійно-радянське керівництво у боротьбі за впровадження «соціалістичного способу виробництва» і радянського світогляду не робило ні національних, ні релігійних винятків.

Ми свідомо зупинилися на детальному описі «жіночих волинок» зі свідчень очевидців. Подібних описів, більше чи менше деталізованих, чимало збереглося в державних архівах Вінницької і Хмельницької областей. За окремими виключеннями вони навіть у деталях подібні. Алгоритм «жіночої волинки» наступний:

- причина, що спровокувала емоційний спалах (арешт односельців, поведінка представників сільради, колгоспного правління чи сільських активістів, конфіскація майна, відмова у видачі продуктів під час голодування тощо);

- стихійний, швидкий збір жіночого натовпу протягом кількох десятків хвилин. Численна група жінок висловлювала свій протест чи заявляла про свої наміри представникам сільської адміністрації. Це супроводжувалося криком, штовханиною, проявами насильства;

- якщо метою «жіночої волинки» було повернення усупільненого майна чи отримання продуктів харчування, у переважній більшості випадків вони досягали своєї мети. Сільські керівники, активісти або тікали, або виконували вимоги, або не заважали розлюченим жінкам у задоволенні їх вимог;

- через декілька днів уповноважений ДПУ спільно з озброєними міліціонерами і активом повертали усупільнене майно, арештовували найбільш активних жінок. Їх швидко вивозили з села. Деколи натовпу вдавалося відбити арештованих, але через декілька днів їх знову затримували. Якщо не було обтяжливих обставин у вигляді причетності до політичних партій, вбивства чи важкого каліцтва представника сільської адміністрації чи активістів, розслідування завершувалися мінімальним покаранням у вигляді ув'язнення у камері районної міліції, сплаті штрафу

тощо. При наявності обтяжливих обставин окремі жінки отримували реальні строки ув'язнення.

Аналізуючи «жіночі волинки», місцевий партійно-радянський апарат обвинувачував у їх організації і проведенні «куркулів» й «антирадянськи налаштованих громадян». Часто керівники користувалися словосполученнями «несвідоме жіноцтво», висловлюючи цим неповагу до жінки як особистості і громадянки. Таким чином, незважаючи на загальну радянську пропагандистську кампанію про «рівність жінок і чоловіків», переважна більшість чоловіків із числа партійно-радянського апарату залишилися на позиціях неповноцінності жінки як члена суспільства.

Якщо «жіночі волинки» проходили із мінімальним застосуванням насилля, то селянські повстання продемонстрували рішучість селян у боротьбі проти колективізації та комуністичного режиму. Одним із центрів селянського повстання стало Поділля. Основні події розгорнулися саме у прикордонних округах: Проскурівському, Шепетівському, Могилів-Подільському, Кам'янець-Подільському. Масштабними були повстання у Вінницькому, Тульчинському, Шепетівському округах.

Одним із перших спалахнуло повстання у Шепетівському окрузі. Воно було настільки знаковим, що стало об'єктом дослідження для багатьох істориків. Про нього неодноразово згадувалося у вітчизняній історіографії [356, с.25-28].

Безпосередньою причиною селянського спротиву стала поведінка керівництва Шепетівського округу, яке бажало у прискореному темпі провести суцільну колективізацію [225, с.82-83]. Як уже згадувалося, у рамках цієї кампанії місцеві керівники й активісти ініціювали закриття церков. У Плужному також була закрита церква. У ніч з 14 на 15 лютого місцевий священик Аверкій Войко об'їхав навколишні села і закликав селян стати на захист церкви. 15 лютого у Плужному зібралося понад півтори тисячі селян з вимагою відкрити церкву. Зважаючи на масовість й емоційне збудження натовпу, голова райвиконкому задовольнив їхню вимогу. Того ж

дня у церкві була відправлена служба Божа і обране нове правління церковної громади. Протягом 16–18 лютого священик А. Войко разом із священиком с. Мякоти, групою жінок, чоловіки яких були вислані, готували загальне свято у райцентрі із нагоди відкриття церкви. «Церковні події» збіглися із «жіночої волинкою» проти діяльності місцевого товариства спільного обробітку землі. 20 лютого під час протесту група жінок розламала годівницю. Увечері секретар райкому партії ініціював загальні збори, де зібралося понад 300 жінок. Голова зборів наполягав, щоб їх залишили особи, позбавлені виборчого права. Це обурило жінок «У нас немає позбавленців, ми всі рівні, підемо усі».

Наступного дня активісти почали ремонтувати пошкоджені годівниці, але їх оточив натовп жінок. Вони вигукували: «У нас коней забирають, чоловіків беруть, нас грабують». Розлючений натовп зруйнував конюшню, побив вісьмох партійців і комсомольців [356, с.26].

Поштовхом до повстання став подячний молебень, що відбувся 20 лютого (за іншими даними 22 лютого) [356, с.26] 1930 р. у районному центрі Плужному. На релігійне дійство зібралося більше 2 тис. осіб із дев'яти сіл району. Для віруючих це була визначна подія, адже на тлі жорсткої антирелігійної кампанії, масового закриття і руйнації церков вони зуміли добитися відновлення богослужіння у районному центрі. Інформація про успіх віруючих у Плужному швидко поширилася селами району. Спочатку почалися «жіночі волинки», де зазвучали гасла: «повернення церкви»; «Не чіпайте церкву». За свідченням місцевих чекістів, згодом до них почали додаватися гасла «Геть колективізацію, не чіпайте куркулів» і навіть «Геть радянську владу».

У тиску на владу жінки повністю використали фактор прикордоння. Співробітники держбезпеки зафіксували масові спроби прорватися до кордону начебто для переходу до Польщі. Наскільки це був справжній намір – сьогодні сказати важко. Адже їм довелося би залишити не лише майно і садибу, а й родину, дітей. Але таким чином вони сподівалися повернути

увагу прикордонних і державних органів сусідньої Польщі [372, с.159-172]. Вони враховували, що антикомуністична спрямованість уряду Польщі допоможе розповсюдити інформацію про протести на прикордонні СРСР і це якимось чином вплине на здійснювану політику державного керівництва.

У с. Кустівці Полонського району селяни рвали портрети Леніна, Рикова, знімали червоні прапори із адміністративних будівель. У селах району селяни формували загони самооборони, озброювалися палицями та іншими підручними засобами [96, арк.17; 356, с.27].

Мешканці с. Котелянка спільно із жителями Польської Новоселиці і Української Новоселиці організували бойовий загін для відбиття арештованих односельців. Селяни були озброєні сокирами, вилами, палицями, мисливськими рушницями, гвинтівками. У результаті нападу на конвой співробітників ДПУ із обох сторін були вбиті і поранені [98, арк.13; 356, с.27].

Поступово після стихійних виступів до селян прийшло розуміння необхідності певної координації дій. До Ляховецького району прибували селяни із Теофіпольського і Грицівського району із закликами про підтримку боротьби проти суцільної колективізації і радянської влади загалом. До с. Мислятин Ізяслівського району приїхали селяни із Плужанського району із закликами «розбиратися із місцевим активом» і проханням про підтримку. Чекісти інформували про арешт селян із Херсонського округу, які втекли від розкуркулення і брали участь в агітаційній роботі [97, арк.25-26; 356, с.27].

У с. Кузьмінці Теофіпольського району був організований загін чисельністю понад 200 осіб, що діяв на теренах Антонінського району. 3 березня 1930 р. кіннотники цього загону напали на засідання сільського активу у с. Сморшки Антонінського району. Були вбиті голова сільради Музичук і комуніст Стидзинський. Вражає подальша поведінка селян. Після підпалу приміщення сільради вони вкинули тіла вбитих у вогонь [356, с. 27]. Така поведінка свідчить про остаточний розрив із селянськими традиційними цінностями, вироблення цілком нових ціннісних орієнтацій із центральною

лінією – «ненависть до ворога». Наступного дня повстанці продовжували вбивати місцевих активістів у навколишніх селах. На ліквідацію повстанців загону було відправлено загін курсантів київської школи міліції та кавалерійський підрозділ, посилений кулеметним взводом. Подібні загани значної чисельності діяли у Теофіпольському, Антонінському, Грицівському та інших районах Шепетівського округу [98, арк. 27-28; 356, с. 27].

В окремих селах Калинівського району Вінницького округу був введений військовий стан. Так, начальник бойової дільниці ДПУ 16 березня 1930 р. оголосив у с. Черепашинці Калинівського району військовий стан. Він передбачав обмеження пересування по селу після 18 години, здавання всієї зброї до сільради, беззастережне виконання всіх вимог представників влади. Також створена із представників сільської адміністрації «трійка» відібрала серед селян «заручників», які могли бути розстріляні при найменшому спротиву [83, арк.154, 158]. Такий захід був викликаний озброєним виступом селян, що відбувся 16 березня з метою роззброїти загін ДПУ, який намагався припинити розбір усуспільненого майна. Селяни під чорним прапором кинулися на озброєних чекістів із криком «Ура!». Під час сутички була вбита одна жінка і одна отримала поранення [19, арк.36-37].

9 березня 1930 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький звітував про втрати під час придушення повстання по 4 чотирьох округах: Шепетівському, Волинському, Проскурівському і МАСРР: Із нашої сторони було вбито – 6, поранено –1, побито–20. Із противної сторони поранено –1» [128, арк.1-7]. У той же день він інформував московське керівництво про втрати у 10 округах УСРР. По Шепетівському округу було вбито - 17 осіб, поранено – 31, побито – 103 особи [157, с.84].

За даними особливого відділу ДПУ УСРР станом на 24 березня 1930 р. під час шепетівського повстання постраждало 58 членів партії, 60 комсомольців, 110 членів сільського активу, 74 представники владних інституцій, 9 співробітників ДПУ УСРР, 3 прикордонників, 13 міліціонерів.

Із цієї загальної кількості загинуло 14 осіб: 9 – у Антонінському районі, 5 – у Полонському районі [98, арк.25-26].

Ситуація на прикордонні серйозно схвилювала керівництво ДПУ УСРР. Начальник секретно-оперативного управління ДПУ УСРР І. Леплевський намагався уникнути військового сценарію у розвитку подальших подій. Тому 24 лютого 1930 р. надіслав начальнику Шепетівського окрввідділу ДПУ М. Приходьку наказ направити у місце перебігу повстання максимальну кількість окружних відповідальних працівників, рядових членів партії і комсомольців. Також у неохоплених повстанням районах він вимагав провести «політичну роботу» для локалізації протиставлення середняцького і бідняцького активу із «куркульською контрреволюційною активізацією». Паралельно чекісти мали забезпечити охорону складів зерна, усупільненого майна, протидіяти спробам розбору насіння і реманенту.

Повсталі села він пропонував демонстративно оточити маневреними групами Славутського і Ямпільського прикордонних загонів. Але бійцям категорично заборонялося використовувати зброю.

Також І. Леплевський вимагав арештувати селян, які брали участь у насильницьких діях. Водночас він пропонував арештовувати партійно-радянських працівників, які були причетні до «масових перекручень» і «порушення соціалістичної законності» [125, арк.12-13].

У той же день секретар ЦК КП(б)У П. Любченко писав генеральному секретарю С. Косіору про події у Шепетівці: «Сьогодні у три години дня натовп жителів трьох сіл Плужнянського району, протестуючи проти перевірки сільрадою майна церкви по опису, пішов до кордону і був зупинений лише у трьох верстах. Ексцесів не було». Протягом дня в Антонівському районі був вбитий уповноважений по проведенню посівної кампанії.

П. Любченко доповів, що із Києва до Шепетівки направили 25 відповідальних працівників, ще сорок будуть відряджені наступного дня до

Проскурова і Шепетівки. Також із Києва до Шепетівки направили 75 курсантів школи міліції [124, арк.14-16]. На початку березня 1930 р. ситуація на прикордонні настільки загострилася, що голова ДПУ УСРР особисто виїхав до Шепетівки [125, арк.17].

30 березня 1930 р., після придушення основних осередків повстання на прикордонні республіки, В. Балицький доповідав генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіру, що у Тульчинському, Могилів-Подільському і Вінницькому округах повстаннями було охоплено 343 сільради, із них розгромлено «із ліквідацією радянської влади» – 73, збройних виступів відбулося – 81.

В. Балицький проінформував про типові гасла і вимоги селян. Аналізуючи перебіг значної кількості повстань, чітко простежується їх еволюція. Спочатку на стихійних виступах селяни вимагали припинити ті дії, що стали безпосередньою причиною протесту, а саме: «Припинити колективізацію», «Повернути насіння і реманент», «Припинити обшуки», «Відмінити вислання куркулів». Сюди входить і релігійний компонент селянських вимог, адже закриття церкви чи костьолу означало втрату традиційного сегменту селянського світогляду і повсякдення. Тому селяни вимагали «Відкрити церкву», «Повернути священика». Представникам влади іноді доводилося відповідати і на питання: «Нащо замучили ксьондза?».

Також селяни думали на перспективу і намагалися залишити традиційні ціннісні орієнтири для нащадків. Тому серед інших гасел зустрічалася вимога «Повернути Закон Божий у школу» і «Ввести у школах викладання слов'янської мови (малося на увазі старослов'янську), щоб краще розуміти церковну службу».

Селяни вимагали закрити «радянські школи» або вигнати тих учителів, які брали участь у суцільній колективізації і впроваджували радянські засади серед сільських дітей. Селяни були невдоволені тим, що створені піонерські організації залучалися до пропагандистських акцій під час хлібозаготівлі, дітей нацьковували доносити про схованки зерна своїх батьків. Саме тому

селяни під час виступів часто здійснювали насильницькі акти стосовно вчителів. Зокрема, у с. Марківка Вапнярського району селяни побили молоду вчительку-комсомолку [31, арк.37]. Вчителів, які відкрито не підтримували заходи радянської влади, не брали участі у суцільній колективізації, селяни не чіпали [90, арк.6-7].

Наступним етапом стали економічні вимоги: «Припинити самообкладання», «Відновити вільну торгівлю», «Геть податки», «Припинити розкуркулення», «Відмінити обов'язкові позики». Це стосувалося економічної спроможності селянських господарств, і їх поява була нагальною і закономірною.

Але найбільш небезпечним етапом еволюції селянських вимог стали гасла політичного змісту. Проголошення цього типу гасел збіглося із найбільш гострими періодами селянського спротиву – озброєного виступу. Головні вимоги селян полягали у зміні державного устрою: «Скинули царя, скинемо і ради», «Нам не треба радянської влади, що грабує селян».

У цьому контексті варто виділити вимоги селян щодо відсторонення членів Комуністичної партії від участі у державному управлінні. Діяльність комуністів у проведеннях політичних і господарчих кампаній, їх ідеологічна агресивність, нетерпимість, непримиренність у ставленні до селянського світогляду, який вони вважали «дрібнобуржуазним», спроби терміново зробити його «радянським» відштовхнули селянську громаду від КП(б)У. Це чітко простежується по наступних гаслах: «Геть комуністів», «Бий комуністів». Іноді звучали дещо екзотичні гасла: «Хай живе Сталін без комуністів» [19, арк.35-36]. Таке гасло свідчило про сприйняття Й. Сталіна як популіста. Селяни у даному випадку сприймали очільника ВКП(б) як керівника, який не поінформований про злочинну діяльність місцевого партійно-радянського апарата. Це було типовою селянською оманю, характерною для минулих поколінь, – «віра у доброго царя». Підтверджувалося це і реакцією селян на згадувану статтю Й. Сталіна «Запаморочення від успіху. До питання колгоспного руху».

У деяких гаслах акцентувалася увага на вірогідній допомозі сусідніх держав у антикомуністичній боротьбі: «Бий комуністів, нам допоможе Польща». Останнє ґрунтувалося на минулому історичному досвіді політичного і військового співробітництва УНР і Польщі у боротьбі проти Радянської Росії [282, с.507; 313, с.264; 339, с.463].

Чимало у селянському середовищі було дискусій і про форму державного управління. «Ради» як форма управління загалом не викликали у селян заперечення. Вона враховувала загальні принципи селянського співжиття – виборність місцевого керівництва, делегування представників від певної кількості жителів села, можливість впливати на рішення представницького органу через загальні збори. Але участь комуністів у виборах до рад, верховенство комуністичних засад в ухваленні рішень, захоплення всіх керівних посад, позбавлення значної частини селян виборчих прав (так звані позбавленці) дискредитували ради як форму управління. Водночас гасло «Ради без комуністів» стало типовим і популярним на Поділлі під час селянських заворушень. Селяни у гаслах вимагали «Замінити сільради старостами». У с. Тропове Лучинецького району Могилів-Подільського округу селяни розігнали сільраду і обрали старосту [125, арк.63-64]. Це свідчить про зміну дискредитованої «сільради» на звичний із «минулих часів» виборний старостат.

Але вище партійно-державне керівництво УСРР найбільше схвилювали гасла щодо проголошення Української Народної Республіки у прикордонній території Радянського Союзу. Це свідчило про те, що за нетривалий час існування УНР її демократичні засади, україноцентричність її спрямування, практика державного управління надовго залишилися в історичній пам'яті населення Поділля. За свідченнями В. Балицького, найбільше це гасло зустрічалося у районах, де в минулому була поширена діяльність «петлюрівських банд» – Бершадський, Джулинський, Ольгопольський, Ободівський райони Тульчинського округу. Адже там, на його думку, залишилися «кадри політичних бандитів». Населення цих районів

проголосило наступні гасла: «Геть радянську владу», «Хай живе Самостійна Україна». Селяни співали «Ще не вмерла Україна» (Так у тексті. – Авт.). Гасло «Хай живе вільна Україна» було також зафіксоване на теренах Вінницького і Бердичівського округів [125, арк.50-51, 62-63].

Ідея побудови державного ладу на принципах Української Народної Республіки і надалі була популярною серед подолян. У липні 1932 р. Вінницький обласний відділ ДПУ доповідав Вінницькому обкому партії про черговий ріст антирадянських настроїв й активізацію «куркульських елементів». Начальник Вінницького обласного відділу ДПУ В. Лєвоцький акцентував увагу на основних політичних засадах, поширених серед селян Поділля. Це вже були відомі ще із повстань 1930 р. гасла: «Радянська влада без комуністів і колективізації», «Самовизначення України», «Відновлення демократичного управління типу УНР». За його свідченням, селяни у розмовах обговорювали створення сільських управ замість сільрад [50, арк.59-60],

Також у 1930 р. були поодинокі випадки вимог про «повернення царя». 17 березня 1930 р. про це згадав В. Балицький у доповідній записці до ЦК КП(б)У. У селах Старолуг і Слоболуг натовп співав «Боже, царя збережи» і вимагав від місцевого священика проведення молебна «за скинення радянської влади» [125, арк.48-49].

Також В. Балицький описував цікаві деталі перебігу повстань. Селяни після розгону сільрад озброювалися вилами, сокирами, палицями, рідше мисливською зброєю і втинками. Вони виставляли на в'їзді до села пікети, іноді копали окопи, робили інженерні загородження, підтримували постійний зв'язок із сусідніми повсталими селами.

У доповідній записці від 30 березня 1930 р. генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору В. Балицький описав типові, на його думку, селянські повстання. У селах Горячківка і Ольшанка Мясківського району Тульчинського округу великий натовп виявив озброєний спротив загону ДПУ. Бій продовжувався понад дві години. У с. Тросянчик селяни

розгромили сільраду, загнали активістів на піддашся школи, обклали соломою, полили гасом і хотіли підпалити будівлю. Тільки прихід озброєного загону врятував активістів.

Виходячи із аналізу доповідної записки В. Балицького, селяни захоплювали не тільки села, а й районні центри [354, с.41-45]. Зокрема, у районному центрі Соболівка селяни розігнали і розгромили райвиконком, вимагали звільнити арештованих. У райцентрі Шаргород натовп у декілька тисяч також знищив райвиконком, розірвав портрети, спалив документи. Комуністи на чолі із головою окружного виконкому втекли до монастиря і тривалий час відстрілювалися до приходу озброєного загону ДПУ. «Радянську владу» встановили лише після використання зброї.

У райцентрі Джулинка, за свідченнями В. Балицького, влада була захоплена групою куркулів, яку очолила селянка-кримінальниця Задорожна. Вона оголосила себе диктатором району, їй підпорядковувався озброєний загін.

Також селяни вважали «вищою справедливістю» покарати тих осіб, які брали участь у виселенні «куркулів». Селяни с. Тропове Лучинецького району після обрання старости на загальних зборах вирішили повісити 10 комсомольців і 10 вислати із села. Під час спроби арешту найбільш активних повстанців селяни їх відбивали зі зброєю в руках. Біднота при цьому співала «Інтернаціонал». Вірогідно, ця пісня була прикметою революційних подій [125, арк.63-64].

Дослідникам у документах партійних органів, зокрема А. Матвєєву, вдалося виявити проміжні статистичні дані про кількість селянських повстань на Поділлі. Див. таб. 4. [126, арк. 68; 336, с. 85-91]

*Статистичні дані селянських повстань на Поділлі станом на 2 квітня
1930 р.*

Таб.4.

Округи	Кількість повстань		
	Всього	Діючих	Ліквідованих
Всього по УСРР	1716	24	1692
Вінницький	68		68
Кам'янець-Подільський	25		25
Могилів-Подільський	48		48
Проскурівський	61	4	57
Тульчинський	146		146
Шепетівський	251		251

Ймовірно, дані А.Матвєєва стосуються ситуації на квітень 1930 р. Оскільки статистичні дані, виявлені у державному архіві Вінницької області, дещо відрізняються. Статистика селянських повстань у Вінницькому окрузі подана у таб.5.

Кількість селянських повстань у лютому – березні 1930 р.

Таб.5.

№	Район	Кількість	№	Район	Кількість
1.	Тиврівський	110	7.	Вінницький	23
2.	Хмільницький	45	8.	Іллінецький	22
3.	Калинівський	43	9.	Ситковецький	20
4.	Немирівський	35	10.	Вороновицький	17
5.	Липовецький	29	11.	Жмеринський	17
6.	Літинський	29	12.	Турбівський	13

Всього за лютий – березень 1930 р. у Вінницькому окрузі нараховувалося 416 виступів [19, арк.34-35].

Селянські повстання не припинилися у 1930 р. Продовження політики суцільної колективізації, виселення 1931 р. [113, арк.86] зумовило продовження селянського опору. Так, у державному архіві Хмельницької області зберігається чимало архівно-кримінальних справ на селян, засуджених за «організацію повстанських осередків», «підготовку повстань», «участь у повстаннях». Усі фігуранти вказаних справ були реабілітовані. Це означає, що обвинувачення були сфальсифіковані. Але деякі обставини, вказані у справах, свідчать про наявність реального спротиву. Зокрема, у квітні – травні 1931 р. співробітниками Кам'янець-Подільського прикордонного загону були затримані громадяни с. Тинна Смотрицького району (зараз Дунаєвецького району Хмельницької обл.): Ф. Солтис, Ф. Лисаківський, Й. Навроцький та ін. – всього 25 осіб. Їх обвинуватили за ст. 54-2 (збройне повстання) і 54-11 (участь у контрреволюційній організації) Кримінального кодексу УСРР. Дехто із фігурантів служив у армії УНР чи Західноукраїнській народній армії. Під час обшуку було знайдено понад 300 одиниць різної зброї (мисливські рушниці, втинки, гвинтівки, револьвери тощо), понад 2 тис. патронів, прапори УНР, саморобні листівки тощо. Керівником повстанського угруповання назвали І. Лисецького – сотника петлюрівської армії. Активні дії планувалося розпочати 3 травня 1931 р. Повсталі повинні були захопити Кам'янець-Подільський, Волочиск, Могилів-Подільський, залізничні станції і приєднати їх до Польщі. Один із загонів повстанців повинен був перейти кордон із Польщею, заручитися підтримкою прикордонних властей, повернутися в УСРР і розширювати район повстання. Але співробітники Кам'янець-Подільського прикордонного загону провели попередні арешти і фактично зірвали виступ – лише у двох селах відбулися заворушення. Однак вони були швидко придушені прикордонниками [5, арк.232-255].

Наявність зброї, гасел, листівок, реального виступу у двох селах Смотрицького району свідчить про високу ймовірність реальної підготовки збройного повстання. Рівень покарання теж свідчить на користь такої версії –

7 осіб були засуджені до розстрілу, 7 – до 10 років, 5 – до 8 років, 6 – до 5 років ув'язнення у концтаборі. Наявність застосування вищої міри соціального захисту – розстрілу – у 1931 р. свідчить про явну небезпеку виявлених «державних злочинців» для радянської влади [372, с.167-168].

Незважаючи на масовість і охоплення значних територій, владі вдалося придушити селянський спротив. Цьому сприяла і відсутність організаційного начала, досвіду збройної боротьби, зброї тощо. У службовій записці від 1 березня 1930 р. В. Балицький писав із Плужан, що повстання придушене. Селяни поволі повертають розібране насіння, зголошуються на усупільнення [124, арк.24]. Вагомою причиною припинення масового руху, окрім репресій, стала весна – початок сільськогосподарських робіт. Для селянина надважливою справою була посівна кампанія. Уже 19 березня С. Косіор писав Й. Сталіну: «Селяни готуються до посівної. Щодо окремих сіл, де ще спостерігається хвилювання, приймаються відповідні заходи» [124, арк.10]. 24 березня заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон прозвітував, що виступи у прикордонній смузі придушені, у більшості сіл готуються до посівної» [116, арк.133, 140].

Але не відчувши очікуваної зовнішньої підтримки від держав-сусідів і враховуючи те, що зовнішньополітична ситуація теж не виправдала сподівань, восени 1930 р. селяни поступово почали повертатися до колгоспів. Секретар Аннопільського райкому партії Погрібний звітував про це 10 жовтня 1930 р.

Наступним радикальним видом прояву селянського гніву стали терористичні акти. Саме так вони інтерпретувалися у документах органів державної безпеки та місцевих партійно-радянських апаратів. У широкому розумінні терористичний акт – це радикальний вияв насилля з боку слабшого суб'єкта з метою дезорганізації існуючої системи управління, примушення владних структур до корекції здійснюваної політики. За твердженням В. Остоухова, тероризм – це, передусім, протестна, нелегітимна форма насильницьких дій і водночас форма захисту інтересів поневоленої,

пригніченої, обділеної у своїх правах, ображеної верстви у відповідній суспільній структурі [374, с.17].

Аналізуючи поведінку селян в умовах жорсткого протистояння між селянською громадою та активістами, сільською і районною адміністрацією під час суцільної колективізації, розкуркулення, Голодомору, враховуючи об'єкти і спрямованість насилля, можемо кваліфікувати їх дії саме як «терористичний акт».

Фактичне відновлення продрозверстки, насильницькі хлібозаготівлі у 1929 р. спровокували ріст терористичних актів. Станом на листопад 1929 р., за інформацією начальника Вінницького окружного кримінального розшуку Корнутенка, у Вінницькому окрузі було здійснено 40 терористичних актів [11, арк.114-117]. У Кам'янець-Подільському окрузі протягом жовтня 1929 – квітня 1930 рр. було здійснено 37 терористичних актів, із них 20 підпалів [336, с.89]. У червні 1930 р. у с. Мирутин Шепетівського округу 24 травня був вбитий член КП(б)У місцевий вчитель Степанюк. У цьому ж окрузі постійно відбувалися підпали садиб сільських активістів і колгоспників [129, арк.5].

Практика терористичних актів продовжувалася у подальшому. Адже, зневірені у здатності влади змінити політику щодо сільського господарства, селяни вважали підпал або вбивство сільського активіста єдиною формою помсти. Тому 15 травня 1932 р. секретар Вінницького обкому М. Алексєєв інформував ЦК КП(б)У про терористичні акти в районах області. Він писав, що з 15 грудня 1931 р. до 28 квітня 1932 р. в області було здійснено 37 терактів, із них: вбивства радянського і колгоспного активу – 8 випадків, поранення – 1, підпалів – 26. Він акцентував увагу ЦК КП(б)У на тому, що кількість терактів різко збільшилася у період початку масового голодування [48, арк.39-40]. У наступні місяці кількість терактів лише зростала. Згодом М. Алексєєв доповідав у ЦК КП(б)У про здійснення 27 терористичних актів лише протягом серпня 1932 р..

Наростання кількості терактів влада намагалася спинити показовими процесами – 5 осіб засудили до розстрілу. Водночас М. Алексєєв скаржився

на республіканські судові установи, що затримували розгляд касаційних скарг. Також для швидкого реагування на теракти було організовано 5 виїзних судових сесій, що охопили 50% районів області [48, арк.117-118]. У грудні 1932 р. за неповними даними було вбито 2 і поранено 2 уповноважених райкому партії, вбито 3 і поранено 3 голів сільрад, вбито 1 і поранено 3 сільських активістів, здійснено 25 підпалів [48, арк.181-188].

Але доведені до відчаю конфіскаційними хлібозаготівлями, селяни йшли на вбивство. У с. Ново-Почапинці Затонського району бригада у складі секретаря партійного осередку, голови колгоспу, декількох сільських активістів і уповноваженого райкому партії Фіголя вилучила у власника 4 десятин землі Непийводи 3 центнери хліба за його відсутності в садибі на підставі того, що він на 2 грудня 1932 р. не виконав план хлібозаготівлі. Повернувшись додому і дізнавшись про конфіскацію зерна, Непийвода взяв сокиру і прийшов до сільради. Він наніс три удари сокирою уповноваженому Фіголю, важко поранивши його. Затриманий Непийвода так мотивував свій вчинок: «Я прийшов до сільради з метою порубати вас всіх за те, що взяли мій хліб» [48, арк.181].

У здійсненні теракту простежуються свідомі дії селян. Адже підпал, постріл із рушниці чи втинку, вбивство ножом чи сокирою вимагало попереднього обдумування свого вчинку. Зважаючи на традиційне релігійне виховання, моральні орієнтири щодо цінності людського життя, людина ухвалювала для себе непросте рішення – вбивство іншої людини. На нашу думку, вагомим аргументом для страшного злочину була поведінка представників місцевого партійно-радянського апарату і сільських активістів, які під час розкуркулення і депортації селян із зневагою ставилися до своїх односельців. Своєю поведінкою вони засвідчили презирство до людського життя. Цілком вірогідно, що на їх рішення впливало поняття традиційної «вищої» справедливості, що ґрунтувалося на дохристиянських уявленнях помсти – «око за око».

У деяких випадках варто також враховувати фактор неконтрольованого емоційного стану, коли людина, засліплена образою, нанесеною сільськими активістами, може здійснити вбивство. Адже посягання на приватне майно, результати селянської праці традиційно каралося як тяжкий злочин.

Один із варіантів використання насилля – спроба селян протидіяти проведенню сільськогосподарських робіт. Так, одноосібники Немирівського району у травні – червні 1932 р., заявили про небажання сіяти. Вони погрожували іншим: «А хто вийде в поле – будемо ганяти і забирати насіння». На їх думку, «інакшим способом, як голодом, Радянську владу побороти неможливо» [49, арк.36-37]. Подібна поведінка була настільки поширеною серед подолян, що місцева влада спочатку розгубилася, адже селян змусити сіяти вони не могли. Однак, у Городоцькому районі керівники Фітінянської сільради запропонували забирати земельні наділи у тих селян, що відмовилися сіяти, не усупільнили земельні ділянки або не бажали вступати до колгоспу [49, арк.44]. В Уланівському районі голови сільрад та районні уповноважені арештовували і направляли під конвоєм таких селян до районного відділку міліції із запискою: «Надсилаю громадянина такого-то, який відмовляється сіяти. Прошу потримати його у себе» [49, арк.58].

Таким чином, протягом суцільної колективізації та розкуркулення подільські селяни виявили різноманітні поведінки – від пасивного споглядання за розвитком ситуації до радикальних форми протесту – озброєного повстання.

Дослідницька практика показала, що у практично у всіх формах протесту жінки відгравали одну з головних ролей. Це визначалося не тільки її місцем у традиційному селянському світогляді – жінки-берегині, а й політикою радянської влади, що намагалася залучити жіноцтво до активної громадсько-політичної роботи і використати її як трудовий резерв у так званих «чоловічих професіях».

Аналіз перебігу селянських повстань підтвердив їх стихійний характер. Однак при їх переході у фазу озброєного конфлікту селяни

намагалися надати повстанню організованої форми (формування озброєних загонів, створення інженерних загороджень, зв'язок із сусідніми повсталими селями).

Під час перебігу повстання чи проведення терористичного акту селяни демонстрували свій власний вибір – озброєна боротьба проти більшовизму. Це був свідомий моральний вибір. Він не був характерний для традиційного подільського селянського повсякдення, але був зумовлений грабіжницькою політикою вищого політичного керівництва СРСР.

Проголошені під час радикальних форм селянського спротиву гасла пройшли певну еволюцію – від припинення дій, що спричинили спротив, до зміни державної форми управління та припинення діяльності Комуністичної партії в СРСР.

3.2. Реакція та практика виживання селян під час Голодомору 1932–1933 рр.

Дослідження Голодомору 1932–1933 рр. вже не одне десятиліття залишається однією із актуальних тем вітчизняної історії [136; 242; 243]. Через масштабність злочину більшовицької влади, мільйони смертей дослідники називали його «апокаліпсисом», «етноцидом», «злочином проти людства», «Голодомором» [346]. Численні дискусії [306], політизація наукової проблеми, проголошення висновків наперед (до проведених наукових досліджень) [291] продемонстрували не лише політичний, соціальний «запит» цієї проблеми, а й активацію історичної пам'яті населення незалежної України [310]. Адже Голодомор пройшов через пам'ять практично кожної української родини.

Враховуючи масштабність трагедії 1932–1933 р. для українського суспільства, Верховна Рада України 28 листопада 2006 р. ухвалила Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» [140, с.504]. Він

узаконив не лише термін «Голодомор», а й визнав «Голодомор геноцидом українського народу».

Досліджуючи проблему Голодомору, автори здебільшого лише позначали практики виживання селян в умовах жахливого голоду [269; 327; 328; 329; 387; 427]. Вони вказували на вживання сурогатів, факти канібалізму тощо. У численних регіональних науково-документальних збірниках [139; 144; 145] публікувалися відповідні документи.

Лише останнім часом на практики виживання звернули увагу дослідники. У колективній праці «Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки», виданій у 2003 р. Інститутом історії НАН України, цій проблемі був присвячений розділ «Виживання сільського населення в роки Голодомору» [242, с.538-574]. Кандидат історичних наук О. Стасюк опублікувала цікаву працю із аналізом харчування українських селян під час голоду [404, с.97-102]. Ю. Авраменко, вивчаючи перебіг Голодомору на Переяславщині, уклав цікавий словник сурогатних страв, що споживалися населенням цього регіону [196, с.435-437].

На Поділлі під час Голодомору 1932 –1933 рр. селяни, виходячи із місцевих умов, теж виробляли власні практики в умовах масового голоду. Як вже згадувалося, селяни, аналізуючи політику більшовицького керівництва, методи її реалізації місцевим партійно-радянським апаратом, передбачали настання голоду. Однак ніхто не міг спрогнозувати його масштаби.

Ще у травні 1928 р. унаслідок масової хлібозаготівлі до Вінницького окружкому партії почала надходити велика кількість листів з інформацією про голодування значної частини населення районів округу через відсутність хліба. У деяких селах хліб почали розподіляти через кооперативні магазини. Кооператив с. Слобода Хмільницького району не отримував жодного кілограма борошна, «незважаючи на те, що потреба величезна». Головним чином кооперативи повинні були постачати борошно біднякам. Із с. Бондурівки Немирівського району селяни написали: «Щодня приходять в кооператив за борошном, а його все немає і нема». Із с. Ободівки написали:

«Таких, що мають потребу у борошні, у нас чоловік 300, а борошна привозять – 30 пуд. Коли розподіляють борошно, то здійснюється крик, галас, мало дверей в кооператив не виламали». Згідно з інформацією, типовими були випадки, коли селяни «по тижню сиділи без хліба».

Заможні селяни насміхалися із бідноти, яка була нездатна забезпечити свої родини і повністю залежала від державного постачання. А державні органи через відсутність необхідного об'єму хлібних запасів не могли забезпечити у повному обсязі потреби соціальної бази в українському селі. Тому бідняки почали висловлювати невдоволення діями державних органів: «Коли державі треба було виконати заготівельний план, наш кооператив весь час добре заготовляв хліб і Райспілка постачала нам борошно. Тепер же, коли у нас уже більше не можна заготовити хліба, нам не дають ні фунта й незаможники по два тижні без хліба сидять» [8, арк. 222-223].

Отже, частина селян залишилася при наявності проблем із недостатчею продовольства сама по собі. Така ситуація була обумовлена також і заборонаю вільної торгівлі. Адже селяни недостачу хліба завжди компенсували його купівлею на базарі. Вилучений у заможних селян та середняків хліб теж не покривав його недостачу у колективних господарствах.

Ще у 1928 р. селяни Жмеринського району відзначали, що відсутність вільної торгівлі обмежує можливості до виживання і призводить до голодування. У травні 1928 р. після насильницької хлібозаготівлі частина селян залишилася без насіння. В інші періоди вони або брали в борг у односельців, або купували на базарі. Із 1928 р. селяни були реально позбавлені цієї можливості. Селянин із с. Колоденка Тульчинського округу описав цю ситуацію таким чином: «А коли хто і вивезе насіння, то, як і картоплю, продає із підполи і просить ціну, що не відповідає державній. А якщо продає дорожче державної ціни, то міліція арештовує. Тому мало селян везуть продовольство на базар» [9, арк.254].

Колгоспи, що мали мінімальні запаси усупільненого продовольства, тримали його як стимул оплати колгоспникам за проведення посівної кампанії. Але колгоспники теж висловлювали невдоволення. Зокрема, у Літинському районі колгоспники заявили: «Від нас вивозили тисячі пудів, а нам не хочуть видати десяток пудів» [15, арк.101-102].

У 1929 р. реквізиційні хлібозаготівлі лише посилювалися. Секретар ЦК КП(б)У С. Косіор у директиві від липня 1929 р. вимагав від окружкомів партії максимально форсувати хлібозаготівлі і вивіз хліба у серпні місяці: «Організувати серйозний тиск на куркульські елементи села і відкрити громадський контроль над куркульськими і заможними господарствами, які не здали лишків хліба» [13, арк. 244]. ЦК КП(б)У у директиві закликав «максимально мобілізувати хлібозаготівельний апарат» [29, арк.4]. Відомий дослідник подільського Голодомору В. Петренко проаналізував динаміку хлібозаготівлі на Поділлі у 1927–1930 заготівельних роках. (див. таб. 6.).

Динаміка хлібозаготівлі на Поділлі у 1927–1930 заготівельних років
[359, с.236].

Таб. 6.

Округа	Заготівлі у серпні 1927/1928 заготівельного року (у тис. пудів)	Заготівлі у серпні 1928/1929 заготівельного року (у тис. пудів)	Заготівлі у серпні 1929/1930 заготівельного року (у тис. пудів)
Бердичівський	243	695	1272
Вінницький	160	396	1022
Кам'янець- Подільський	27	123	215
Могилів-	137	587	961

Подільський			
Проскурівський	112	352	649
Тульчинський	68	304	1043
Уманський	575	504	1367
Шепетівський	67	201	500

Вказана динаміка чітко засвідчила значне зростання об'ємів хлібозаготівлі. Для більшовицького керівництва головним було терміново почати хлібозаготівлі. Вони боялися, що селяни швидко розберуть хліб і сховають його від заготівлі.

Такі дії вищого партійно-радянського керівництва призвели до погіршення економічного стану селянських господарств. Аналіз інформації місцевих апаратів ДПУ УСРР та доповідних записок районних керівників за 1931 р. засвідчив продовження голодування частини населення Поділля. У березні 1931 р. уповноважений ДПУ УСРР по Бершадському району Маркелов доповідав у Бершадський райком партії про невдоволення сільського населення. Коваль, кандидат у члени партії Микита Климнюк на пропозицію йти на збори відповів: «Спочатку нагодуйте, а потім я піду на збори – голодний не піду». Робітник Бершадської цукроварні Пенкін на зборах сказав: «Кажуть, що закордоном погано живуть робітники, але вони мають хліб, а у нас в СРСР ми сидимо без хліба». Його підтримали робітники. Коли один із партійців запитав у присутніх на зборах, «що потрібно робити», то один із робітників відповів: «Відмовитися від радянської влади» [35, арк.53].

Аналізуючи практики виживання, приходимо до висновку, що однією із логічних дій селян Поділля стала **відмова від хлібозаготівлі**. У липні 1931 р. співробітники органів державної безпеки і місцевий партійно-радянський апарат інформували республіканські інстанції про масову відмову селян Поділля виконувати хлібозаготівлю. Переважна більшість селян заявила, що наданий план хлібозаготівлі призведе до голодування їхніх родин. У с.

Марксове Брацлавського району селянин Петро Півкозак відмовився здавати хліб, «так як сам не має чого їсти». У с. Скрицьке Йосип Каракай і Семен Лановий, дізнавшись про сільський план хлібозаготівлі (14 тис. пудів) зробили висновок, що «держава хоче забрати у нас все і щоб ми поздихали із голоду» [40, арк.102].

Примус до здавання хліба міг спричинити до чергових насильницьких конфліктів. Селяни були знову готові до стихійного спротиву представникам влади, які повинні були виконати план заготівлі. У с. Вигнанка Леонтій Мукомел заявив серед односельців, що «не віддасть жодного зерна державі, а хто прийде брати хліб, тому проломить голову». Свої дії він мотивував тим, що у нього немає хліба і він не може допустити голодування власної родини [40, арк.101].

Селяни, як вихід із складної ситуації, пропонували представникам сільрад створити комісію, провести оцінку врожайності і лише після цього визначити об'єми хлібозаготівлі. Інакше селян чекав неминучий голод. Відповідні реагування одразу зафіксували співробітники ДПУ. Селянка-біднячка с. Самчинці Брацлавського району Марія Драчевська зреагувала на план хлібозаготівлі таким чином: «Наші родини будуть голодувати, хай краще влада нас виведе всіх у поле і розстріляє». Житель с. Паланка Юхим Дзісь обурився накладеним планом хлібозаготівлі у 100 пудів, хоча отримав всього 60 пудів врожаю: «Цей план викликаний тим, що держава законтрактувала хліб за кордон у великій кількості і зобов'язана це виконати» [40, арк.103].

Отримавши план, деякі селяни взагалі відмовилися збирати хліб, оскільки не бачили у цьому перспективи. У селах Горлівка, Михайлівка, Нестерварка Тульчинського району окремі селяни відмовилися збирати і молотити хліб. У селах Кобилівка, Мазурівка селяни категорично заявили представникам сільради: «Забирайте все і молотіть». Деякі селяни, нікого не повідомивши, взагалі залишили села і виїхали у невідомому напрямку. Секретар райкому партії Власенко писав про масове переховування хліба.

Зокрема, у с. Клебані виявили дві ями з хлібом та одягом [78, арк.36]. Житель с. Краснопілка Гайсинського району Н. Громов згадував, що його мама намагалася сховати на горищі у сніпках півсотні качанів кукурудзи. Але місцеві активісти знайшли і забрали: «Що лишилося? На шестеро дітей у погребі картопля, якої вистачило ледь на насіння, мішок чи два кормових буряків, діжечка огірків, у хаті у комині кілка в'язок цибулі. Батько продав кожуха, вторгував гроші на дорогу і відправився у Москву на заробітки» [87, арк.5-6].

У переховуванні хліба селяни демонстрували чудеса винахідливості. У с. Шура двоє селян заховали свій хліб у колгоспному складі серед колгоспного збіжжя [39, арк.67]. Намагалися уникнути хлібозаготівлі і сільські активісти. Так, член партії с. Шпиків Каплун переховував у своїх родичів 60 пудів зерна, які він мав здати державі. У с. Бортники член КП(б)У, слухач Вінницької партшколи Олександр Медюк переховав 15 пудів жита. Збіжжя було знайдено хлібозаготівельною комісією та здано в хлібозаготівлю. Інформацію про поведінку Медюка передали до Контрольної комісії. Рішення її було очевидним – виключення із членів партії, що тягнуло за собою відсутність будь-яких кар'єрних перспектив [39, арк.66-67].

Окремі уповноважені районного партійно-радянського апарату прекрасно бачили розміри врожаю і розуміли перспективу голодування селянських родин після виконання хлібозаготівлі. Тому вони не поспішали із їх виконанням, але такі особи одразу потрапили під хвилю критики місцевого партійного керівництва. На бюро Брацлавського райкому 27 вересня, 29 жовтня, 12 листопада 1931 р. обговорювали «правоопортуністичну практику окремих уповноважених райкому партії і партійних осередків, які, незважаючи, на всі попередні постанови райкому партії, не вжили заходів для забезпечення успішного перебігу виконання». Секретар райкому Весненко зазначив, що це відбувається на тлі успішного виконання іншими районними уповноваженими хлібозаготівельного плану. Для остаточного виконання плану районне партійне керівництво організувало чотири так звані

«буксирні бригади» у кількості 400 осіб. Вони повинні були знайти і вилучити хліб у селян [39, арк.64-65]. Надалі діяльність «буксирних бригад» стала одним із головних методів «хлібозаготівлі» [358, с.17-123].

У с. Гриненки Брацлавського району колишній червоноармієць Сидір Семенюк категорично відмовився брати участь у «буксирній бригаді»: «Я не можу допомагати забирати у людей останній пуд хліба». Його сам факт реквізиції продовольства на тлі голодування настільки вразив, що він заявив: «Як буде війна, [...] я перший втечу у корчі» [39, арк.66].

Після отримання плану хлібозаготівлі для Вінницької області врожаю 1932 р. у розмірі 665 тис тонн ситуація повністю повторилася [75, арк.42-43]. Адже навіть за оцінками районного керівництва рівень вилучення становив у середньому понад 38–45% по різних районах. Так, колгоспи Махнівської МТС згідно плану повинні були здати 57% врожаю. Після засипання насіннєвого і страхового фонду, виділення зерна на громадське харчування, різного виду допомоги на трудовні збіжжя не залишалося. У Немирівському районі на кущових зборах із присутніх 44 голів сільрад лише 5 погодилися прийняти план хлібозаготівлі. Голова сільради с. Бондурівки член КП(б)У Поломарчук заявив: «Плану прийняти не можу, можете віддати мене під суд і забрати партквиток. Хай партія сама іде брати хліб» [76, арк.106-116].

На жаль, не можна виявити, наскільки такі відмови вплинули на процес виживання селян як загалом, так і у конкретних випадках. Цілком зрозуміло, що масової відмови сільських активістів від участі у реквізиції продовольства не відбулося. Одиначні відмови не могли кардинально вплинути на виживання селян. Але якщо конкретна відмова активіста врятувала хоча б одне життя – це вже позитивний наслідок його дій.

Деякі селяни ще сподівалися на розсудливість сільського керівництва. Як варіант для виживання, вони пропонували спочатку роздати вирощений врожай на трудовні, а лишки здати державі. Окремі колгоспники, що виробили мало трудовнів, пропонували роздати хліб по кількості душ у родині [48, арк.34].

Від нестачі кормів на межі загибелі також опинилася селянська худоба. У с. Токарівка Жмеринського району у селян був повністю відсутній фураж. Наявної соломи вистачило б худобі лише на два місяці. Але це не вирішувало проблему її подальшого утримання. Тому правління колгоспу вирішило позбутися худоби, адже вже почався падіж телят.

Щоб її не втратити, селяни змушені були або забивати її, або продавати. Забій худоби жорстко контролювався місцевою сільською владою, адже селянин повинен був здати шкіру і частину м'яса на м'ясозаготівлю. Фактично від зарізаної худобини нічого не залишалося для споживання. Тому селянин змушений був продавати її за будь-які гроші, адже лише таким чином він міг отримати хоч якийсь зиск. Так, у Жмеринському районі у листопаді 1931 р. населення намагалося позбутися худоби фактично за безцінь. У с. Межирів молоді коні продавалися від 1 до 10 руб. за голову. Був випадок, коли селянин вивів на базар свого коня і торгував ним за літр горілки. Інший селянин взяв у торгівця 5 кілограмів ковбаси, залишив коня і втік. Зрештою поголів'я робочої худоби почало різко скорочуватися, що створювало загрозу для проведення сільськогосподарських робіт [42, арк.144-145].

Реквізичійна хлібозаготівля, загроза голоду остаточно позбавили селян ілюзій щодо праці у колгоспі. Частина селян заради виживання власних родин знову намагалася позбутися колгоспного ярма. У червні 1932 р. заступник начальника облвідділу ДПУ П. Рахліс доповідав секретарю Вінницького обкому КП(б)У про черговий пік виходів із колгоспів. Серед причин такого рішення колгоспників він назвав «продовольчу кризу», «організаційно-господарські проблеми», «зловживання і викривлення класової лінії», «недостатність масової політичної роботи серед селянства», «антирадянську діяльність куркулів». Як бачимо, в черговий раз політичний компонент залишався у риторичці керівництва ДПУ УСРР. Динаміка виходів із колгоспів подана у таб. 6 [53, арк.110-111].

Динаміка виходів із колгоспів у січні – червні 1932 р.

Таб.6.

Назва районів	Виходи із колгоспів					
	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень
Винницький	—	7	6	137	48	246
Волочиський	—	-	—	2	165	140
Бершадський	-	-	288	276	-	180
Брацлавський	-	-	-	-	-	86
Вороновицький	-	-	-	-	-	172
Гайсинський	-	-	-	-	-	498
Городокський	-	-	-	170	-	116
Джулинський	-	-	-	-	-	130
Могилів- Подільський	-	-	-	-	120	410
Тепликський	-	-	-	-	208	-
Томашпольський	-	-	-	-	12	270
Юринецький	-	-	-	-	183	71
Ярмолинецький	-	-	248	-	27	5
Немирівський	-	-	-	-	-	200
Новоушицький	-	-	-	149	-	60
Оратівський	-	-	-	-	-	109
Михалпольський	-	-	-	-	-	107
Тульчинський	-	-	70	-	30	-
Шаргородський	-	-	-	75	-	90

Але П. Рахліс у доповідній записці визнав, що подані у таблиці цифри не дають повної картини виходів із колгоспів. Адже тут наведена статистика лише масових виходів. Поодинокі ж виходи, яких нараховується значна кількість, не фіксувалися співробітниками органів державної безпеки.

Також він акцентував увагу, що у районах вихід із колгоспу супроводжувався «хвилюваннями волиночного характеру»: демонстративна подача колективних заяв, групові походи у сільські і районні організації із вимогою видачі хліба, негайного виділення земельної ділянки, озимих і ярових культур, повернення усупільненого майна і худоби, спроби самовільного захоплення земельних ділянок, самовільний розбір їжі у колгоспній їдальні тощо [53, арк.113-114].

Цілком вірогідно, що Вінницький обком партії зажадав більш детальну інформацію. Вже в липні 1932 р. В. Левоцький констатував розширення динаміки виходів із колгоспів і зросту кількості одноосібних господарств. За далеко неповними даними по 48 районах області було подано 12705 заяв. Це складало 8% від загальної чисельності колективізованих господарств [54, арк.73-75].

Статистичні дані про вихід із колгоспів станом на липень 1932 р.

Таб. 7.

№ п/п	Райони	Кількість заяв	№ п/п	Райони	Кількість заяв
1	Бершадський	1094	25	Тулчинський	177
2	Джулинський	500	26	Брацлавський	102
3	Могилів- Подільський	977	27	Оратівський	109
4	Томашпільський	586	28	Тростянецьки й	106
5	Михалпольський	600	29	Калинівський	170
6	Барський	500	30	Смотрицький	111
7	Вінницький	488	31	Чуднівський	136
8	Волочиський	307	32	Ляховецький	110
9	Гайсинський	408	33	Дунаєвецький	197

10	Монастирищенський	558	34	Теофіпольський	157
11	Махнівський	450	35	Жмеринський	110
12	Вороновицький	228	36	Христинівський	199
13	Городокський	286	37	Антонінський	172
14	Теплицький	208	38	Ямпільський	151
15	Юринецький	297	39	Уманський	106
16	Ярмолинецький	280	40	Проскурівський	92
17	Немирівський	240	41	Липовецький	149
18	Старо-Ушицький	267	42	Чечельницький	52
19	Шаргородський	272	43	Ізяславський	94
20	Бердичівський	229	44	Старо-Константинівський	75
21	Орининський	230	45	Іллінецький	55
22	Кам'янець-Подільський	280	46	Чернівецький	67
23	Летичівський	205	47	Деражнянський	80
24	Хмільницький	228	48	Уланівський	71

Співставлення даних виходів із колгоспів та потік інформацій про наростання голодування свідчить про їх збіг із зростанням кількості виходів з колгоспів та посиленням голоду.

Наступним кроком виживання стала втеча із села. Наближення голоду відчували не лише селяни, а й сільська інтелігенція – медичні, культосвітні працівники, вчителі. Брацлавський лікар Галіцький у розмові з помічником

лікаря Алексієнком сказав: «Радянська влада в цьому році з хлібозаготівлею наробила таке, що у селян забрали весь хліб і весною буде голод. Почнуться епідемії голодного тифу та інше, лікарі зараз уже мають намір утікати в робочі центри, де все ж таки буде яке-небудь постачання, а то тут всі пропадемо» [40, арк.190].

21 квітня 1932 р. на адресу інформаційного сектору ЦК КП(б)У Вінницький обком КП(б)У направив записку до Вінницької обласної спілки робітників освіти (РОБОС) «Про стан харчування вчительства». У ній вказувалося на катастрофічний стан у постачанні сільських учителів. Відсутність продовольства та товарів першої необхідності змушували вчителів писати заяви про звільнення і шукати роботу зі стабільним продпайком. Іноді голодні вчителі від розпачу, незважаючи на загрозу реального покарання, самовільно залишали робочі місця і виїжджали до міста.

Монастирищенська районна спілка працівників освіти повідомила про відмову колгоспів надавати продовольство вчителям. Тому 80% вчителів подали заяви на звільнення. У Бершадському районі із 360 вчителів колгоспи взяли на постачання лише 48 осіб. Натомість централізоване постачання продовольством на наступні місяці відсутнє. Учителям також затримували заробітну плату за декілька місяців. Окремі підприємства переробної промисловості, що розташовані у містечках, не лише відмовили вчителям у постачанні, але й заборонили їм харчуватися у заводській їдальні. Подібна ситуація склалася по всіх районах Поділля [48, арк.6-7].

Заступник начальника Вінницького обласного відділу ДПУ П. Рахліс 21 березня 1932 р. інформував секретаря Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєва про масове «відходництво селян». Лише за попередніми підрахунками у с. Чеповоди із 763 господарств виїхали, полишивши обійстя, понад 150 господарств, у с. Пиковець селяни залишили понад 100 дворів [51, арк.56-57].

Відходництво виявилося типовим явищем і тому його жорстко регламентували. Політбюро ЦК ВКП(б) ще 25 лютого 1930 р. ухвалило постанову «Колгоспцентру» про використання праці членів колгоспу на «відхожому промислу», де передбачалися заходи планомірного направлення робочої сили з колгоспів у сезонні галузі народного господарства. Процедура відходництва була визначена постановою ЦВК і РНК від 30 червня 1931 р. [169, с.286] і діяла до весни 1933 р. Колгоспникам дозволялося піти на заробітки лише із дозволу правління колгоспу. Їх сім'ї при цьому користувалися всіма правами колгоспників і відповідними пільгами. 17 березня 1933 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про порядок відходництва з колгоспів», де передбачені законом пільги застосовувалися лише для тих колгоспників-відхідників, які пішли у відхід на основі спеціально зареєстрованого в правлінні договору з господарчими органами. Правління колгоспів зобов'язувалося виключати з колгоспів тих, хто самовільно йшов на заробітки. Постанова передбачала позбавлення права на колгоспні прибутки «тих колгоспників-літунів, які у посівну кампанію самовільно залишають колгосп, а потім на збиральну кампанію повертаються, щоб розкратити колгоспне добро» [144, с.247-248; 170, с.116].

Виходячи із наявних інформацій, органів державної безпеки і партійно-радянського апарату селяни практично не дотримувалися вказаної процедури. Адже вони розуміли, що легально їх не відпустять із села. Колгоспники й одноосібники разом із родинами без усіляких дозволів і санкцій сіл'рад, правління колгоспів залишали господарства і переселялися в індустріальні центри або у північні райони республіки. Адже північні райони УСРР не були зерносіючими і, на думку селян, тут були більші шанси для виживання за рахунок інших культур, що не підлягали заготівлі. Оприлюднені документи свідчили про менші демографічні втрати населення північних регіонів республіки. Вірогідно, це відбулося за рахунок більших можливостей в отриманні побічних продуктів у лісових масивах, річках тощо [347, с.92; 348, с.120].

Не бачачи можливості заробити чи отримати продукти харчування на теренах Української СРР, селяни почали виїжджати навіть за межі республіки. Начальник Вінницького облівділду ДПУ В. Лєвоцький 3 квітня 1932 р. поінформував секретаря обкому партії М. Алексєєва, що селяни с. Бурківці Погребищанського району групами по 20–30 осіб ідуть на станцію Рось, сідають у потяг і їдуть у центральні міста СРСР – Москву, Калугу, де купують продоволсьтво та привозять частково на власні потреби, а частково для таємного перепродажу. Деякі із них залишаються там на роботі і пересилають пакунки із продуктами для родини [53, арк.4-5]. У селах Проскурівщини і Кам'яниччини також поширювався рух «мішечників» [52, арк.42].

Вище політичне керівництво СРСР не одразу зреагувало на мандрівки українських селян. Відповідна директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про попередження масових виїздів голодуючих селян за продуктами за підписами В. Молотова і Й. Сталіна була прийнята 22 січня 1933 р. У преамбулі директиви вказувалося, що виїзд селян із України у 1932 р. «був організований ворогами радянської влади, есерами і агентами Польщі для агітації через селян проти радянської влади і колгоспів у північних районах СРСР. Кремлівські очільники звинувачували керівництво України, яке у 1932 р. прогавило «цю контрреволюційну акцію ворогів радянської влади», і вимагало не допустити її повторення у 1933 р. Тому ЦК ВКП (б) і РНК СРСР доручили Повноважному Представництву ОДПУ на Північному Кавказі, крайкому партії, крайвиконкому не допускати масового виїзду селян із Північного Кавказу в інші області СРСР і в'їзд на їх територію селян із України. Також доручалося ЦК КП(б)У, ДПУ УСРР не допускати масового виїзду селян із республіки до інших територій СРСР і в'їзду селян із Північного Кавказу. Органам ОДПУ СРСР Московської, Західної і Центрально-Чорноземної області, Білорусії, Нижньої і Середньої Волги дозволялося заарештовувати вихідців із України та Кавказу і повертати їх на постійне місце проживання [143, с.609-610].

23 січня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про виконання директиви ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про масовий виїзд селян за межі республіки. У постанові за підписом секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаєвича і голови РНК УСРР В. Чубаря давалися такі вказівки: негайно прийняти у кожному районі заходи щодо недопущення масового виїзду одноосібників та колгоспників, виходячи з розісланої за лінією ДПУ УСРР директиви В. Балицького; перевірити роботу вербувальників робочої сили з приводу вивозу за межі України, усунути від цієї роботи всі підозрілі контрреволюційні елементи; розгорнути роз'яснювальну роботу серед колгоспників та одноосібників проти самовільних виїздів із залишенням господарства та попередити про арешт у випадку виїзду в інші райони. Також вимагалось припинити продаж квитків за межі України селянам, що не мають посвідчень РВК щодо права виїзду до промислових або будівельних державних організацій, де б зазначалось, що вони дійсно завербовані на ті або інші роботи за межами України. Відповідні вказівки були направлені по лінії наркомату шляхів сполучень і до транспортного відділу ДПУ УСРР [114, арк.115-116].

Заступник начальника Вінницького облвідділу ДПУ УСРР Я. Пан інформував, що протягом листопада – грудня 1932 р і січня 1933 р. із 24 районів виїхало 5579 селян, із них 551 сім'я. Зокрема, із Затонського району виїхало 140 осіб, Михалпольського – 110 осіб, Немирівського – 68, Брацлавського – 404, Тростянецького – 1150, Махнівського – 199, Уланівського – 120, Старо-Константинівського – 219, Антонінського – 332, Станіславчицького – 276, Тульчинського – 180, Літинського – 403, Деражнянського – 192, Липовецького – 372, Томашпільського – 144 особи [80, арк.45-50].

Місцеве партійно-радянське керівництво розуміло, що зменшення робочих рук призведе до проблеми в організації сільськогосподарського виробничого процесу. Тому намагалось хоча б якимось чином нівелювати наслідки реквізиційної хлібозаготівлі. Вже у травні 1932 р. секретар

Вінницького обкому М. Алексєєв писав генеральному секретарю ЦК КП(б) С. Косіору про голодування районів так званої «Уманської групи» (Бабанський, Уманський, Плисківський, Оратівський, Погребищенський райони). Він заявив про відсутність продовольства у сільського населення, а також про необхідність надання фуражу колгоспам в умовах проведення весняної посівної кампанії.

В Уманському районі місцева влада виділила 1 тис. пудів низькоякісної сої, непридатної для посіву. Із Теплицького району у якості продовольчої допомоги надійшло 2 тис. пудів кукурудзи, із Уманського відділення «Союзхліба» – 1 тис. пудів борошна. Всього було зібрано понад 4 тис. пудів різних зернових культур. Із цієї кількості були сформовані пайки вагою 30 фунтів. У середньому на кожне село припадало 170 таких пайків [52, арк.20-21].

Зважаючи на масове голодування селян, М. Алексєєв ініціював створення пунктів громадського харчування у колгоспах. Всього за травень 1932 р. було організовано 3880 їдалень, із них 1941 – стаціонарну, 1939 – пересувних. Але станом на 15 травня 1932 р. їх загальна кількість зменшилася до 2317 через відсутність продовольства. М.Алексєєв писав: «Вказана кількість їдалень при наявності обмеженої кількості продовольчих ресурсів не в змозі охопити колгоспників, що потребують допомоги, і розрядити загрозливе становище, яке мається у деяких районах нашої області на ґрунті недоїдання і голодування» [48, арк.39-30].

Але громадське харчування мало одну особливість – годували лише у ті дні, коли селяни працювали. Так, у червні 1932 р. у с. Гранів Гайсинського району у колгоспі імені Косіора, коли польові роботи було припинено через дощ, а в колгоспній їдальні харчували лише постійних працівників, до їдальні прибуло до 100 жінок-колгоспниць. Коли їм не дали обіду, вони організовано пішли до магазину, розбили замок і розібрали для готування їжі борошно, крупу та сою [56, арк.141].

Селяни також вимагали від колгоспного керівництва забезпечити хоча б мінімальним харчуванням. У с. Джулинка 3 квітня 1932 р. колгоспники взагалі відмовилися виходити на роботу. Свій вчинок вони мотивували відсутністю харчування. У с. Ставки Джулинського району п'ять разів не могли скликати колгоспні збори, на яких мав пройти розподіл селян по виробничих бригадах. Колгоспники заявили, що не прийдуть на збори, адже колгосп не видає хліба [53, арк.5-6].

Через відсутність збіжжя селяни змушені були перейти на сурогатне харчування. Секретар обкому КП(б)У М. Алексєєв у травні 1932 р. відверто писав, що частина колгоспників, уже два-три місяці не бачила хліба і поінформував про випадки опухання та голодної смерті. У Тростянецькому районі голодувало понад 1000 осіб, померло 19 осіб. У с. Паланка голодувало понад 300 осіб, із них 108 опухлих [48, арк.32].

Важливо акцентувати увагу, що вже станом на травень 1932 р. на Поділлі селяни починали використовувати сурогати для харчування. Так, у Погребищенському районі колгоспники і одноосібники вживали зрізані бруньки, сік мерзлої картоплі, що збиралася або на колгоспному полі, або біля кагатів, м'ясо дохлих коней, які у значній кількості гинули від недоїдання та хвороб. Лише у с. Наказному Плисківського району із 150 коней на травень 1932 р. залишилося лише 74.

Очманілі від голоду селяни споживали навіть м'ясо загиблих від інфекційної хвороби (сапу) коней. Так, в Іллінецьку районну лікарню привезли 2 родини, які захворіли сапом. Також лікарі скаржилися, що до лікарні привозили практично мертвих селян із пульсом 36–40 ударів за хвилину [48, арк.34].

У с. Тишківці Гайсинського району селяни викопали на харчування дохлу корову, облиту карболовим розчином, у зв'язку з тим, що вона хворіла на сибірську язву. У с. Городок Антон Драч, бідняк, що має 5 членів сім'ї, з'їв декілька собак. Одноосібник Василь Салій зарізав свою собаку і з'їв, а потім пішов із старшими дітьми з шукати хліба по інших селах [56, арк.141].

У Копайгородському районі взимку і навесні 1933 р. селяни харчувалися жомом, патокою, пагонами і качанами кукурудзи, березовою корою, дохлятиною, кішками і собаками [70, арк.34-37]. 26 травня 1933 р. завідувач сільськогосподарським відділом Вінницького обкому партії Старобін писав із Бершадського району В. Чернявському: «Ідять ракушки із ставка (сам бачив десятки жінок, які по пояс у воді збирають ракушки), дохлятину – трупи коней, навіть облиті гасом, у гуральні сотні народу їдять брагу» [68, арк. 7].

Жителі сіл, що розташовувалися поблизу винокурні, активно використовували відходи виробництва. Учителька Бершадської школи О. Гінгольд згадувала, що селяни приїжджали до винокурні сім'ями: «Брали брагу із спиртозаводу, проціджували і пекли так звані млинці на вогнищах, які горіли вдень і вночі. Їли, і від цього вмирали» [85, арк.21-22].

Як тільки почали дозрівати посіви, селяни, почали масово зрізати недозрілі колоски [52, арк.157-158; 66, арк.7]. Таких людей називали «стригунами». Секретар Джулинського райкому партії Шимко 22 серпня 1933 р. скаржився у Вінницький обком КП(б)У про масове зрізування колосків. На затриманих селян заводили кримінальні справи. Але районна прокуратура не виявила, на думку Шимка, гнучкості і затримувала засудження селян. Через «бездіяльність» прокуратури понад 80 справ втратили свою актуальність [68, арк.16].

Але молоде зерно було небезпечним для ослабленого організму. Зернята молочної стиглості вже можна споживати, але у невеликій кількості. Жителька с. Луки-Мелешківської Вінницького району В. Заселян згадувала їх спосіб приготування: «Коли стало колоситись жито, зривали колоски, молотили, терли у макітрі і варили суп. Ноги від голоду були такі опухлі, що тріскалася шкіра і витікала якась рідина» [86, арк. 4]. Від перебільшення об'єму споживання такого зерна голодні люди хворіли і часто помирали.

Селяни збирали лушпиння біля колгоспних їдалень, молоде листя дерев, квіти, ловили річкових черепах. У селах Животівка, Сологубівка,

Осична, Оратів, Фронтівка Оратівського району навесні щоденно 80–100 жінок виходили у поле шукати невикопаний буряк [48, арк.32, 35].

Н. Громов селянин із с. Краснопілки Гайсинського району, згадував: «Коли почалася сівба, я ходив за сівалкою або водив коней. Тоді у мене в кишені пересипалася жменя зерна: овес та ячмінь. Пережовані, вони додавали сил. Коли бригадир доручав підвозити на посадку кормові буряки, то для мене наставало свято: я хрупав їх сирими до нудоти» [87, арк.5-6].

Жителька с.Іванів Калинівського району Н. Лісова запам'ятала такі рецепти сурогатних страв: «Я працювала у колгоспі, за роботу нічого не платили, бувало, тільки кружку меляси. На мелясі варили сливи, їли і так жили. Хліб пекли із дерті та висівок. Пекли пампушки, сковороду мастили восковою свічкою. Варили суп із лободи» [88, арк.12].

Погіршенню якості харчування сприяло також рішення про заборону перемолу зернових культур. 1 серпня 1932 р. бюро Вінницького обкому КП(б)У ухвалило рішення про вилучення жорен, які начебто «сприяли розбазарюванню та спекуляції хлібом». Тому райкоми і міськкоми партії зобов'язали провести вилучення жорен у селян [53, арк.44-45]. Про боротьбу із жорнами житель смт. Крижопіль М. Херсун згадував: «Нас виручали жорна. Хто прийде молоти зерно, так залишить пригоршню нам. Але невдовзі прийшов якийсь начальник із району і побив нам жорна. Він так і сказав: «Щоб не мололи зерно, бо не буде чим сіяти» [89, арк.13].

Але селяни подрібнювали зерно підручними засобами. Прокурор Вінницької області Чернін 23 липня 1933 р. після відвідин Крижопільського району писав секретарю обкому партії В. Чернявському про новий спосіб «перемолу зерна». Він зазначив, що голодні одноосібники с. М'ястківська, не чекаючи остаточного дозрівання, косили жито і перемелювали його на м'ясорубці. Прокурор особливо акцентував увагу В. Чернявського на новому способі переробки зерна: «Я підкреслив м'ясорубку – як новий спосіб, що замінив знищені в минулі роки жорна – для того, щоб не прозивати нам

нового методу класового ворога в боротьбі із нашими заходами» [71, арк.31-32].

Але, позбавлені можливості хоча перемолоти зерно, селяни споживали його або цілним, або подрібненим. Це знову таки зумовлювало низку кишково-шлункових захворювань.

У прикордонних районах ситуація із продовольством буда дещо кращою, ніж у інших регіонах Поділля. Тут був розширений список осіб, які отримували централізовано продукти. Це одразу відбилося на приватному ринку. Секретарю Кам'янець-Подільського райкому КП(б) Кулику у листі писали: «Хліб зараз видають тільки відповідальним співробітникам (хоча вони отримують більше, ніж робітники). Останні повинні все діставати на приватному ринку. [...] У Кам'янець-Подільський кожен день прибуває 200–300 мішечників і вивозять все, що тільки можливо. Сьогодні в базарний день ціни на ринку були такі: один пуд кукурудзяної муки – 85 рублів, один фунт хліба – 2 руб. 10 коп., одна пляшка молока – 1 руб.». Звичайно, що такі ціни були непідйомні для пересічного службовця чи робітника. Тому автор листа скаржився, що підгодовує дітей соєю, бо вартість 1 картоплини піднялася до 10 коп. Його дружина проводила в чергах по 2–3 години, щоб отримати невелику пайку цієї сої [52, арк. 47].

Вище партійне керівництво потурбувалося про місцевих апаратників. 17 січня 1933 р. у розпал Голодомору секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський скаржився секретарю ЦК КП(б)У М. Хатаєвичу, що у виконанні постанови ЦК КП(б)У від 1 листопада 1932 р. [112, арк.155-159] про поліпшення постачання районного активу чимало негараздів, передусім, недостатня кількість виділених продуктів. На думку В. Чернявського, харчування мало б компенсувати великий обсяг роботи районних працівників. Для них було виділено такі об'єми продовольства див. таб.7.

*Норми постачання продовольства для районного партійно-
радянського апарату на місяць*

Таб.7

Норма на місяць (в центнерах)	
Борошно	50,6
Крупи різні	49,0
Макарони	30,1
Соняшникова олія	9,0
Оселедець	61,0
Цукор	4,3
Сир	31,0
Кондитерські вироби	43,0
Консерви	4 279 банок
Цигарки	454 000
Мило господарське	8 558 кусків
Мило туалетне	4 279 кусків

Крім того, для громадського харчування керівного складу щомісяця виділялося: крупи – 15 цент., макарони – 18 цент., м'ясо – 24 цент, соняшникова олія – 7,3 цент, цукор – 7,3 цент. Але В. Чернявський скаржився, що станом на грудень 1932 р. районні працівники не отримали круп, соняшникової олії, консерв і цигарок [61, арк.2-4].

Селяни ж рятуючись від голоду, змушені **були красти**. У с. Христинівка у травні 1932 р. 20 жінок вночі вийшли на пасовисько, вбили декілька колгоспних коней і розподілили м'ясо. У цьому ж селі вночі понад 100 селян розібрали посаджений маточний буряк, що належав місцевому бурякорадгоспу. У даному випадку також цікава поведінка охорони посадкового матеріалу. Охоронці не лише не завадили розкраданню, а, навпаки, заохочували: «Беріть, поки не угледіли» [48, арк.34]. Сторож картопляного кагату у с. Куниче Крижопільського району Пилип Цимбалюк теж не зважав на дії селян, дозволяючи розбирати посівний матеріал [51,

арк.67]. У даній ситуації йдеться не тільки про звичайну допомогу голодним людям, а й про ставлення самих охоронців до керівництва радгоспу як представників місцевого партійно-радянського апарату.

У селах Оратівського району розпочалися масові крадіжки худоби, свиней, курей, продовольства із погребів, клунь [48, арк.35]. Не гребувало крадіжками і сільське керівництво. У ніч на 30 березня 1932 р. голова колгоспу с. Ладжинки Хома Дудник спільно із членом правління і сторожем підібрали ключі до клуні і вкрали 30 пудів зерна. Під час обшуку слідчі виявили вкрадене зерно. Фігуранти крадіжки були арештовані [52, арк. 20].

Загалом крадіжки збіжжя великими партіями здійснювали саме посадові особи. Селяни здебільшого крали невеликими порціями. У с. Човновиці Плисківського району колгоспники обрубували снопи сокирами. Як мінімум половина колгоспників, що працювали на обмолоті зерна, за твердженнями П. Рахліса, крали зерно. За твердженнями, чекістів найбільше крадіжок здійснювалося під час обмолоту і перевезенні зерна до колгоспного складу [55, арк.301].

Відсутність ваг і відкритий спосіб зберігання (на зернотоку) теж сприяли масовим крадіжкам зерна. Сільські активісти постійно обходили садиби колгоспників, які працювали на обмолоті, і реквізували крадений хліб. Часто із краденим вони забирали і власний хліб колгоспника як «покарання» [51, арк.225-226].

Часто селяни, не маючи можливості вижити, ходили по полю після косовиці і збирали залишені колоски. У с. Кашлани Іллінецького району у біднячки, 72-річної жінки, кандидат у члени партії Юхим Пиндик знайшов 48 кг пшениці, яку жінка зібрала по колоску на колгоспному полі. Збіжжя було конфісковане і перемелене [61, арк.172].

Замість поліпшення матеріального становища селян вище політичне керівництво СРСР для припинення крадіжок 7 серпня 1932 р. прийняло постанову ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств,

колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», відомої під назвою «Закон про п'ять колосків». Розкрадання майна колгоспів каралося розстрілом, за «пом'якшувальних обставин» — позбавленням волі на строк не менше 10 років [47, арк.124].

Щоб не потрапити під розстріл, селяни часто шахраювали, щоб зберегти хліб від хлібоздачі. У с. Закрениччя Плисківського району твердоздатчики скористалися відсутністю суворого контролю за кількістю зданого зерна і замість необхідних 300 пудів здали набагато менше. Але квитанції отримали за повністю зданий хліб [51, арк.224].

В Іллінецькому, Оратівському, Плисківському та інших районах у травні 1932 р. почастишали випадки викопування щойно посадженої картоплі та посіяних бобових культур [48, арк.33].

Іноді селяни свідомо проводили посів зерна руками, а не сіялками, що дозволило економити до 20 фунтів (до 80 кг.) зерна на 1 десятині. Залишок вони перемелювали на борошно. За інформацією від 21 травня 1932 р. у с. Бабаланівка Оратівського району такий спосіб посіву був погоджений із головою колгоспу та уповноваженими сільради [49, арк.57]. Поведінка окремих представників сільського активу свідчила про бажання не допустити голодування, допомогти вижити селянам і їх родинам за умови відсутності дієвої підтримки державних органів.

При визначенні реальної врожайності голови окремих колгоспів свідомо показували середню врожайність по найгірших ділянках. Це дозволяло сховати реальну врожайність і створити приховані запаси збіжжя. Такі випадки було зафіксовані у с. Сугаках Копайгородського району. У с. Семки Хмільницького району сільрада подала приблизну врожайність ячменю 5 центнерів, пшениці — 4 центнери. При обмолоті виявилось відповідно 8 і 9 центнерів [76, арк.112-113].

Але такі спроби окремих місцевих керівників викликали невдоволення республіканського керівництва. 20 листопада 1932 р. РНК УСРР прийняв постанову «Про заходи посилення хлібозаготівлі». Дії голів колгоспів, які

видавали аванси, або направляли на громадське харчування понад 15% обмолоту, або видавали допомогу у вигляді «озадків», «послідів», «виходів», кваліфікувалися як злочин. Видане збіжжя підлягало поверненню у комору колгоспу. Тому голів облвиконкомів та райвиконкомів зобов'язували притягувати таких керівників до суворої відповідальності [443].

Селяни намагалися максимально приховати хоча б частину з нового врожаю. Під час збирання врожаю 1932 р. одноосібники скористалися розривом між завершенням збиральної кампанії і початком хлібозаготівлі, що становив понад три тижні. Швидко зібравши врожай, вони його перемелювали, адже борошно не вимагали здавати у хлібозаготівлю через проблемне зберігання. Частково борошно ховалося, частково продавалося. Зокрема, так зробив середняк с. Куна Гайсинського району Семен Чечило, який перемолов весь урожай на муку і продав його за ринковими цінами. На запитання, де він візьме хліб для себе, відповів, що йому вигідно купляти хліб після проведення хлібозаготівлі. Ще частина йшла на випічку хліба і виготовлення сухарів, які мали тривалий термін зберігання і не підлягали здачі у державний фонд. Також керівники колгоспів із перших обмолотів, замість здавання зерна у рахунок хлібозаготівлі, роздавали колгоспникам «аванси», які відразу перероблялися [55, арк.111-112].

Селяни також вдавалися до насильницьких дій у вигляді «волинок» щодо майна колгоспів, радгоспів і переробних заводів. На кагати буряку Білоусівського радгоспу Тульчинського району постійно нападали натовпи жінок. Одного разу 30 жінок напали на віз, що перевозив кукурудзу до млина для потреб радгоспу. Жінки між собою розподілили мішки із кукурудзою [48, арк.34-35]. У с. Тишківка Гайсинського району у березні 1932 р. жінки вночі зірвали двері колгоспного льоху і розібрали капусту та картоплю, що призначалися для громадського харчування. Подібний випадок стався у с. Красносілка. Коли члени правління намагалися перешкодити розбору, жінки заявили: «Це наша картопля, ми маємо право її брати» [51, арк.13].

У с. Осична 25 березня 1932 р. група селян розібрала картоплю і посівний матеріал колгоспу імені Молотова. Акцію було призупинено сільським активом і міліцією. Наступного дня, 26 березня, у сусідньому селі Максимівка селяни теж почали розбирати посівний матеріал колгоспу «Червоний прапор». Організатором став селянин с. Осична Денис Яцюк. Наступного дня сільські активісти почали подвірні обшуки для повернення посівного матеріалу. У відповідь на дії влади селянка Анастасія Дука організувала жінок, які зірвали замок із іншого колгоспного погребя, і вони почали розбирати картоплю. Сільські активісти, використовуючи силу, розігнали жінок. Тоді А. Дука знову організувала жінок, які ходили за групою активістів, вимагали провести обшуки у їхніх оселях і забрати все виявлене продовольство [52, арк.19-20].

Але прагнення вижити не завжди проходили безкарно. У с. Стіна Томашпільського району учасники «жіночої волинки» розгромили два магазини місцевого споживчого товариства. Жінки розібрали понад 500 пудів різного збіжжя. Перший розгром магазину відбувся 10 квітня 1932 р. Скориставшись відсутністю охорони, жінки зруйнували стіну і розібрали понад 200 пудів зерна. Наступного дня у село приїхали представники райкому партії і намагалися проводити «роз'яснювальну роботу». Таким чином їм вдалося повернути 20 пудів. Але увечері «волинка» повторилася і зерно знову розібрали. Натовп також розбив другий магазин споживчого товариства, і селянки розібрали ще понад 30 пудів збіжжя.

Описуючи дії учасників «волинки», співробітники держбезпеки одразу вказували соціальний стан осіб, які були ініціаторами/керівниками «волинки». Зокрема, у даному випадку «підбурювачі» П. Хитрич (доведенець по хлібозаготівлі), Я. Антонішин (середняк), Г. Пентюк (дружина експертника) запропонували натовпу піти до млина, що належав колгоспу і розібрати звідти зерно. На момент «волинки» там знаходилося понад 1500 пудів збіжжя. На 11 годину вечора до млина почали сходитися жінки. Але, зважаючи на велику кількість збіжжя, що там знаходилося, була виставлена

озброєна охорона. Наступного дня, 12 квітня, жінки знову зібралися біля млина. Роз'яснювальна робота не вплинула на наміри селянок, і натовп не розходився до 5 години вечора. Районний уповноважений неодноразово просив жінок розійтися. Селянам, які не мали хліба, він пропонував зайти до сільради і отримати продовольчу допомогу. Але натовп вирушив від млина до колгоспного складу. Проте там зерна не виявилось, оскільки його вже вивезли [54, арк.7-8].

Вірогідно, зважаючи на значну кількість розібраного зерна і постійну небезпеку повторення «волинки», було вирішено арештувати її ініціаторів і провести відкритий судовий процес. Виїзна бригада обласного суду ухвалила вирок 6 особам – ініціаторам «волинки». Вони отримали покарання від 1 до 6 років виправних таборів.

Старший помічник прокурора Вінницької області Д. Панасюк 18 квітня писав обласному прокурору Черніну: «В Джулинці ситуація страхотлива. Є ряд випадків, коли колгоспники розбирають насіння і худобу. Все має характер волинок 1930 р.». Він сподівався швидко провести відкритий судовий процес. Адже виїзну судову сесію чекали ще у двох селах [65, арк. 15].

Голодні селяни також почали штурмувати винокурні, де зберігалися значні запаси збіжжя, що було сировиною для виробництва спирту. На території Немирівської винокурні під відкритим небом зберігалось 150 тис. пудів кукурудзи. Селяни ще із початку 1931 р. робили неодноразові спроби розібрати кукурудзу. Вночі 17 березня 1932 р. селяни Брацлавського, Іллінецького, Немирівського районів почали розбирати кукурудзу. Вони приходили групами по 50 осіб, всього за ніч кукурудзу розбирали понад 600 осіб. Працівники охорони винокурні намагалися зупинити селян, але їм це не вдалося. На ранок селяни розійшлися. Райком партії направив у найближчі села відповідальних працівників для проведення роз'яснювальної роботи про припинення нападів на винокурню. Але селяни, які зібралися на збори, відмовилися взагалі слухати районних представників. У деяких селах

останніх побили. Селяни погрожували, що наступного дня взагалі розберуть всю кукурудзу, колгоспне посівне зерно і розгромлять винокурню. Зважаючи на реальність загрози, начальник Вінницького обласного відділу ДПУ В. Лєвоцький направив співробітників ДПУ у Немирівський район із відповідними директивами. Також у Немирів був відряджений відповідальний працівник «Спиртотресту», який повинен був завантажити сировину у склади, а надлишок вивезти із району [51, арк.24-25].

Подібна ситуація відбулася на Пчілянській винокурні Теплицького району. 4 березня 1932 р. натовп кількістю понад 300 осіб (переважно це були жінки молодого віку) намагалися «організованим порядком» розібрати кукурудзу, що була на території винокурні. Хоча охорона намагалася протидіяти, натовп почав набирати кукурудзу у мішки. Всього було затримано 25 осіб [51, арк.70].

Вище політичне керівництво СРСР було поінформоване про напади на винокурні. Це означало, що такі випадки набули масового характеру у республіці. 26 квітня 1932 р. роздратований Й. Сталін направив секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору доповідну записку керівництва «Союзспирту» У супровідному листі він писав: «Тов. Косіор. Обов'язково прочитайте додані матеріали. Схоже на те, що у деяких пунктах УСРР радянська влада припинила існувати. Невже так? Невже такі кепські справи із селом в Україні? Де органи ДПУ, що вони роблять? Може, перевірили б цю справу і повідомили в ЦК ВКП(б) про вжиті заходи?» [159, с.18].

Саме винокурні були своєрідним «обласним резервом» для вирішення продовольчих проблем, адже вони мали значні запаси збіжжя. Але переробні заводи у своїй більшості підпорядковувалися республіканським та союзним трестам. Тому вилучення певної кількості їх запасів вимагало погодження із республіканським і союзним керівництвом.

У травні 1932 р. секретар Вінницького обкому М. Алексєєв пропонував вилучити із місцевих винокурень 1 тис. тонн кукурудзи як єдиного джерела допомоги голодуючим селянам. Однією із причин такого кроку, наголосив

М. Алексєєв, стала безгосподарність керівників спиртових заводів. Розмір втрат під час зберігання кукурудзи – сировини для виробництва спирту – становив 25–30%, у деяких випадках до 45% [48, арк.37].

У квітні 1932 р. «волинки» по розбору збіжжя і насіння охоплювали все більше районів – Гайсинський, Томашпільський, Теплицький, Брацлавський, Крижопільський, Козятинський та інші.

Головними причинами таких дій, на думку В. Лєвоцького, були:

- масове голодування населення. Всі акції проходили під гаслом «Ми голодні, дайте хліба»;

- ріст активності антирадянського елементу, який, використовуючи економічні труднощі, провокував різні соціальні групи на «волинки»;

- концентрація на винокурнях значних запасів кукурудзи, що лежала під відкритим небом і псувалася. На тлі масового голодування це викликало невдоволення населення. Адже замість псування чи переробки на спирт, це збіжжя могло врятувати від голоду;

- відсутність масової роботи серед жінок, які були основними ініціаторами і учасниками розбору. Лєвоцький був впевнений, що такі дії вони проводили під впливом куркульської агітації. Він звинувачував також керівників радгоспів і колгоспів, які на прохання селян допомогти, відповідали: «Немає хліба, ідіть просіть в район»;

- слабка охорона сховищ із посівним матеріалом. Економлячи кошти, керівники радгоспів, колгоспів, переробних підприємств затягували оформлення договорів із підрозділами промислової міліції, зневажаючи таким чином «важливу державну справу – охорону державного зерна»;

- хоча співробітники місцевих апаратів ДПУ прийняли ряд оперативних заходів, поінформували районних керівників про наростаючу небезпеку проходження «волинок», але вони не надавали значення цим інформаціям і не проводили відповідної політичної роботи [51, арк.66].

Отже, Лєвоцький, аналізуючи події, бачив лише політичну «антирадянську» складову у діях подільських селян. Він не вказував, що

основна причини масового голодування населення – соціально-економічна політика більшовицького уряду. Головну провину він покладав на «куркулів» – противників радянської влади. Тому всі наступні дії місцевого керівництва виходили саме із цієї політичної оцінки.

Але така оцінка зумовлювала формальне ставлення частини партійно-радянського апарату до виконання своїх обов'язків. Адже вони розуміли наявну ситуацію, її причини і вже бачили її наслідки. Вплинути якимось чином на її розвиток вони не могли, тому що це могло призвести до втрати «політичної довіри» і позбавляло перспективи у кар'єрному зрості.

Як метод виживання варто проаналізувати масові виступи селян із вимогою надати продовольчу допомогу. Співробітники обласного відділу ДПУ УСРР вказали, що масовості такі випадки набрали навесні – початку літа 1932 р. Так, у с. Юровка Махновського району 27 червня 1932 р. біля правління колгоспу з'явилася група жінок і з вимогою видати хліб. Їм видали невелику частку хліба. Через деякий час натовп з 60 осіб теж почав вимагати хліба. Селяни погрожували, що «розіб'ють склад», якщо вони не отримають хліба. Голова колгоспу намагався пояснити натовпу, що через погані погодні умови (дощ) польові роботи неможливі, а значить громадського харчування не буде. Голодні селяни пішли до колгоспної пекарні і розібрали 12 пудів печеного хліба. У селах Уланівського району селяни забирали усупільнених корів, щоб мати можливість прохарчуватися [50, арк.83-84].

У канцелярію колгоспу «Працелюбство» Піщанського району прийшли колгоспники Максим і Яків Шевчуки. Вони вимагали видати їм хліб, адже їх сім'ї голодували. Після відмови вони почали кричати: «Становище селянства із часу існування Радянської влади не поліпшилося, а навпаки, селянство голодує. Якщо при Радянській владі можна знайти заробіток, то не купиш хліба за гроші». Колгоспники висловили думку про необхідність у організованому порядку розібрати колгоспний хліб і таким чином врятуватися від голоду. Подібні «волиничні» тенденції були характерні для інших сіл району [53, арк.3].

Цікава ситуація відбулася у червні 1932 р, коли на теренах Вінницької області відбувалися військові навчання. У них брав участь інспектор кавалерії Червоної армії С. Будьонний, який 19 червня 1932 р. проїжджав по селах Любарського району. У розмовах із колгоспниками і одноосібниками він заявив: «Це ваше лихо, що ви сидите без хліба. Влада не знає про це. Винні в цьому ваші керівники «українські» та місцеві. Вони висували зустрічні плани хлібозаготівлі і забрали у вас хліб, залишивши вас без хліба». У с. Глезно він заявив колгоспникам: «Якщо цей рік вам дадуть плани на хлібозаготівлю, ви їх виконаєте, а потім ще будуть прохати зустрічний, то беріть коси і женіть усіх представників із колгоспу». У с. Нова Чартория голові колгоспу, члену партії Осадчуку він сказав: «Чому вас до цього часу не повбивали колгоспники?». Коли той запитав, за що, то С. Будьонний відповів: «За те, що забрали хліб і людей змусили голодувати».

Після таких висловлювань однієї із «ікон» СРСР селяни почали відкрито заявляти: «Винні у голодовці комуністи місцеві, вони забрали хліб». С. Будьонний демонстративно заявляв: «Пошлю телеграму т. Сталіну і він надішле хліба Правобережжю». Із подібною промовою С. Будьонний виступив на конференції у Заславському районі. У промові він навів приклад розмови з колгоспником, який заявляв, що «їх організували в колгосп, щоб організовано помирати».

Інформацію про поведінку С.Будьонного секретар Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєв 27 червня 1932 р. надіслав до ЦК КП(б)У, вказавши, що після виступу С. Будьонного «в деяких членів конференції склалася думка, що плани хлібозаготівлі були нереальні. [Один] голова сільради заявив: «У майбутній рік хлібозаготівельної кампанії мене не підведуть. Я, по-перше, розрахую, скільки потрібно посівматеріалу і хліба для споживання, а потім заготівля» [60, арк.2-4].

Виникає питання щодо мотивів такої поведінки «героя громадянської війни», одного з моральних авторитетів Радянського Союзу. Цілком вірогідно, що С. М. Будьонний був далекий від економічної ситуації, що

відбувалася в Україні. Тому голодування населення викликало у нього спонтанну реакцію звинувачення місцевих керівників. На жаль, далі не вдалося встановити реакцію Й. Сталіна на поведінку С. Будьонного в УСРР.

Найбільше від голоду потерпали діти, адже вони не розуміли поточної ситуації і причини відсутності їжі. Для полегшення їхніх страждань і з надією врятувати їх від голодної смерті батьки часто залишали дітей в канцеляріях сілрад, колгоспів, на базарах, у державних установах, райвиконкомках, суді, прокуратурі. Батьки сподівалися, що «гуманна соціалістична держава», що проголосила гасло «Все краще дітям», не полишить їх помирати голодною смертю [56, арк.141].

У лютому 1933 р., за інформацією завідуючого Вінницьким відділом охорони здоров'я Г. Бриліанта, за три тижні різко зросла кількість дітей-підкидьків і безпритульних дітей (їх батьки померли від голоду) див. таб. 8.

*Статистичні дані про надходження дітей до дитячих будинків за
січень – лютий 1933 р.*

Таб.8.

	Місце розташування дитячого будинку	За період надходження	Кількість
1	Бердичів	26.01 по 9.02	18 дітей
2	Вінниця	1.02 по 12.02	12 дітей
3	Гнівань	1.02 по 10.02І	9 дітей
4	Жмеринка	24.01 по 10.02	11 дітей
5	Проскурів	20.01 по 13.02	7 дітей
6	Гайсин	25.01 по 13.02	10 дітей
7	Немирів	28.01 по 8.02	6 дітей
8	Тульчин	10.01 по 11.02	23 дитини
9	Козятин	1.01 по 11.02.	8 дітей

Всього у середньому за три тижні лютого – січня 1933 р. до дитячих будинків потрапило 105 сиріт.

Паралельно протягом другого півріччя 1932 р. було розширено кількість місць у дитячих будинках. Згідно штату, дитячі будинки мали 440 ліжок, створено додатково 95 ліжок. Загалом станом на 10 лютого 1933 р. у дитячих будинках вже знаходилося 596 дітей. Також було створено ще 2 дитячі будинки на 110 ліжок та значно розширилася видача дітей на патронат.

На обліку по 15 районах (із них 7 районів, що особливо постраждали від голодування у 1932 р.: Липовецький, Немирівський, Тульчинський, Гайсинський, Брацлавський, Джулинський, Тростянецький) знаходилося ще 520 дітей, не охоплених постійним притулком та матеріальною допомогою. Основна кількість дітей селянського походження.

Г. Брилліант скаржився на брак коштів, що не дозволяло розширити кількість ліжок у дитячих будинках та збільшити кількість патронатних дітей. Тому за останні 2,5 місяці патронат збільшився лише на 139 дітей. Виходячи із реальної ситуації, Г. Брилліант вимагав на перше півріччя дотацію не менше 30 тис руб., необхідне постачання білизною, одягом або мануфактурою для 400 дітей, із яких ще 300 не були забезпечені [64, арк.4]. Слід зауважити, що у листі завідуючого Вінницьким обласним відділом охорони здоров'я йшлося лише про тих дітей, що потрапили на облік лікарів чи у дитячий будинок. Переважна кількість сільських дітей помирала від голоду разом із батьками [64, арк.32-48, 123-137].

Після страхітливих зимових місяців, коли відбувся пік щоденних смертей, місцева влада спромоглася на мінімальну допомогу для дитячого харчування. Через організацію Червоний Хрест у березні 1933 р. були розгорнуті пункти дитячого харчування на 6 тис дітей, а з квітня розгорталися пункти, що охоплювали ще 4 тис. дітей. Перш за все, такі пункти діяли там, де ситуація із голодними смертями була найгіршою. У селах пункти дитячого харчування організовуються так, щоб ними було

охоплено не менше 100 дітей. Обслуговування дітей здійснювалося силами місцевих колгоспниць.

Норма продуктів на одну дитину складала: хліба печеного – 100 гр., цукру –25 гр, повидла –20 гр., м'яса –30 гр., жирів –20 гр. Зауважимо, що мінімальна норма блокадного Ленінграду у найважчий період листопад – грудень 1941 р. становила 125 гр. хліба [398, с.521].

Всього із внутрішньо обласних ресурсів для харчування дітей було виділено 18 тонн борошна, 4,5 тонн цукру, 25 тонн картоплі, 6 тонн круп, 3,5 тонни повидла. М'ясо і жири, хоча були заплановані, але в реалії відсутні у раціоні харчування.

Також Вінницький обком партії просив у наркомату охорони здоров'я і наркоматі освіти УСРР асигнування на додаткову організацію колекторів, будинків дитини та патронажу дітей на 2000 дітей у сумі 500 тис. руб. [61, арк.12-25]

Проблема дитячої безпритульності стала настільки ваговою, що ЦК КП(б)У 6 травня 1933 р. прийняв постанову «Про боротьбу з дитячою безпритульністю»: «Незважаючи на надану продовольчу допомогу областям та пряму вказівку ЦК, розгорнути в селах допомогу дитячому населенню, що повинно було, зокрема, затримати притік безпритульних дітей у міста, ряд РВК та РПК не тільки не розгорнули належним чином роботу, але окремі райони стали на неприпустимий шлях направлення безпритульних дітей, що потребують тимчасової допомоги, у великі міста. З чутками, провокаційно розповсюдженими у окремих районах про те, що у Харкові, Києві та інших містах організовано беззаборонне приймання дітей у дитячі установи, місцеві радянські та партійні організації ніякої боротьби та роз'яснювальної роботи не проводять. У результаті за останній час відмічається наплив дітей у Харків, Київ, Одесу та інші великі центри. Це накопичення кількості дітей у містах та залізничних вузлах створює загрозу епідемій» [115, арк.32-36].

Вінницький обком КП(б)У 11 травня 1933 р. також прийняв постанову «Про боротьбу із дитячою безпритульністю». У преамбулі вказувалося, що у

таких містах, як: Вінниця, Бердичів, Кам'янець-Подільський, Тульчин і залізничних вузлах Козятин, Жмеринка, Вінниця різко збільшився потік безпритульних дітей, головним чином із сільської місцевості. Секретар обкому В. Чернявський звинуватив райкоми партії і райвиконкоми у незадовільній організації розподілу державної допомоги, що була надана по лінії дитячого харчування. Це, на його думку, спровокувало масову міграцію дітей у міста області. Бюро обкому партії створило міжвідомчу комісію, яка до 15 травня 1933 р. повинна була розробити план ліквідації дитячої безпритульності. Ця комісія також мала виробити пропозиції про використання 450 тис. руб., які були виділені на травень – липень поточного року для потреб дітей. Окрім поліпшення матеріального стану вже існуючих дитячих будинків, пропонувалося негайно сформувати ще 4–5 дитячих будинків [62, арк.127-129].

Таким чином, причиною, що змусила селян шукати шляхи до виживання, стала політика вищого партійно-радянського державного керівництва СРСР у галузі сільського господарства, що зумовила масовий голод. Діяльність сільських активістів, районних керівників і їх уповноважених, реквізиційні хлібозаготівлі, знущання лише обтяжували непросту долю селянських родин і водночас поглиблювали конфлікт між селянською громадою і радянською владою.

Аналіз архівних документів та спогадів визначив такі практики виживання: відмова від хлібозаготівлі; забій або продаж худоби, роздавання «авансом» урожаю; вихід із колгоспу; втеча з села у місто або за межі республіки; допомога державних органів і створення системи громадського харчування у колгоспах і радгоспах; харчування сурогатами; крадіжки приватного і громадського майна, збіжжя; шахраювання під час проведення посівної і збиральної кампанії; хлібозаготівлі; переховування збіжжя та інших продуктів харчування; проведення насильницьких дій із метою розібрання збіжжя чи продуктів харчування; підкидання дітей у дитячі будинки для порятунку їх від голодної смерті. Варто акцентувати увагу, що

на тлі масового виживання сільського населення вище політичне керівництво СРСР повністю забезпечувало працівників місцевого партійно-радянського апарату продовольством.

ВИСНОВКИ

На тлі щорічного вшанування жертв комуністичного режиму сучасні державні діячі, політики завжди оперують статистичними даними загиблих у таборах, померлих під час страхотливого Голодомору. Однак поза їх виборчою риторикою залишаються долі звичайних громадян радянської України, котрі змушені були виживати під пресом державного терору у 1918–1991 рр.

Водночас на досвіді радянської доби почали формуватися покоління незалежної України. Наскільки життєвий досвід прадідів, дідів і батьків вплинув на життєдіяльність, мотивацію сучасних громадян України? Саме ця глобальна наукова проблема знаходиться у підґрунті дослідження настроїв та поведінки населення одного із екстремальних історичних періодів радянської України.

У сучасній історіографії соціальна історія стала одним із пріоритетних напрямів історичних знань. Учені вже ретельно дослідили загальні проблеми історії радянської України 1920–1930-х рр., створення та функціонування сталінської системи партійно-радянського управління, окремі питання політичної, соціально-економічної історії та культури радянської України. Однак бракувало комплексних досліджень про типологію настроїв населення; їх причинно-наслідковий зв'язок із політико-економічними ініціативами Й. Сталіна та його оточення, проведення господарських кампаній; з'ясування сукупності чинників, що породжували певні настрої, виявлення механізму їх формування та поширення; реакцію населення на розкуркулення, суцільну колективізацію, Голодомор; динаміку невдоволення селян діями низового адміністративно-господарського апарату; вироблення управлінських алгоритмів для маніпуляції громадською думкою; регіональну специфіку настроїв та поведінки селян сталінського буття.

Завдяки розсекреченню документів партійно-радянських органів, радянських спецслужб, з'явилася можливість дослідити весь спектр настроїв

і поведінки населення як радянської України, так і Поділля зокрема. Це статистичні дані, інформаційно-аналітичні записки, спеціальні повідомлення обласних відділів ДПУ УСРР досліджуваного періоду, архівно-кримінальні справи на репресованих громадян, що зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України, його архівних підрозділах обласних управлінь СБУ. Виявлені нові документи надали унікальну можливість виявити типи реакції і поведінки селян Поділля. Документи державних архівів розкрили нові грані взаємодії партійно-радянських апаратів із органами державної безпеки щодо формування і функціонування системи більшовицького державного терору на Поділлі.

Регіональні особливості політичного розвитку Поділля у 1920-х – початку 1930-х рр. зумовлювалися прикордонним статусом (кордон СРСР), приватновласницькими зацікавленнями подільських селян, активною участю подолян в Українській революції, масовому повстанському русі під гаслами Української Народної Республіки, існуючому реальному і потенційному спротиву комуністичному режиму. Наявність значної кількості місць компактного проживання представників національних меншин держав-сусідів, зокрема, Польщі та Румунії – ворогів СРСР – зумовили загальну недовіру Кремля у їх політичній лояльності. Через ліквідацію національної освіти, преси, адміністративно-національних одиниць, депортації, фізичне знищення та ув'язнення у виправно-трудовах табори за сфальсифікованими звинуваченнями, переселення у прикордонні райони політично лояльних колгоспників комуністичні очільники вагомо змінили етнографічну карту регіону.

Соціально-економічна специфіка Поділля базувалася на поєднанні виробництва сільськогосподарської продукції та її переробки на містечкових підприємствах та у ремісничих майстернях. Руйнування сталих виробничих зв'язків на тлі аграрного перенаселення регіону посилювало зубожіння населення і спричинило масове невдоволення діями влади.

Одним із головних факторів впливу на формування настроїв та поведінку сільського населення Поділля наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. стало втілення більшовицької соціально-економічної політики на селі – хлібозаготівлі, суцільна колективізація і, як наслідок, Голодомор 1932–1933 рр. Здійснення «другого комуністичного штурму» у сільському господарстві нищило не лише економічну спроможність селянства, а й традиційний перебіг селянського життя, його світоглядні та ціннісні орієнтації. Перетворення селянина у сільськогосподарського робітника, примусове усупільнення, вилучення збіжжя під час хлібозаготівлі, розкуркулення, широке використання позаекономічного примусу, штрафи, конфіскації, масові знущання над селянами місцевих активістів, партійно-радянських працівників спричинили весь спектр негативних настроїв і сформувало мотиви спротиву владі. Методи створення колгоспів, організація виробничого процесу, оплата праці, ставлення представників партійно-радянської адміністрації до колгоспників як безоплатної робочої сили у поєднанні із використанням інструментів державного терору зумовили формування страху перед державними органами, подальшу покірливість і безмовність наступних поколінь українського селянства.

Настрої і поведінка селян Поділля типологізувалися за формами їх прояву. Протягом суцільної колективізації та розкуркулення подільські селяни проявили різноманітні види поведінки – від пасивного споглядання за розвитком ситуації до радикальних форм протесту – озброєного повстання. Основними формами їх прояву стали апатія та байдужість, пасивне ставлення до виробничого процесу, власного повсякдення; аналіз зовнішньополітичних криз, очікування війни як можливості повалення комуністичного режиму; вихід із колгоспів як протест проти насильницької колективізації і практика виживання у період Голодомору; зневажливе ставлення до представників сільської і районної адміністрації; скарги до партійно-радянських органів, редакцій республіканських, окружних, обласних газет; виготовлення інформаційних та агітаційних листівок; переважна більшість селян

співчувала долі розкуркулених та виселених односельців і вимагала їх повернення додому; радикальні форми протесту, що мали два типи: перший – виступ, що мав за мету ліквідацію колгоспу і завершувався після розбору усуспільненого майна, другий – передбачав зміну принаймні сільської адміністрації, а гасла учасників повстання свідчили про перспективи зміни/повалення комуністичного режиму; терористичні акти як свідомо протестна форма і водночас помста за дії, що порушували або нівелювали традиційні селянські цінності;

Дослідницька практика показала, що жінки відігравали одну з головних ролей у всіх видах протесту. Це визначалося не тільки її місцем у традиційному селянському світогляді – жінки-берегині, а й політикою радянської влади, що намагалася залучити жіноцтво до активної громадсько-політичної роботи і використати її як трудовий резерв радянської економіки.

Аналіз перебігу селянських повстань підтвердив їх стихійний характер. Однак при їх переході в фазу озброєного конфлікту селяни намагалися надати повстанню організованої форми (формування озброєних загонів, створення інженерних загороджень, зв'язок із сусідніми повсталими селями). Насильницький спротив – не характерне явище традиційного подільського селянського повсякдення, але він був зумовлений політико-економічними діями вищого політичного керівництва СРСР. Тому проголошені під час радикальних форм селянського спротиву гасла пройшли певну еволюцію – від припинення дій, що спричинили спротив, до зміни державної форми управління та припинення діяльності Комуністичної партії.

Голодомор 1932–1933 рр. став результатом не лише недолугої соціально-економічної політики, а й інструментом державного терору. Діяльність сільських активістів, районних керівників і їх уповноважених, реквізиційні хлібозаготівлі, знущання лише обтяжували непросту долю селянських родин, а також поглиблювали конфлікт між селянською громадою і радянською владою.

Аналіз виявлених архівних документів та спогадів визначив такі практики виживання подільського селянства: відмова від хлібозаготівлі; забій або продаж худоби, роздавання «авансом» врожаю, вихід із колгоспу, втеча із села у місто або за межі республіки, допомога державних органів і створення системи громадського харчування у колгоспах і радгоспах, харчування сурогатами, крадіжки приватного і громадського майна, збіжжя, шахраювання під час проведення посівної і збиральної кампанії, хлібозаготівлі, переховування збіжжя та інших продуктів харчування, проведення насильницьких дій із метою розібрання збіжжя чи продуктів харчування, підкидання дітей у дитячі будинки для рятування їх від голодної смерті. Варто акцентувати увагу, що на тлі масового виживання сільського населення вище політичне керівництво СРСР повністю забезпечувало працівників місцевого партійно-радянського апарату продовольством.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Архівні джерела

ГАЛУЗЕВИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ, М. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Ф.Фонд припинених справ. Архівно-кримінальні справи на засуджених громадян

1. Спр. Р-121. Архівно-кримінальна справа на Олександра Андрійовича Бондарука (1930 р.). – 41 арк.
2. Спр. Р-175. Архівно-кримінальна справа на Олександра Трохимовича Кирилюка (1930 р.). – 25 арк.
3. Спр. Р-194. Архівно-кримінальна справа на Афанасія Яковича Бокотюка (1930 р.). – 38 арк.

ГАЛУЗЕВИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Ф. 16

Опис 31.

4. Спр. 39. Отчеты, переписка УНКВД Винницкой, Житомирской, Николаевской областей (06.1937 г. – 03.1938 г.). – 296 арк.

ГАЛУЗЕВИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ, М. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Ф.Фонд припинених справ.

5. Спр. 24515. Архівно-кримінальна справа на Леонтія Чекмана, Омеляна Чекмана, Костянтина Ватратюка, Миколу Втратюка, Марка Ганторя та ін. (1931 р.). – 232-255 арк. (297 арк.)

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. П-29. Партийный архив Винницкого обкома Компартии Украины. Винницкой окружной комитет КП/б/У

Опис 1.

6. Спр. 60. Отчеты о работе, планы работы и протоколы заседаний коллегии женотдела (12.03.1923 г. – 31.12.1923 г.). – 54 арк.

7. Спр. 325. Обзор экономического и политического состояния округа (1927 г. – 1927 г.). – 94 арк.

8. Спр. 373. Спецсводки Государственного политического управления о фактах нарушения революционной законности, случаях бандитизма, экономическом положении рабочих и служащих и политическом настроении населения (1.01.1928 г. – 28.12.1928 г.). – 226 арк.

9. Спр. 374. Политдонесения и обзоры политотделов о состоянии, материальном положении, моральном настроении красноармейцев находящихся в частях Красной Армии на территории округа (1.01.1928 г. – 22.12.1928 г.). – 468 арк.

10. Спр. 381. Информационные обзоры ЦК КП/б/У о политико-хозяйственном положении на Украине (10.04.1928 г. – 13.12.1928 г.). – 198 арк.

11. Спр. 466. Спецсообщения Государственного политического управления /ГПУ/ о фактах проявления бандитизма, классовой борьбы, чрезвычайных происшествий и материалы их расследования (3.01.1929 г. – 30.12.1929 г.). – 133 арк.

12. Спр. 470. Директивы ЦК ВКП/б/ и ЦК КП/б/У по вопросам организационной и массово-политической работы (5.01.1929 г. – 27.06.1929 г.). – 289 арк.

13. Спр. 475. Директивы окружного комитета КП/б/У по вопросам организационной и массово-политической работы (4.01.1929 г. – 31.12.1929 г.). – 408 арк.

14. Спр. 480. Информации окружного комитета КП/б/У о состоянии сельского хозяйства, подготовки и проведения сельскохозяйственных кампаний (20.01.1929 г. – 27.10.1929 г.). – 228 арк.

15. Спр. 563. Спецсообщения и сводка окружного Государственного политического управления /ГПУ/ и милиции о чрезвычайных происшествиях и материалы проверки поступивших заявлений (1.01.1930 г. – 15.12.1930 г.). – 164 арк.

16. Спр. 570. Информации окружного комитета КП/б/У о ходе хозяйственно-политических кампаний на селе и экономическом положении колхозов (20.02.1930 г. – 3.11.1930 г.). – 266 арк.

17. Спр. 575. Информации и отчеты райкомов КП/б/У о ходе хозяйственно-политических кампаний, проведении коллективизации в районах и ликвидации кулачества как класса (8.12.1930 г. – 10.9.1930 г.). – 191 арк.

18. Спр. 577. Директивы, инструкции и телеграммы ЦК КП/б/У к окружного комитета партии допросу проведения коллективизации сельского хозяйства и ликвидации кулачества как класса, мобилизации коммунистов на работу в колхозы в счет «25 тысяч» (1929 – 1930 гг.). – 242 арк.

19. Спр. 609. Обзор экономического и политического состояния Винницкого округа, доклады и другие материалы по вопросу экономики Винницкого округа (10.04.1930 г. – 30.12.1930 г.). – 194 арк.

Ф. П-30. Гайсинський окружний комітет КП(б)У

Опис 1.

20. Спр. 110. Докладные записки, информации, оперативные сводки Государственного политического управления /ГПУ/ и милиции о политическом, экономическом состоянии и о борьбе с бандитизмом в округе (24.01.1924 г. – 1.12.1924 г.). – 290 арк

Ф. П-31. Могилев-Подольский окружной комитет КП/б/У Винницкой области.

Опис 1.

21. Спр. 379. Политсводки 24-го погранотряда ГПУ о фактах нарушения революционной законности, случаях бандитизма и антисоветских выступлений (23.01.1928 г. – 28.12.1928 г.). – 90 арк.

22. Спр. 384. Политписьма и обзоры окружного комитета КП/б/У, направленные ЦК КП/б/У о политическом и экономическом положении округа (9.06.1928 г. – 15.09.1928 г.). – 27 арк.

23. Спр. 563. Информации, отчеты и докладные записки уполномоченных окружного комитета и секретарей райкомов КП/б/У о ходе коллективизации сельского хозяйства, проведения посевной кампании и мобилизации средств (4.01.1930 г. – 28.06.1930 г.). – 578 арк.

Ф. П-33. Тульчинский окружной комитет КП/б/У Винницкой области

Опис 1.

24. Спр. 384. Политписьма и обзоры окружного комитета КП/б/У, направленные ЦК КП/б/У о политическом и экономическом положении округа (9.06.1928 г. – 15.09.1928 г.). – 219 арк.

25. Спр. 677. Директивы окрпарткома секретарям райкомов партии (2.01.1928 г. – 20.11.1928 г.). – 119 арк.

26. Спр. 706. Докладные записки окротдела ГПУ о состоянии дел округа и положении рабочих, крестьян и интеллигенции (10.01.1928 г. – 20.04.1928 г.). – 87 арк.

27. Спр. 707. Оперативные отчеты окротдела ОГПУ (20.12.1928 г. – 1.12.1928 г.). – 126 арк.

28. Спр. 772. Письма секретаря окрпарткома в ЦК КПУ/б/У о состоянии округа (10.01.1928 г. – 20.04.1928 г.). – 75 арк.

29. Спр. 903. Директивы окрпарткома по вопросам руководства народным хозяйством (2.01.1929 г. – 29.12.1929 г.). – 173 арк.

30. Спр. 906. Доклады и материалы окрпарткома о коллективизации сельского хозяйства и ликвидации кулачества (1.01.1929 г. – 20.12.1929 г.). – 112 арк.

31. Спр. 1013. Информации райкомов партии о политическом состоянии районов и коллективизации сельского хозяйства (5.01.1930 г. – 15.06.1930 г.). – 269 арк.

Ф.П-39. Бершадский районный комитет КП Украины Винницкой области

Опис 1.

32. Спр. 58. Письма окружного отдела ГПУ по вопросу хранения оружия и борьбы с антисоветскими элементами на селе (20.02.1928 г. – 13.10.1928 г.). – 7 арк.

33. Спр. 80. Спецсводки Бершадского районного отдела ГПУ о политико-экономическом состоянии района, настроениях крестьян и рабочих, ходе выполнения политкампаний и др. (26.09.1930 г. – 31.12. 1930 г.). – 43 арк.

34. Спр. 100. Судебные приговоры, акты, ведомости и другие материалы органов суда и прокуратуры о лицах, осужденных Выездной Сессией Бершадского нарсуда (2.01.1931 г. – 2.11.1931 г.). – 46 арк.

35. Спр. 106. Спецсводки и информации райотдела ГПУ о политико-экономическом состоянии района, настроениях крестьян, по вопросам нарушений рев.законности и проверки разных лиц (5.01.1931 г. – 11.04.1931 г.). – 103 арк.

36. Спр. 136. Политико-экономическая характеристика БЕРШАДСКОГО района (1.04.1933 г. – 1.04.1933 г.). – 10 арк.

Ф.П-40. Брацлавский районный комитет КП/б/У Винницкой области

Опис 1.

37. Спр. 153. Директивы окружного комитета КП/б/У по организационно-партийной и массово-политической работе (3.01.30 г. – 3.11.30 г.). – 302 арк.

38. Спр. 163. Протоколы пленума райисполкома и районной конференции колхозников. Отчеты райисполкома о его работе (10.02.1930 г. – 2.11.1930 г.). – 59 арк.

39. Спр. 179. Отчеты и информации райкома КП/б/У, направленные ЦК КП/б/У о ходе выполнения политических кампаний (1.01.1931 г. – 15.12.1931 г.). – 70 арк.

40. Спр. 182. Донесения ГПУ о политическом и экономическом положении, ходе коллективизации и случаях бандитизма (1.01.1931 г. – 25.12.1931 г.). – 194 арк.

Ф.П-42. Винницкий районный комитет КП/б/У Винницкой области

Опис 1.

41. Спр. 174. Письма трудящихся об ошибках, допущенных в период коллективизации (14.02.1930 г. – 17.04.1930 г.). – 45 арк.

Ф.П-51. Партархив Винницкого обкома КП Украины. Жмеринский районный комитет КП/б/У

Опис 1.

42. Спр. 447. Постановления ЦК КП/б/У и ЦК ВКП/б/ (2.01.1931 г. – 30.12.1931 г.). – 376 арк.

43. Спр. 497. Политсводки районного и транспортного отделов ГПУ о морально-политическом состоянии района (2.01.1931 г. – 21.12.1931 г.). – 159 арк.

**Ф. П-87. Партийний архив Винницького обкома Компартии Украины.
Винницкий городской комитет КП/б/У**

Опис 1.

44. Спр. 93. Спецсводки административных органов о политическом и экономическом положении района и города, чрезвычайных происшествий и случаях нарушения революционной законности (26.01.1931 г. – 22.12.1931 г.). – 161 арк.

45. Спр. 187. Спецсводки Государственного политического управления о политическом и экономическом положении в районе и городе, случаях нарушения социалистической законности (28.11.1932 г. – 21.12.1933 г.). – 194 арк.

46. Спр. 276. Сводки областного управления внутренних дел, политотделов в/частей о политическом и экономическом положении, настроении населения (16.01.1935 г. – 25.09.1935 г.). – 98 арк.

Ф.136. Винницкий областной комитет КП/б/У

Опис 3.

47. Спр. 2. Директивы ЦК КП/б/ по вопросам сельского хозяйства (29.12.1931 г. – 29.12.1932 г.). – 124 арк.

48. Спр. 4. Информации и докладные записки обкома КП/б/У, посланные в адрес ЦК КП/б/У (21.04.1932 г. – 28.12.1932 г.). – 210 арк.

49. Спр. 5. Директивы обкома КП/б/У (10.03.1932 г. – 29.12.1932 г.). – 172 арк.

50. Спр. 6. Спецсводки Винницкого обласного отдела ГПУ и оперативного сектора о важнейших событиях в Винницкой области (20.02.1932 г. – 7.11.1932 г.). – 170 арк.

51. Спр. 8. Спецсводки и информации областного отдела ГПУ о политикоморальном состоянии населения Винницкой области и хозяйственной деятельности МТС области, (23.02.1932 г. – 23.10.1932 г.). – 212 арк.

52. Спр. 10. Спецсообщения областного отдела ГПУ о продовольственных трудностях и случаях голода (7.01.1932 г. – 8.12.1932 г.). – 162 арк.

53. Спр. 11. Спецсообщения Винницкого областного отдела ГПУ о случаях выхода из колхоза продовольственных затруднениях (3.04.1932 г. – 17.10.1932 г.). – 161 арк.

54. Спр. 13. Спецсообщения областного отдела ГПУ о волиночных тенденциях в районах Винницкой области (14.04.1932 г. – 28.09.1932 г.). – 138 арк.

55. Спр. 14. Спецсводки Винницкого областного отдела ГПУ о о ходе уборочной и поступления хлеба из районов области (24.02.1931 г. – 27.06.1932 г.). – 192 арк.

56. Спр. 20. Материалы обследования состояния районов /Антонинский-Дзержинский/ (18.02.1932 г. – 18.12.1932 г.). – 173 арк.

57. Спр. 21. Материалы обследования состояния районов /Дунаевецкий-Литенский/ (20.03.1932 г. – 14.12.1932 г.). – 160 арк.

58. Спр. 23. Материалы обследования состояния районов /Погребещенский-Тепликский/ (22.03.1932 г. – 27.12.1932 г.). – 91 арк.

59. Спр. 26. Материалы обследования выполнения финансового плана, мобилизации средств и реализации займа (26.02.1932 г. – 22.12.1932 г.). – 79 арк.

60. Спр. 31. Материалы о пребывании Буденного на Винничине (1.07.1932 г. – 1.07.1932 г.). – 8 арк.

61. Спр. 69. Докладные записки и информации обкома КП/б/У в адрес ЦК КП/б/У (7.01.1933 г. – 15.12.1933 г.). – 195 арк.

62. Спр. 71. Особая папка. Постановления бюро и секретариата (2.01.1933 г. – 31.05.1933 г.). – 155 арк.

63. Спр. 74. Спецсообщения областного отдела ГПУ о важнейших событиях в экономической и политической жизни области (2.01.1933 г. – 1.11.1933 г.). – 277 арк.

64. Спр. 80. Информации и докладные записки секретарей и членов бюро райкомов КП/б/У о продовольственных трудностях в районах Винницкой области (7.01.1933 г. – 22.12.1933 г.). – 104 арк.

65. Спр. 118. Обобщенные данные о состоянии сельского хозяйства северо-восточной группы районов Винницкой области (1.01.1932 г. – 1.10.1933 г.). – 41 арк.

66. Спр. 124. Докладные записки и письма секретарей райкомов КП/б/У в адрес секретаря обкома КП/б/У по вопросам сельского хозяйства (28.01.1933 г. – 29.12.1933 г.). – 69 арк.

67. Спр. 152. Материалы обследования состояния Джулинского района (25.01.1933 г. – 22.12.1933 г.). – 24 арк.

68. Спр. 157. Материалы обследования состояния Казатинского района (2.01.33 г. – 24.12.33 г.). – 29, 31-38 арк. (148 арк)

69. Спр. 157. Материалы обследования состояния Казатинского района (2.01.1933 г. – 24.12.1933 г.). – 148 арк.

70. Спр. 160. Материалы обследования состояния Копайгородского района (9.01.1933 г. – 9.12.1933 г.). – 78 арк.

71. Спр. 161. Материалы обследования состояния Крыжопольского района (24.01.1933 г. – 12.05.1933 г.). – 86 арк.

72. Спр. 219. Информационные листы и письма органов суда и прокуратуры по вопросам расследования дел о грабежах, убийствах,

поджегах и террористических актах над активистами (14.02.1934 г. – 31.12.1934 г.). – 135 арк.

73. Спр. 378. Справки областного управления НКВД на коммунистов, привлеченных к ответственности с буквы «Б» по букву «Я» и групповые (1937 – 1937 гг.). – 57 арк.

Опис 4.

74. Спр. 2. Сведения Секретариата организационного комитета Винницкой области о численности населения и ходе коллективизации в районах области (25.05.1932 г. – 25.05.1932 г.). – 4 арк.

75. Спр. 11. Докладные записки и выводы работников и уполномоченных обкома КП/б/У о результатах проверки работы колхозных партийных ячеек в районах области (4.02.1932 г. – 30.11.1932 г.). – 208 арк.

76. Спр. 14. Докладные записки и выводы работников обкома КП/б/У о проверке работы транспортных партийных ячеек (10.07.1932 г. – 19.09.1932 г.). – 162 арк.

77. Спр. 118. Информации и письма Джулинского райкома партии о состоянии организационно-партийной работ и ходе выполнения хозяйственных заданий. Краткий обзор состояния Джулинского района (10.03.1932 г. – 13.11.1932 г.). – 56 арк.

78. Спр. 168. Информации, докладные записки Тульчинского райкома и уполномоченных обкома КП/б/У о состоянии организационно-партийной работы, ходе хозяйственно-политических кампаний и политическом состоянии района (7.12.1932 г. – 5.11.1932 г.). – 72 арк.

79. Спр. 448. Статистические сведения о хозяйственно-экономическом состоянии районов области (1934 – 1934 гг.). – 104 арк.

Опис 6.

80. Спр. 295. Сводные данные о коллективизации сельского хозяйства, полевых площадях, урожайности и сельскохозяйственной технике за 1933 год по сравнению с 1932 г. (01.12.1932 г. – 27.10.1933 г.). – 116 арк.

Ф.П-714. Партийный архив Винницкого обкома компартии Украины. Казатинский районный комитет КП/б/У

Опис 1.

81. Спр. 83. Политдонесения и сводки ГПУ об экономическом и политическом состоянии в районе (31.01.1930 г. – 30.12.1930 г.). – 194 арк.

Ф.Р-965. Подольское губернское статистическое бюро Подольского губернского исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

Опис 5.

82. Спр. 190. Обзор о количественном, социальном и национальном составе населения Подольской губернии на 1 апреля 1923 года (1923 г.). – 13 арк.

Ф. Р-1020. Винницкая окружная прокуратура

Опис 2.

83. Спр. 32 Протоколы допросов. Переписка с районными следователями и окружными предприятиями об организации групп снабжения, о ходе коллективизации и ликвидации кулачества по районам, о подготовке к уборочной кампании и др. (21.02.1930 г. – 26.08.1930г.). – 303 арк.

Ф.Р-2700. Винницкий облисполком Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

Опис 9.

84. Спр. 396. Материалы об агитационно-массовой работе на селе (21.04.1933 г. – 12.07.1933 г.). – 60 арк.

Ф.Р-6021. Колекція документів з історії Голодомору 1932 – 1933 рр. на Вінниччині

Опис 1.

85. Спр. 4. Воспоминания жителей Бершадского района о голоде 1932-1933 годов. – 79 арк.

86. Спр. 5. Воспоминания жителей Винницкого района о голоде 1932-1933 годов. – 11 арк.

87. Спр. 6. Воспоминания жителей Гайсинского района о голоде 1932-1933 годов. – 7 арк.

88. Спр. 10. Воспоминания жителей Калиновского района о голоде 1932-1933 годов. – 20 арк.

89. Спр. 11. Воспоминания жителей Крыжопольского района о голоде 1932-1933 годов. – 42 арк.

Ф.П-2325.

Партийный архив Винницкого обкома Компартии Украины.

Тульчинский районный комитет КП/б/У

Опис 1.

90. Спр. 93. Отчеты и информации райкома КП/б/У о проведенной работе (06.03.1930 г. – 01.04.1930 г.). – 18 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. П-3. Каменец-Подольский окружной комитет КП(б)У.

Опис 1.

91. Спр. 160. Протоколы заседания евбюро Каменец-Подольского окружного КП(б)У и губкома; переписка с партийными органами по вопросам работы среди еврейского населения (26.01.1925 г. – 10.12.1925 г.). – 22 арк.

Ф. П-31. Аннопольский районный комитет КП Украины.

Опис 1.

92. Спр. 119. Информации в окружной комитет КП(б)У о политическом и хозяйственном состоянии района, оперативное сводки районной милиции (05-12.1929 г.). – 33 арк.

Ф. П-301. Проскуровский окружной партийный комитет КП(б)У.

Опис 1.

93. Спр. 178. Звіти євбюро, інформації про роботу єврейського населення та переселення (3.01.1927 р. – 2.07.1928 р.). – 1 арк.

Ф. Р-337. Каменецкий окружной исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов.

Опис 1.

94. Спр. 258. Материалы о сборе рабочего скота для неурожайных губерний Украины (инструкции, циркуляры, ведомости, переписка) (14.02.1923 г. – 23.07.1923 г.). – 279 арк.

95. Спр. 1257. Списки кулаков, подлежащих выселению на Север, акты учета кулацкого имущества по районам округа (25.01.1930 г. – 21.04.1930 г.). – 135 арк.

Ф. П-364. Славутський міський комітет КП(б)У

Опис 1.

96. Спр. 230. Директивные указания, докладные записки о проведении кампании по сельскохозяйственному налогу (1929 г.). – 47 арк.

Ф. П-458.Шепетовскийокружной партийный комитет КП(б)У.

Опис 1.

97. Спр. 237. Директивные указания ЦК КП(б)У по вопросам партийно-организационной и партийно-политической работе (1.01.1929 г. – 24.12.1929 г.). – 73 арк.

98. Спр. 326. Действия кулацких банд в районах Шепетовского округа в период коллективизации (сводки, поступившие в окружной комитет КП(б)У) (23.02.1930 г. – 24.03.1930 г.). – 27 арк.

Ф. Р-653.Бюро национальных меньшинств исполнительного комитета Каменецкого окружного совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

Опис 2.

99. Спр. 12. Протоколи засідань ЦК нацменшостей при ВУЦВК, витяги із протоколів засідань Великої Президії ВУЦВК, звіти, доповіді про роботу Комісії національних меншостей по Кам'янецькій окрузі за 1923 р. (29.03.1924 р. – 12.12.1925 р.). – 270арк.

100. Спр. 14. Протоколы и выписки из протоколов заседаний комиссий национальных меньшинств при губисполкоме и окрисполкоме, инструкция о внешкольной работе курсантов советских партийных школ и коммунистических ВУЗов и документы подругих вопросам (10.05.1924 г. – 9.09.1925 г.). – 302 арк.

Ф. Р-766. Шепетівський окружний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Опис 1.

101. Спр. 162. Звіт окружного виконкому про радянське і господарське будівництво по округу за 1925–1926 рр. (1926 р.). – 80 арк.

Ф. Р-1061. Славутська районна робітничо-селянська інспекція.

Опис 1.

102. Спр. 98. Отчеты о работе окружной РКИ за 1927–1928 и 1928 – 1929 годы (1927–1930 гг.). – 109 арк.

Ф. Р-3508. Бюро національних меншостей Шепетівського окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

Опис 1.

103. Спр. 33. Листування та повідомлення сільських Рад про стан та кількість єврейських сімей, які перейшли до землеробства; протоколи окружної наради єврейських колективів та засідання бюро колгоспів при Господарсоюзі (19.05.1927 р. – 26.08.1927 р.). – 20 арк.

Ф. Р-6193. Управління Служби безпеки України по Хмельницькій області

Опис 1.

104. Спр. 1447. Архівно-кримінальна справа на М.Гудиму та ін. (1930 р.). – 127 арк.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ

Ф. 1. Верховна Рада України.

Опис 5.

105. Спр. 472. Доповідна записка організаційно-інструкторського відділу про підсумки хлібозаготівельної кампанії 1928-1929 р. на Україні (1929 р.). – 14 арк.

Опис 8.

106. Спр. 99. Листування із державними, промисловими сільськогосподарськими та кооперативними установами, організаціями і об'єднаннями про скарги, особисті листи. Відомості про роботу прийомної голови ВУЦВКу (3-31.03.1932 р.). – 92 арк.

107. Спр. 117. Справа по розгляду заяв окремих громадян зі скаргами на викривлення революційної законності органами влади на місцях (15.01.1932 р. – 16.12.1932 р.). – 659 арк.

Ф. 3. Постійне представництво РНК УРСР при Уряді РНК СРСР.

Опис 1.

108. Спр. 6433. Відомості відділу регулювання хлібофуражного ринку Наркомторгу УСРР про централізовану заготівлю і забезпечення зерном УСРР у 1928-1929 р. (25.04.1929 р. – 30.09.1929 р.). – 195 арк.

Ф. 27. Міністерство сільського господарства УРСР.

Опис 11.

109. Спр. 104 Інформаційний бюлетень Наркомзему УРСР, статут Української зовнішньої торгової палати та матеріали про розкуркулення (5.03.1930 р. – 10.11.1930 р.). – 84 арк.

Опис 12.

110. Спр. 142. Інформаційні зведення про хід колективізації на Україні (21.01.1931 р. – 7.09.1931 р.). – 169 арк.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ

Ф.1. Центральный комитет Коммунистической партии Украины.

Опис 6.

111. Спр. 236. Протокол №72–80а, 81 засіданий Політбюро ЦК КП(б)У (26.04.1932 г. – 5.08.1932 г.). – 255 арк.

112. Спр. 237. Протокол №82–91 засідання Політбюро ЦК КП(б)У (22.08.1932 г. – 18.11.1932 г.). – 231 арк.

Опис 16.

113. Спр. 8 . Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про кошторис на українську роботу закордоном; процес Шварцбада; справа Сігаєва; з'їзд національних меншин у Варшаві; КПЗУ; Українська Академія наук; листування видавництва «Рух» із Винниченком; партійний бюджет України на 1926–1827 рр.; затвердження протоколів Комісії із політичних справ (Окрема папка протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У №67, п.12, №68, п.8, №69, п.11, №78, пп. 10–12-оп, №78, пп.21–22, №82, п.17, №83, пп.13–15, 23-оп, №86, п.14 та матеріали до них) (7.01.1927 р. – 25.04.1927 р.). – 175 арк.

114. Спр. 9. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про затвердження Комісії по боротьбі зі диверсіями і пожежами; дотермінове звільнення по справах Київської міліції; загальний з'їзд Червоного Хреста; питання Уповноваженого Наркомзакордонсправ; затвердження протоколів Комісії Політбюро ЦК КП(б)У із політичних справ (Окрема папка до протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У №91, пп.10–11, 16, №92а, №94, п.6,14-оп, та матеріали до них) (13-27.05.1927 р.). – 162 арк.

115. Спр. 10. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про статтю А.Речицького «Політичні висновки правописних реформаторів»; питання Уповноваженого Наркомзакордонсправ (про систему української роботи

закордоном, КПЗУ, Румунська Компартія); Бессарабське питання; питання Комісії Політбюро ЦК КП(б)У із політичних справ: Артемівська справа, самогубство Д.Щербаківського (Окрема папка до протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У №96, пп.6–8, 10-оп, №97, п.7–10, №100, п.11–13, №101, п.18, 23-оп, №103, п.16–18, №114, п.4–5, №119, п.2, №120, п.12, №123, п.16, №1, №3, №5, п.18–19 та закриті засідання Політбюро ЦК КП(б)У без номера). (1.06.1927 р. – 4.11.1927 р.). – 114 арк.

Опис 20.

116. Спр. 1081. Протоколы пленума, заседаний бюро, коллегии организационно-инструкторского отдела Волынского губкома КП/б/У, совещаний по работе на селе при губкоме партии (2.01.1930 г. – 30.12.1930 г.). – 179 арк.

117. Спр. 2700. Справка и бюллетень Информотдела ЦК КП/б/У об освещении в прессе вопросов, связанных с хлебозаготовками. Информационные обзоры и анализы статей, публиковавшихся в газетах «Радянське село», «Коммунист», «Комсомолец Украины» (15.03.1928 г. – 28.11.1928 г.). – 73 арк.

118. Спр. 2750. Докладные записки, выписки из протоколов заседаний бюро окружкомов партии, письма на имя секретарей ЦК КП/б/У о ходе хлебозаготовительной кампании, продовольственном снабжении и экономическом положении округов (5.01.1928 г. – 19.09.1928 г.). – 123 арк.

119. Спр. 2775. Докладные записки, выписки из протоколов заседаний бюро окружкомов партии, письма на имя секретарей ЦК КП/б/У о ходе хлебозаготовительной кампании, продовольственном снабжении и экономическом положении округов, (5.01.1928 г. – 19.09.1928 г.). – 124 арк.

120. Спр. 3107. Бюллетени редакции «Радянське село» о коллективизации сельского хозяйства (19.02.1930 г. – 29.03.1930 г.). – 174 арк.

121. Спр. 3108. Письма селькоров, крестьян в редакцию газеты «Радянське село» о коллективизации сельского хозяйства, борьбе с кулачеством, перестройке в сельской жизни, подготовительной работе по проведению чистки советского аппарата и др. вопросам (5.01.1930 г. – 9.06.1930 г.). – 74 арк.

122. Спр. 3133. Резолюции бюро Мариупольского горкома партии, стенограмма пленума партийного комитета завода им. Ильича о вредительстве на заводе (2.12.193 г. – 30.12.1930 г.). – 85 арк.

123. Спр. 3153. Проекты постановлений Оргбюро, Подкомиссии ЦК КП/б/У о порядке организации при колхозах барацко-середняцких групп, проведении осенней посевной кампании. Справки, ведомости организационно-инструкторского отдела ЦК КП/б/У о состоянии колхозов, ходе коллективизации сельского хозяйства, ликвидации кулачества, как класса, количестве проданных хозяйств во время проведения хлебозаготовок, борьбе с вредителями сельского хозяйства (1.02.1930 г. – 25.10.1930 г.). – 84 арк.

124. Спр. 3154. Телеграммы ЦК КП/б/У и ЦК ВП/б/ о беспорядках в селах. Записи разговоров по прямому проводу секретаря ЦК КП/б/У Л.И. Картвелишвили, ГПУ УССР с ЦК партии о положении в районах и округах в связи с проведением коллективизации сельского хозяйства (1.02.1930 г. – 29.03.1930г.). – 53 арк.

125. Спр. 3184. Докладные записки ГПУ УССР и его окружных отделов в ЦК КП/б/У о политическом положении округов, контрреволюционных выступлениях кулаков против коллективизации сельского хозяйства. Заключение комиссии ЦК партии о деятельности Шепетовской окружной парторганизации (1.01.1930 г. – 18.04.1930 г.). – 112 арк.

126. Спр. 3185. Докладные записки ГПУ УССР в ЦК КП/б/У о политическом состоянии комитетов незаможных селян, недостатках в проведении антирелигиозной пропаганды, недостатках в охране труда на

предприятиях, борьбе с бандитизмом и спекуляцией, ходе подписки на заем «Пятилетка в 4 года» и др. вопросам, Сведения о численном составе запаса ОГПУ на Украине по областям (18.01.1930 г. – 16.02.1931 г.). – 131 арк.

127. Спр. 3194. Докладные записки ГПУ УССР, Украинского Военного Округа в ЦК КП(б)У о реагировании красноармейцев на ликвидацию кулачества, как класса (15.02.1930 г. – 20.02.1930 г.). – 58 арк.

128. Спр. 3195. Сводки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У об антисоветских проявлениях на Украине (9.03.1930 г. – 27.04.1930 г.). – 209 арк.

129. Спр. 3196. Бюллетени, спецсообщения ГПУ УССР о террористических проявлениях на Украине (1.01.1930 г. – 19.06.1930 г.). – 103 арк.

130. Спр. 3198. Бюллетени ГПУ УССР о количестве выявленных антисоветских листовок, плакатов и лозунгов за период с 20 ноября 1929 г. по 12 мая 1930 г. (24.01.1930 г. – 17.05.1930 г.). – 62 арк.

131. Спр. 3198. Бюллетени ГПУ УССР о количестве выявленных антисоветских листовок, плакатов и лозунгов за период с 20 ноября 1929 г. по 12 мая 1930 г. (24.01.1930 г. – 17.05.1930 г.). – 62 арк.

132. Спр. 3199. Выписки из информационных писем, цифровые данные ГПУ УССР о беспорядках в селах в связи с коллективизацией сельского хозяйства (18.02.1930 г. – 3.04.1930 г.). – 40 арк.

133. Спр. 3554. Сводки райкомов КП(б)У о политическом и экономическом состоянии районов, проведении сельскохозяйственных кампаний, деятельности районных партийных организаций /на буквы Син-Сло/ (1.01.1930 г. – 1.01.1931 г.). – 192 арк.

134. Спр. 6618. Протокол, стенограмма заседаний, директивные письма Комиссии Политбюро ЦК КП(б)У по переселению. Докладные записки, справки уполномоченных ЦК КП(б)У о готовности районов к приему переселенцев, положении переселенцев. 9 января – 25 ноября 1935 г. – 121 арк.

II. Опубліковані джерела (документи та матеріали)

135. *1928 год. Поездка И.В. Сталина в Сибирь. Документы и материалы // Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 5–7.*
136. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк; Передм. та післямова В. А. Маняка, Л. Коваленко. – К.: Радянський письменник, 1991. – 584 с.
137. XVII конференция ВКП(б). 30 января – 4 февраля 1932 г.: Стенографический отчет. – М.: Партиздат, 1932. – 296 с.
138. Анатомія селянських повстань: Городнянське повстання 1931 р. під проводом Я. Рябченка: зб. док. та матер./ Авт. вступ. ст. та упоряд. О. Лисенко, Р. Подкур. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2015. – 356 с.
139. Винокурова Ф. А., Подкур Р. Ю. Голод 1932–33, 1946–47 рр. Вінницька область: Документи і матеріали. – Вінниця: Антекс-У ЛТД, 1998. – 223 с.
140. Відомості Верховної Ради України. – 2006. – №50. – Ст.504.
141. Всесоюзное совещание по единому сельскохозяйственному налогу при Наркомфине Союза ССР, 2–8 февраля 1928 года. – М., 1928. – 91 с.
142. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. р. Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.
143. Голодомор 1932 –1933 років в Україні: документи і матеріали/ Упор. Р.Я. Пиріг. – К.: Вид-1 дім «Києво-Могилянська академія», 2007 – С. 609–610.
144. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Авт.-упорядн.: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. – Вінниця: ДП "ДКФ", 2007. – 704 с.

145. Голодомори в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: дослідження, спогади, документи / упоряд. Л. Г. Білоусова [та ін.] – Одеса: Астропринт, 2007. – 460 с.

146. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. / Отв. ред. А.К. Соколов. – М.: РОССПЭН, 1998. – 384 с.

147. Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927–1932. – М.: Политиздат, 1989. – 526 с.

148. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду СРСР. – М., 1927. – Арт.550.

149. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду СРСР. – М., 1928. – Арт.28–30.

150. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду СРСР. – М., 1928. – Арт.419.

151. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду СРСР. – М., 1929. – Арт.383.

152. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду СРСР. – М., 1931. – Арт.320.

153. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – Харків, 1928. – Арт.1.

154. Їдло 33-го. Словник голодомору / Зібрав та упорядкував О. Різников. – Одеса, 2003. – 164 с.

155. Калиник О. Що несе з собою комунізм? Документи про російсько-комуністичний терор в Україні. – Мюнхен; Торонто, 1954. – 130 с.

156. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів / АН України. Інститут історії України та ін.: Упор.: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна; Відп. ред.: Кульчицький С.В. – К.: Наукова думка, 1992. – 736 с.

157. Колективізація та Голодомор на Славутчині. Збірник документів. / Упор., передмова та коментарі В. Берковського. – К. – Хмельницький, 2013. – 416 с.
158. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. – М., 1957. – 351 с.
159. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К., 2001. – 399 с.
160. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : в 2 т. Т.1. 1918–1941 рр. – К., 1976. – 1007 с.
161. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970). – Т.4: 1927–1931. – К.: Політвидав України, 1980. – 558 с.
162. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940 / Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 528 с.
163. Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. – 464 с.
164. О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском “Краткого курса истории ВКП(б)”: Постановление ЦК ВКП(б) от 14 ноября 1938 г. // Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б). – М., 1947. – С. 369.
165. Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах. / Отв. ред. А.К. Соколов. – М.: РОССПЭН, 1998. – 352 с.
166. Письма во власть 1917–1927. Заявления, жалобы. Доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям / Сост. А.Я. Лившин, И.Б. Орлов. – М.: РОССПЭН, 1998. – 664 с.

167. Примерный устав сельскохозяйственной артели. Принятый вторым всесоюзным съездом колхозников-ударников. М.: ОГИЗ – Сельхозгиз, 1935. – 32 с.

168. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам/Сост. К. У. Черненко, М. С. Смиртюков ; Под общ. ред. К.М. Боголюбова, М. С. Смиртюкова. – М, 1967. – Т.2. – 798 с.

169. СЗ СССР. – 1931. – №42. – Ст. 286.

170. СЗ СССР. – 1933. – №21. – Ст. 116.

171. СЗ СССР. – 1939. – № 34. – Ст. 235.

172. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918 –1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998 – 2000. – Т. 1. – 864 с.

173. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918 –1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998 – 2000. – Т.2. – 1167 с.

174. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918 –1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998 – 2005. – Т.3, кн.1. – 864 с.

175. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918 –1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998 – 2005. – Т.3, кн.2. – 840 с.

176. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918 –1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998 – 2012. – Т.4. – 983 с.

177. Сталинские депортации. 1928 – 1953 / Сост. Н.Поболь, П.Полян. – М.: МФД, Материк, 2005. – 904 с.

178. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939. Документы и материалы: В 5-и т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л.Виолы. – М.: РОССПЭН, 1999. – Т.1. – 879 с.

179. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939. Документы и материалы: В 5-и т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2000. – Т.2. – 927 с.

180. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939. Документы и материалы: В 5-и т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2001. – Т.3. – 1008 с.

181. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939. Документы и материалы: В 5-и т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2002. – Т.4. – 1056 с.

182. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939. Документы и материалы: В 5-и т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2004. – Т.5, кн.1. – 648 с.

183. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939. Документы и материалы: В 5-и т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2004. – Т.5, кн.2. – 704 с.

184. Хлебоцентр (На фронте с.-х заготовок). Еженедельный информационный бюллетень. – №11. – 1931. – С. 26–29

185. Шахтинский процесс 1928 г.: подготовка, проведение, итоги: в 2 кн. Кн. 1 / отв. ред. С. А. Красильников. – М.: РОССПЭН: Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – 975 с.

186. Шахтинский процесс 1928 г.: подготовка, проведение, итоги: в 2 кн. Кн. 2 / отв. ред. С. А. Красильников. – М.: РОССПЭН: Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2012. – 1087 с.

III. Статистичні видання

187. Весь Юго-Западный край. Справочная книга по Киевской, Подольской и Волынской губернии. – К., 1913. – 1177 с.

188. Всероссийская сельскохозяйственная перепись 1916 года. Подольская губерния. Выпуск I. – Каменец-Подольский, 1917. – 15 с.

189. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Вінницької області УРСР [Текст] : научное издание / авт. предисл. В. Легкий. – Х. : [б. и.], 1933. – 240 с.
190. Національний склад сільського населення України (за національністю господарів): попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Т. 1. Вип. 1 / ЦСУ УСРР. – Х., 1927. – XXI, 225 с.

IV. Монографії, брошури, статті

191. Graziosi, Andrea. The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and peasants, 1917 – 1933. – Cambr., Mass.: Harvard UP, 1996. – 77 p.
192. Levin M. Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization. – London, 1968. – 535 p.
193. Manning Clarence A. Ukraine under the Soviets. – N.Y.: Bookman associates, 1953. – 223 p.
194. Sydorenko A. Post-colonialism and Ukrainian historiography // Український історик. – 1999. – Т. 34. – № 2–4 (141–143). – С. 143–161.
195. Viola L. Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and Culture of Peasant Resistance. Oxford University Press. – N.Y., Oxford, 1996. – 328 p.
196. Авраменко Ю. Словник сурогатних страв, що споживалися населенням Переяславщини під час голодомору 1933 / Голодовка: 1932–1933 рр. на Переяславщині: Свідчення. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – С. 435–437.
197. Амонс А.І. Діяльність позасудових органів на Вінниччині у період масових політичних репресій 1937 – 1938 рр. // Реабілітовані історією. Вінницька область. – Т.2. – Вінниця, 2007. – С. 15 – 19.
198. Анцыферова Л.И. Жан-Пьер Вернан об исторической психологии // Вопросы психологии. – 1967. – № 4. – С. 188–190.
199. Бабюх В.А. Поширення політичних анекдотів у контексті реакції населення на суспільні процеси 20-30-х рр. XX ст. / В.А. Бабюх // Історія

України: Маловідомі імена, події, факти: [зб. статей]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – С. 78–89.

200. Бажан О. Документи радянських спецслужб як джерело у вивченні історії міст і сіл України 1920–1940-х років// Краєзнавство. – 2009. – Ч. 3/4. – С. 85–87.

201. Бачинский П., Квиринг В., Перельман М. Эммануил Ионович Квиринг. – К.: Политиздат, 1968. – 136 с.

202. Белоусов Р.А. Исторический опыт планового управления экономикой СССР. – М.: Мысль, 1987. – 440 с.

203. Белявский И.Г., Шкуратов В.А. Проблемы исторической психологии. – Ростов-н/Д.: Изд-во Ростовского ун-та, 1982. – 224 с.

204. Бем Н. Ставлення українського селянства до ліквідації куркульства як класу та суцільної колективізації сільського господарства (1930 – 1931 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 227–243.

205. Бем Н.В. Віддзеркалення аграрної політики сталінського керівництва в настроях українського селянства (1932–1933 рр.) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: 2004. – Випуск 8. – С. 490 – 507.

206. Бем Н.В. Морально-політичний стан українського селянства в умовах голодомору // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 10. – С. 250 – 284.

207. Бем Н.В. Політичні настрої українського селянства в умовах колективізації сільського господарства (історіографічний огляд) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Випуск 11. – С. 494 – 507.

208. Бем Н.В. Суспільно-політичні настрої селян України у 1928–1929 рр. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: 2002. – Вип. 6. – С. 377 – 391.

209. Білик О. Податкові платежі українського селянства 1921–1923 та 1932 –1933 рр.: спільне і відмінне / О. Білик. // Гуржіївські історичні читання [Текст] : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2009. – С. 283–286.
210. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.
211. Білокінь С. Управління державним терором: Реконструкція джерельної бази // Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – С. 496–498.
212. Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле: Журнал незалежної історичної думки. – К., 1993. – Ч. 1 (6). – С. 4 –16.
213. Білокінь С.І. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС//Проблеми історії України.-К.: Наукова думка, 1994. – Вип. 3. – С. 90 – 101.
214. Білокінь С.І. Про достовірність слідчих справ 1930-х років // Матеріали Міжнародного конгресу політв'язнів комуністичних режимів, Київ, 7–8 листопада 1995 р. – К., 2001. – С. 104–112.
215. Білокінь С.І. Следственные дела ЧК-ОГПУ-НКВД-КГБ как исторический источник // Тоталитаризм в России (СССР). 1917-1991 гг.: оппозиция и репрессии. – Пермь, 1998. С.38-42.
216. Блонский П.П. Очерк научной психологии. - М.: Госиздат, 1921. – 94 с.
217. Блюм А.В. Благонамеренный и грустный анекдот... или путешествие в архивный застеноч / А.В. Блюм // Звезда. – 2001. – № 1. – С. 210–214.
218. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка, капіталізм, ХVХVІІІ ст. / Ф. Бродель. – Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. – К.: Основи, 1995. –543 с.
219. Василь І. Гришко. Український “Голокост”, 1933. – Нью-Йорк – Торонто, 1978. – 128 с.

220. Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр—субцентр влади (1917–1938). — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — 376 с.

221. Васильєв В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство // Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – С. 82–83.

222. Васильєв В. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) / В. Васильєв // Історія України: маловідомі імена, події, факти: (збірник статей). – Київ: НАН України, Ін-т історії України., 2005. – Вип. 31. – С. 140 – 150.

223. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / Валерій Васильєв, Лінн Віола. – Вінниця: Логос, 1997. – 536 с.

224. Васильєв В., Місінкевич Л., Подкур Р. Політичні репресії радянської доби на Хмельниччині // Реабілітовані історією. Хмельницька область. – Т.1. – С.10 – 130.

225. Васильєв В. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) / Валерій Юрійович Васильєв // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: [зб. статей]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – С.140 – 150.

226. Вербицький М. Найбільший злочин Кремля. Запланований штучний голод в Україні 1932 – 1933 років. – Лондон, 1952. – 112 с.

227. Верменич Я. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування / НАН України. Інститут історії України. – У 2-х чч. – К.: Інститут історії України, 2009. – Ч. 2. – 370 с.

228. Верменич Я. В. Реформування адміністративно-територіального устрою УРСР у 20-30-х рр.: прорахунки й уроки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 10 – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 82 – 92.

229. Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / Л. Виола ; [пер. с англ. А. В. Бардина]. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – 367 с.

230. Віола Лінн. Народний опір в сталінські 1930-ті рр.: монолог адвоката диявола // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: [зб. статей]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – С.103–139.

231. Влияние социально-экономических факторов на демографические процессы / В.С.Стешенко, А.Л.Перковский, Л.В.Чуйко и др. – К.: Наук. думка, 1972. – 239 с.

232. Воловик В. П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX – початку XX століття. // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. Випуск 2. – Вінниця. – 2000. – С.56–70.

233. Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. – Вып. 1. – Х., 1930. – 250 с.

234. Воскресенський О.О., Дементьев М.Є. З досвіду проведення районних безпартійних робітничих і селянських конференцій на Україні у 1924-1925 роках // Вісник Харківського університету. – №16. Серія: Історія КІРС. – Вип.3. – Х.,1966. – С.25–32.

235. Выготский Л.С. Мышление и речь. Психологические исследования. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1934. – 362 с.

236. Галій М. Організований голод в Україні 1932 – 1933. Чикаго, Нью-Йорк, 1968. – 39 с.

237. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР/ Оксана Іванівна Ганжа. – К.: Інститут історії України НАН України1996. – 42 с.

238. Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000. – 208 с.

239. Генкина Э.Б. Переход Советского государства к новой экономической политике (1921 – 1922) / Э.Б. Генкина; Акад. наук СССР, Ин-т истории; Институт истории (Москва), Академия наук СССР. – М.: Госполитиздат, 1954. – 504 с.

240. Генкина Э.Б. Советская страна в период перехода к новой экономической политике // Историк-марксист. – 1939. – № 5 – 6. – С. 38 – 66.

241. Голєв В.М. Масовий колгоспний рух в районах Поділля (1929–1931 рр.) / Василь Михайлович Голєв // Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Т. 4. – Вип. 1. – Кам'янець-Подільський, 1956. – С. 95–127.

242. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. / Редколегія В.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 888 с.

243. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / Ред. кол.: С. В. Кульчицький, О. Ф. Ботушанська, В. Мотика; Упорядн.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун. Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького; Інститут історії України НАН України; Фундація українознавчих студій Австралії. – Одеса; Львів: Вид-во М. П. Коць, 2001. – 664 с.

244. Голодомор. Документальні свідчення трагедії на Миколаївщині / Вашкевич В.М., Гайдай О.М., Котляр Ю.В., Кульчицька О.В., Левченко Л.Л., Ліньов А.А., Макарчук С.С., Мельник М.О., Міронова І.С., Морозова О.С., Серединський О.В., Шевченко Н.В. Навчальний посібник. – Київ Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петро Могили, 2008. – 180 с.

245. Горбань В. Єврейські містечка Вінницького і Кременчуцького округів на переломі 1928–1929 рр. // "Штетл" як феномен єврейської історії: збірник наукових праць: матеріали конференції 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К.: Ін-т юдаїки, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 1999. – С. 149–155.

246. Гранкіна О., Мельничук Д., Московченко Н. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр.: Методичні рекомендації. – К., 1997. – 34 с.

247. Гриневич Л. «Школа соціалізму»: політичне виховання й політичні настрої особового складу УВО (1921–1938 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвід. збірн. наук. пр. – Вип.6. – К., 2002. – С.379 – 392.

248. Гриневич Л. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 435 с.

249. Гриневич Л. Рефлексії Червоної Армії на колективізацію і голод в Україні (1932–1933 рр.) // Голод-геноцид 1933 року в Україні. – С.191– 204.

250. Гриневич Л. Червона армія і українське суспільство під час кампанії ліквідації куркульства як класу (зима–весна 1930 р.): історичний аналіз соціальної психології та поведінки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 7. Спеціальний. – К., 2003. – С.285–298.

251. Гришко В.І. Москва сльозам не вірить. Трагедія України 1933 року з перспективи 30-річчя (1933 – 1963). – Нью-Йорк, 1963. – 67 с.

252. Гуревич А.Я. Некоторые аспекты изучения социальной истории // Вопросы истории. – 1964. – № 10. – С. 51– 68.

253. Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. – 1991. – № 2–3. – С. 21–36.

254. Гусев В. Єврейське містечко в Радянській Україні після громадянської війни: проблема виживання // “Штетл” як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць: Матеріали конф. 30 серпня - 3 вересня 1998 р. – К.: Ін-т юдаїки, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 1999. – С. 155–160.

255. Давиденко В. Сорокаріччя великого голоду 1932 – 1933 рр. // Альманах Українського Народного Союзу на 1973 рік. – Джерсі-Сіті; Нью-Йорк, 1973. – С.95–112.

256. Данилов В.П. Введение (Истоки и начало деревенской трагедии) // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание.

Документы и материалы в 5 томах. 1927–1939. М., 1999. Т. 1: май 1927 – ноябрь 1929. – С. 59–60.

257. Дерев'янкін Т.І., Кульчицький С.В. Економічний розвиток Радянської України: 1917–1970. – К.: Наук. думка, 1970. – 116 с.

258. Диденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925). – К.: Изд-во АН УССР, 1962. – 375 с.

259. Довгопол В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). – Харків: Вид-во ХДУ, 1971. – 144 с.

260. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). – К.: Ника-Центр, 2008. – 368 с.

261. Дровозюк С. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932-1933 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірн. ст. – Вип.34. – К., 2007. – №34. – С.67–79.

262. Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20-30-х рр. в українській історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – №9. – С.360–372.

263. Дровозюк С.І. Соціально-політичні настрої українського селянства у 20-30 рр. ХХ ст.: історіографічний аспект / С. І.Дровозюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 12. – К. Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 70 – 83.

264. Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. / Сост. В.Ю.Васильев и др.; Предисл., примеч., прилож. Л.И.Килимника; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни». – Винница: Глобус-пресс, 2003. – 352 с.

265. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.

266. Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи. «Штетл» як феномен єврейської історії: Зб. наук. пр./Ін-т юдаїки. – К., 1999.

267. Єрмак О.П. Ліквідація куркульства як класу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республ. міжвід. зб. наук. пр. – К., 1991. – Вип.1. – С.46–58.

268. Єфіменко Г.Г. Радянська модернізація 1920–1930-х рр. (До постановки проблеми у світлі аналізу досліджень сучасних російських істориків) // Укр. іст. журн. – 2002. – №5. – С.3–24.

269. Завальнюк О. Документи розповідають (Сталінський голодомор на Хмельниччині) / Олександр Завальнюк // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Науковий збірник. – Хмельницький, 1995. – С. 10–314.

270. Івницький Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). – М., 1994. – 272 с.

271. *Иконникова И.П., Угроватов А.П.* Сталинская репетиция наступления на крестьянство // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 1. – С. 68-81.

272. *Ильиных В.А.* Урало-сибирский метод хлебозаготовок: поиски оптимального варианта // Гуманитарные науки в Сибири. – 2006. – № 2. – С.20–26.

273. История ВКП(б). Краткий курс. – М., 1938. – 346 с.

274. История и психология. Под ред. Б.Ф. Поршнева и Л.И. Анцыферовой. – М.: Наука, 1971. – 381 с.

275. Історія колективізації сільського господарства УРСР. – Т.2. – К., 1965.

276. Історія народного господарства Української РСР: В 3 т., 4 кн. / гол. ред. І.І.Лукінов. – Т.2. – К.: Наук. думка, 1984. – 440 с.

277. Історія робітничого класу Української РСР: у 2 т. / АН УРСР. Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1967. – Т.1. – 567 с.

278. Історія робітничого класу Української РСР: у 2 т. / АН УРСР. Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1967. – Т.2. – 507 с.

279. Історія селянства Української РСР: у 2 т. / АН УРСР. Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1967. – Т.1. – 551 с.

280. Історія селянства Української РСР: у 2 т. / АН УРСР. Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1967. – Т.2. – 536 с.

281. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.) - К.: Наук. думка, 2006. - Т.2. – С.106.

282. Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Я. Калакура; НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К.: Знання України, 2007. – 507 с.

283. Калитко С.Л. Політика керівництва компартії щодо польської національної меншини наприкінці 20-х – 30-х рр. (на матеріалах Вінницької області) // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 339–342.

284. Калінкіна С. А. Оподаткування селян України в умовах голодомору 1932-1933 рр. / С. А. Калінкіна, С. В. Корновенко. // Вісник Черкаського університету [Текст] : наук. журн. № 9 (342) Серія Історичні науки / МОН України, ЧНУ ім. Б. Хмельницького. – Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. – С. 121–132.

285. Капустян Г. Інформаційні матеріали ВЧК–ГПУ як історичне джерело з вивчення суспільно-політичного життя українського села 20-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – № 2. – С. 465 –476.

286. Капустян Г.Т. Влада в суспільно-політичних настроях українського селянства 1920-х років // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип.14. – К., 2001. – С.237– 251.

287. Капустян Г.Т. Суспільно-політична активність селянства (1924-1925 рр.) // Укр. іст. журн.—1985. — №10. — С.87–92.

288. Касян А. Драбівське повстання (на матеріалах усної історії) / А. Касян // Залізнякові читання: матеріали П'ятої наукової краєзнавчої конференції. — Черкаси, 2014. — С. 82 — 85.

289. Касьяненко В.И. Проблемы создания материально-технической базы коммунизма:Историограф. очерк. — М.: Мысль, 1973. — 182 с.

290. Касьянов Г. Становлення політичного тоталітаризму в Україні у 1920-і — 30-і рр.: соціально-психологічний фон // Другий міжнародний конгрес українців: Доповіді і повідомлення: Історія. — Ч.ІІ. —Львів,1994.— С.48–51.

291. Касьянов Георгій. Dansemacabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-і — початок 2000-х). — К.: Наш час, 2010. — 271 с.

292. Книга Пам'яті про жертви Голодомору 1932-1933 років в Україні: Хмельницька область. Ч.1./Редкол.: Гавчук І.К. (співголова редкол.), Гладуняк І.В. (співголова редкол.), Слободянюк П.Я. (наук. ред.), Осадча Г.Г. (відп. ред.) та ін. — Хмельницький, 2008. — 752 с.

293. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. — М.: Наука, 2003. — 440 с.

294. Колісник М.К. Безпартійні робітничо-селянські конференції в 1920 р. // Укр. іст. журн. — 1964. — №3. —С.63–69.

295. Комарніцький О.Б. Антирадянські настрої студентів у ході боротьби правлячого режиму проти політичної опозиції 1930-х років// Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Т.20. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. — С.382–391.

296. Кон Ф. Феликс Эдмундович Дзержинский: Биографический очерк. —М.: Молодая гвардия, 1939. — 108 с.

297. Костюк Г.О. Сталінізм в Україні: генеза і наслідки. Дослідження і спостереження сучасника. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.
298. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ.. – К.:Основи, 1997. – 423 с.
299. Кравченко П.М. Динаміка соціально-політичних настроїв робітничого класу України у 1920-х – 1930-х рр.. (на прикладі новобудов)// Історія України: Маловідомі імена, події, факти: [зб. статей]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – С.45 – 53.
300. Кравченко П.М. Соціально-побутові умови на індустріальних новобудовах України (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.). – Вінниця: Вінницький державний педагогічний інститут. Кафедра всесвітньої історії, 1997. – 36 с.
301. Красавин С.Н. Первые итоги сплошной коллективизации // На аграрном фронте. – 1934. – № 12. – С. 34 – 51.
302. Круцик Р. Народна війна 1917 – 1932 рр. / Р. Круцик. – К., 2011. – 244 с.
303. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. – К.: Либідь, 1989. – 38 с.
304. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., Либідь, 1991. – 357 с.
305. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
306. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.
307. Кульчицький С. Історія і час: Роздуми історика // Укр. істор. журн. – 1992. – №. 4. – С. 3–10.
308. Кульчицький С. Правда і тільки правда (суб'єктивні замітки «офіційного» історика) // Політика і час. – 1991. – № 3. – С. 65–73.
309. Кульчицький С. Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933. – К.: Темпора, 2013. – 316 с.

310. Кульчицький С.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. – К.: Наш час, 2008. – 239 с.
311. Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – К., 1975. – 175 с.
312. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К.: Україна, 1991. – 431 с.
313. Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог. – К.: Дух і літера, 2012. – 264 с.
314. Лаптев И.Д. Советское крестьянство. – М. : Сельхозгиз, 1939. – 171 с.
315. Ленин В. И. О кооперации // Полн. собр. соч.. –Т. 45. – С.369–377.
316. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
317. Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. / О. Лисенко // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 2011. — Вип. 37. — С. 166–179.
318. Лисенко О. Довідки сільських рад та правлінь колгоспів як підстава для арешту селян в умовах «Великого терору» 1937–1938 рр. (на матеріалах Чернігівської області) // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого терору» в СРСР. – С. 42–52.
319. Лукашевич О. До питання про формування «нового побуту» в українському селі у 20-х рр. ХХ ст. // Український історичний збірник. – К.: Інститут Історії НАН України, 2005. – Вип. 8. – С. 225–245.
320. Лукашевич О. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя українського селянина 20-х рр. ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти. Судження. Пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 12. – С. 257–277.

321. Лукашевич О. Трансформація сільського побуту та дозволя у період перших п'ятирічок у контексті роботи культосвітніх установ // Часопис української історії: Збірник наукових статей. – Київ, 2005. – Вип. 2. – С. 69–73.

322. Лукашевич О. Харчування сільського населення України (1920-1930-х рр. XX ст.) // Українське державотворення від минувшини до сьогодення /Матеріали науково-практичної конференції, 11-12 травня 2004 р. – Коломия, 2004. – С. 29–36.

323. Ляшенко П.И. Народное хозяйство СССР в восстановительный период (1921 – 1925 гг.) / П.И. Ляшенко // Вопросы истории. – 1953. – № 7. – С. 32 – 55.

324. Ляшенко П.И. История народного хозяйства СССР: В 3-х т. / П.И. Ляшенко. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 3: Социализм. – 644 с.

325. Максаков В.В. История и организация архивного дела в СССР (1917 – 1945 гг.). – М.: Наука, 1969. – 431 с.

326. Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1927 – 1938 роках // Голод на Україні, 1932 – 1933: Вибрані твори / Н. Каратницька (упоряд.) - [Мюнхен], Сучасність, 1985. – С.17–28.

327. Маркова С. Населені пункти Кам'янецьчини в період голодомору 1932–1933 рр./ Світлана Маркова // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного ун-ту. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т. 2(4). – С. 191–194.

328. Маркова С. Населені пункти прикордонної смуги Поділля в період голодомору 1932–1933 рр. / Світлана Маркова // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Сер.: Історія. – Тернопіль, 2000. – Вип. 10. – С. 122–126.

329. Маркова С. Під грифом «таємно» (Документи Державного архіву Хмельницької області про голод 1932–1933 рр. на Поділлі) / Світлана Маркова // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці, 1998. – Вип. 2. – С. 301–312.

330. Маркова С.В. Еволюція економіко-громадянських форм активності в українському селі часів непу// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 22. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. – С.44–49.

331. Марочко В. Повсякденне життя колгоспного села // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С.239–354.

332. Марочко В.І. 1932–1933: Голодомор в Україні: причини і наслідки: Конспект лекцій. – К., 1994. – 64 с.

333. Маршрутами історії / упоряд. Ю. І. Шаповал; редкол.: Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас [та ін.]. – К., 1990. – 655 с.

334. Матвеев А. Ю., Рибак І. В. Депортація розкуркулених селян другої категорії з України у 1930–1936 рр.: чисельність, характер, географія поселення // Гуманітарний журнал. – 2013. – № 4. – С. 57–65.

335. Матвеев А.Ю. Методи, особливості та наслідки здійснення другої хвилі розкуркулення на Поділлі та південно-східній Волині (літо 1930 – 1932 рр.)// Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Т.21. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. – С.457–466

336. Матвеев А.Ю. Опір селян Поділля і Південно-Східної Волині колективізації: документи свідчать /Андрій Юрійович Матвеев// Вісник Національного університету „Львівська політехніка” Держава та армія. – Вип. № 493. – Львів: Вид-во Національного університету „Львівська політехніка”, 2003. – С. 85–91.

337. Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920 – 1930-х років / І. Б. Матяш; Держ. ком. архівів України, Укр. держ. НДІ арх. справи та документознавства. – К., 2000. – 591 с.

338. Мельничук О.А. Організація пенсійного страхування на Поділлі 1920-х роках// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 19. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2011. – С.61–65.

339. Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918—1939 гг. — М.: Вече, 2001. — 463 с.

340. Минц И.И. Переход на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921 – 1925 гг.). – М., 1940. – 56 с.

341. Міняйло С. А. Податкова політика радянської влади в українському селі у період розгортання суцільної колективізації / С. А. Міняйло // Український селянин [Текст] : зб. наук. пр. Вип. 9 Присвячено 60-ій річниці Великої Перемоги та 5-ій річниці Наукового т-ва істориків-аграрників / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Черкаський нац. ун-т. – Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2005. – С. 208–211.

342. Міняйло С. Посилення податкового тягара селянству УСРР під час проведення податкової реформи 1932-1933 рр. / С. Міняйло// Гуржіївські історичні читання [Текст] : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2009. – С. 369–372.

343. Місінкевич Л.Л. Єврейська і польська національна меншина Поділля (20–30 –ті рр.. ХХ ст.) – К, 2001. – 254 с.

344. Мотревич В.П. Советский трудодень –зарплата «крепостных» колхозников в условиях тоталитарного государства // Аграрный вестник Урала. – №3 (109). – 2013. – С.38–43.

345. Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928): Кол. монографія в 2 ч. / [Відп. ред. С.В. Кульчицький]. – К.: Ін-т історії НАНУ. Ч. 1. – 2009. – 445 с.

346. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область / Упор.: Вінниця: ДП «ДКФ», 2008. – 1104 с.

347. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область. – Суми: Собор, 2008. – 920 с.

348. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обласна державна адміністрація, Чернігівська обласна рада; Редколегія: В.М. Хоменко (голова редколегії) та ін. – Чернігів: Деснянська правда, 2008. – 1060 с.

349. Никулихин Я.П. Социалистическая реконструкция сельского хозяйства в первой пятилетке. – М.: Партиздат, 1934. – 143 с.

350. Ольшанский Д. Основы политической психологии. – Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 496 с.

351. Онуфрив С. Постгеноцидність суспільства як соціально-психологічний наслідок голодомору 1932–1933 років в Україні / С. Онуфрив. // Вісник Львівського університету : зб. наук. праць. Серія [3], Журналістика/ Львівський нац. ун-т ім. Ів. Франка, Кафедра української преси, М-во освіти і науки України. – Вип.34. – Львів : Видавничий центр Львівського нац. ун-ту, 2011. – С.161–167.

352. О Станиславе Косиоре: воспоминания, очерки, статьи / сост. М. Б. Погребинский. — М.: Политиздат, 1989. – 271 с.

353. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / Ин-т экономики Укр. ССР ; редкол.: д-р экон. наук А.А. Нестеренко и др. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 555 с.

354. Папакін Г. “Чорні дошки”: антиселянські репресії (1932–1933) / Відп. ред. Г. Боряк / Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2013. – 422 с.

355. Патриляк Б. Захоплення селянами адміністративних центрів УСРР навесні 1930 р. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2016. – Вип. 129. – С.41–45.

356. Патриляк Б. Селянські заворушення в Шепетівському окрузі УСРР в лютому-березні 1930 р. (за матеріалами Державного архіву Хмельницької області) / Б. Патриляк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2010. – Вип. 99. – С. 25–28.

357. Перехрест О. Українське село 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. – Черкаси: ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2011. – 668 с.

358. Петренко В.І. „Червоні валки” в системі хлібозаготівельних реквізицій в українському селі / В.І. Петренко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 12. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця: ДП „ДКФ”, 2007. – С. 117–123.

359. Петренко В.І. Більшовицька влада та українське село у 20-30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця, 2008. – 320 с.

360. Петренко В.І. Поділля у 1930-1931 рр.: початок великого голоду / В.І. Петренко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 9. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця: ДП „ДКФ”, 2005. – С. 259-266

361. Петренко В.І. Причини селянської війни проти більшовиків в Україні у 1920-1922 рр. (на матеріалах Поділля) / В.І. Петренко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця: ДП „ДКФ”, 2002. – С. 67–72;

362. Петренко В.І. Трагедія українського селянства (1932-1934 рр.) / В.І. Петренко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 5. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця: ДП „ДКФ”, 2003. – С. 117-126.

363. Петренко В.І. Хлібозаготівельна політика більшовиків в Україні в 1929 р. / В.І. Петренко // Наукові записки Вінницького державного

педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 10. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця: ДП „ДФФ”, 2006. – С. 108-117.

364. Петровский Е. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937–1938 рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 1. – С. 172–188.

365. Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією (Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920 – 30 роках). – Мюнхен: Ін-т для вивчення СРСР, 1956. – 140 с.

366. Подкур Р. Діяльність ВЧК–ГПУ у ліквідації сіоністських організацій у середині 20х рр. ХХ ст. // Наукові записки Кам'янець-Подільського держ. унту. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 13. – С.195 – 213.

367. Подкур Р. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК-ГПУ) / Р. Подкур // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2005. – Вип. 31. – С. 90 – 103.

368. Подкур Р. Параметри опису адміністративно-територіальної одиниці у документах органів державної безпеки в 1920-х – на початку 1930-х рр. // Регіональна історія України: Зб. наук. праць. – Вип. 6. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 183–198.

369. Подкур Р. Регіональні особливості «Великого терору» 1937 – 1938 рр. на західному кордоні СРСР-УРСР (на матеріалах Поділля) / Р. Подкур // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С.75–85.

370. Подкур Р.Ю. Збройний виступ я радикальна форма опору радянській владі в УСРР у 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК–ГПУ)/Роман Юрійович Подкур//Історія України: Маловідомі імена, події, факти: [зб. статей]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – С.90 – 102.

371. Подкур Р.Ю. Переселення «політично неблагонадійних» громадян України на початку 1935 року в контексті репресивної політики партійно-державного керівництва СРСР// Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П.Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 13. – С. 127–149.

372. Подкур Р.Ю. Селянські повстання початку 1930-х рр. на прикордонні УСРР// Регіональна історія України. Збірник наукових праць / Гол. редактор В.Смолій, відповід. редактор Я.Верменич. – Вип. 10. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – С. 159–172.

373. Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документы органов государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь: Збруч, 2010. – 372 с.

374. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.

375. Политическая социология / Под ред. член-корреспондента РАН Ж.Т. Тощенко. – М.: Юнити-Дана, 2002. – С.9.

376. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. – М., 1979. – 235 с.

377. Правобережний Ф. 8 000 000. 1933-й рік на Україні. – Вінніпег, 1951. – 84 с.

378. Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов/ Под ред. А.Н. Яковлева. – М.: Политиздат, 1991. – 461 с.

379. Реабілітовані історією : У двадцяти семи томах. Вінницька область / Редакція тому : Л. М. Спірідонова (голова), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін.; Упорядники : В. П. Лациба (керівник), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін, В. Ю. Васильєв, В. В. Вижга, М. В. Вижга, К. В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, І. П. Мельничук, В. І. Петренко, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич. — Кн. 3. — Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2010. — 784 с.

380. Реабілітовані історією. Хмельницька область. – Кн.1. / Редакція тому: М.П. Вавринчук (голова), В.С. Грищук та ін.. / Упор. В.Ю. Васильєв, Л.Л. Місінкевич, Р.Ю. Подкур. – Хмельницький, 2008. – 934 с.; Реабілітовані історією. Хмельницька область. – Кн.2. / Редакція тому: М.П. Вавринчук (голова) та ін. – Упоряд.: Л.Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. – Кн. 2. – Хмельницький, 2009 – 1182 с.

381. Реабілітовані історією. Хмельницька область. – Кн.3. / Редакція тому: В.Д. Гавришко (голова) та ін. – Упоряд.: Л.Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. – Кн. 3. – Хмельницький, 2010 – 1126 с.

382. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. / Редакція тому: Л.М. Спірідонова (голова), В.П. Лациба, С.С. Нешик та ін. – Упорядники: В.П. Лациба (керівник), В.І. Білоконь, К.Д. Бухін, В.Ю. Васильєв, В.В. Вижга, К.В. Завальнюк, С.Л. Калитко, П.М. Кравченко, І.П. Мельничук, І.Г. Паламар, В.І. Петренко, Р.Ю. Подкур, О.К. Струкевич. – Кн. 2. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – 848 с.

383. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журн. – 2000. – №2. – С.3–26.

384. Рекрут В.П. Участь споживчої кооперації України в реалізації курсу «великого стрибка» запровадженого ВКП(б) на початку 30-х рр. XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 18. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2011. – С.149–153.

385. Рибак І., Матвєєв А. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. – Кам'янець-Подільський, : Абетка, 2001. – 140 с.

386. Рибак І.В., Матвєєв А.Ю. Голодовий терор та остаточне утвердження колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства на Поділлі та Південно-Східній Волині / І.В. Рибак, А.Ю. Матвєєв // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Історичні науки / Міністерство освіти і науки України ; [редкол.: В.С. Степанков (відп. ред.), С.А. Копилов (заст. відп. ред.), А.Б. Задорожнюк (відп. секретар) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : КПНУ ім. І. Огієнка, 2009. – Вип. 2.. – С. 200-208.

387. Рибак І.В., Матвєєв А.Ю. Голодомор на Поділлі: детермінанта та наслідки /Іван Васильович Рибак, Андрій Юрійович Матвєєв // Геноцид: Голодомор 1932–1933 рр. на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Хмельницький–Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2008. – С. 70–83.

388. Рожков Н. Русская история в сравнительно-историческом освещении: В 12 тт. –Пг.-М.: Книга, 1919–1926.

389. Романець Н.Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (19125 – 1939). / Наталія Радомирівна Романець. – Кривий Ріг: Вид-во Р.А.Козлов, 2014 . – 456 с.

390. Рубинштейн, С.Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / АН СССР, Ин-т филос. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.

391. Савчук В.О. Політичні репресії проти науково-краєзнавчої інтелігенції м. Кам'янця-Подільського у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки Т.18. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2008. – С. 354–365.

392. Сапицька О.М. Особливості використання праці жінок в сільському господарстві України (1928 – середина 1933 рр.) // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 12. Ч.2. – Луганськ, 2006. – С.264–271.

393. Сапицька О.М. Участь жінок в селянському опорі колективізації та радянській владі (1928-1932 рр.) // Збірник наукових праць „Гілея (науковий вісник)”. Випуск №6. – К.: Світогляд, 2006. – С.84–94.

394. Сельское хозяйство Украины. – Харьков, 1923. – 36 с.

395. Сидоренко О. Постколоніалізм і українська історіографія // Генеза: Філософія. Історія. Політологія. – 1998. – № 1-2 (6- 7). – С. 123–125.
396. Синцов Ю.А. Историография советского крестьянства. – М.: Моск. ист.-арх. ин-т, 1982. – 72 с.
397. Скрипчинська Н. О. Оподаткування українського села в умовах суцільної колективізації (1927–1929 рр.) / Н. О. Скрипчинська// Гуржіївські історичні читання [Текст] : [зб. наук. пр.]. Вип. 6 / НАН України, Ін-т історії України НАН України, ЧНУ ім. Б. Хмельницького. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2013. – С. 313–315.
398. Соболев Г. Л. Ленинград в борьбе за выживание в блокаде. Книга первая: июнь 1941 — май 1942. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2013. – 696 с.
399. Соловей Д. Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929 – 1933 роках. Ч.1 – Нью-Йорк; Детройт; Скрентон: Укр. Вільна Громада в Америці, 1952. – 88 с.
400. Соловей О. Г. Прикордонні конфлікти на Волині у 20-ті рр. ХХ ст. // Військово-науковий вісник Львівського ордена Червоної Зірки інституту Сухопутних військ ім. Петра Сагайдачного Національного ун-ту «Львівська політехніка». – Вип.11. – Львів, 2009. – С.298–312.
401. Стадник О.О. Діяльність сільбуду у формуванні комуністичної свідомості селян (на матеріалах Поділля)// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 19. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2011. – С. 65–70.
402. Сталин И. К вопросам аграрной политики. Речь на конференции аграрников-марксистов. 27 декабря 1929 г.// Сочинения. – Т.12. – М.: Госполитиздат, 1949. – С.141–172.
403. Сталин И. О правом уклоне в ВКП(б). Речь на пленуме ЦК и ЦКК ВКП(б) в апреле 1929 г. // Сталин И.В. Сочинения. – Т.12. – М.: Госполитиздат, 1949. – С.1–107.

404. Стасюк О. Харчування та замітники їжі українського селянства на поч. 30-х років XX ст. // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск. 21. – К., 2006. – С. 97–102.

405. Степанчук Ю.С. Місце робітників у соціальній структурі населення Поділля в період нової економічної політики// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука/ – Вінниця, 2002. – С.77–80.

406. СюдюковІ. Постгеноцидний токсикоз. Джеймс Мейс як видатний майстер соціальної діагностики / Ігор Сюдюков // День і вічність Джеймса Мейса / За заг. ред. Л. Івшиної. — К. : ЗАТ “Українська прес-група”. – 2008. – С. 348-351

407. Таран Л.В. Про кризу сучасної української історіографії//IV Міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26 – 29 серпня 1999 р., Доповіді та повідомлення. Ч.2. XX століття. – Одеса – Київ – Львів, 1999. – С.23 – 26.

408. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. іст. журнал. – №5. – 1998. – С. 30 – 39; №1. – 1999. – С.85 – 91.

409. Тиліщак В. 1930. У.С.Р.Р. Повстання. Науково-популярні нариси. – К.: Смолоскип, 2016. – 208 с.

410. Тітова Н. «Санація» прикордоння УСРР: поборювання «польсько-українського фашизму» на Поділлі, 1930-ті роки// З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. –№1(28). – С. 220 –252.

411. Тітова Н. Репресії на Поділлі 1930-х років: українська та польська «лінії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34. – С. 79 –115.

412. Тощенко Ж. Социальное настроение – феноменсовременной социологической теориии практики // Социологические исследования. – 1998. – №1. – С. 21-35.

413. Трухманова С.Л. Умови життя та діяльності освітян Поділля у 20-х рр. XX ст. [Текст] / С. Л. Трухманова// Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення : матеріали XXIII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. 20-21 жовт. 2011 р.: до 100-річчя заснування ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2011. – С. 171–177.

414. Турченко Ф.Г. Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України // Міжнаціональні відносини на півдні України: історія та сучасність. – Запоріжжя, 1993. – С. 245–249.

415. Тутунджян О.М. Прогрессивные тенденции в исторической психологии Иньеса Мейерсона // Вопросы психологии. – 1963. – № 3. – С. 118–124

416. Удод О. Про психоаналітичний підхід до історії // Бористен. – 2000. – № 3. – С. 12–13.

417. Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография. – М.: Политиздат, 1977. – 494 с.

418. Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. – 1991. – № 4. – С. 154 – 163.

419. Черненко Н.В. Переход к новой экономической политике на Украине / Н.В. Черненко. – К., 1955. – 35 с.

420. Чирков П.М. Решение женского вопроса в СССР (1917–1937 гг.). – М.: Мысль, 1978. – 255 с.

421. Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. - К., 2001. – 560 с.

422. Шаповал Ю., Пристайко В, Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К. Абрис, 1997. – 608 с.

423. Шаповал Ю. Людина і система: Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. – К., 1994. – 272 с.

424. Шишкин В.И. Поездка И.В. Сталина в Сибирь (15 января — 6 февраля 1928 г.) // Проблемы истории аграрного и демографического

развития Сибири в XX — начале XXI в.: материалы всероссийской научной конференции / Отв. ред. В.А. Ильиных. Новосибирск, 2009. С. 41–46.

425. Шубин С.И. История трудодня (1930–1966) как меры труда и инструмента его стимулирования // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. — №6. — 2013. — С.31–37.

426. Шульга І. Голод на Поділлі: До 60-річчя голодомору 1933 р. — Вінниця, 1993. — 223 с.

427. Шульга І.Г. Гірка правда. Нариси історії подільського селянства 1920–1930-х років. — Вінниця: ВАТ «Віноблдрукарня», 1997. — 152 с.

428. Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза: Філософія. Історія. Політологія.— 1996. — № 1(4). — С. 118 — 123.

429. Якубова Л. Д. Політика аграризації єврейства : соціальні та економічні наслідки (20ті — початок 30-х рр. XX ст.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К. : Інститут історії України НАН України, 2003. — Вип. 10. — С. 178–208.

430. Янушкин Я.С. Распределения при социализме. — М., 1969. — 126 с.

431. Яцюк В.А. Проблема аграрного перенаселення на Поділлі у середині 20-х рр. XX ст.. в оцінці органів статистики // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука/ — Вінниця, 2003. — С. 164–167.

V. Дисертації і автореферати

432. Бем Н.В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х — 1933 рр.) [Текст] : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бем Наталія Вікторівна ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — К., 2004. — 247 арк.

433. Дорош Т.О. Аграрна інтелігенція Радянської України (20-і рр. ХХ ст.): соціально-історичний аспект [Текст] : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дорош Тетяна Олександрівна; Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2010. – 246 с.

434. Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2004. – 35 с.

435. Кононенко Г.К. Переход к новой экономической политике на Украине (1921 – 1922 гг.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1950. – 21 с.

436. Лукашевич Олексій Михайлович. Побут та дозвілля сільського населення України (1920-1930 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди. — Переяслав-Хмельницький, 2006. — 217 с.

437. Петровський Е. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення репресій в Україні у 1937–1938 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – 22 с.

438. Романець Н.Р. Селянство і Радянська влада у 1928-1933 роках: проблема взаємовідносин (на матеріалах Дніпропетровської області) [Текст]: дис...канд. іст. наук: 07.00.02 / Романець Наталя Радомирівна ; Дніпропетровський ун-т. – Дніпропетровськ, 1995. – 182 с.

439. Сапицька О.М. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928-середина 1933 рр.). – Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. – Луганськ, 2007. – 20 с.

440. Трухманова С.Л. Соціокультурні та політичні процеси у містах Східного Поділля, 1920-ті – початок 1930-х рр. [Текст] : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Трухманова Світлана Леонідівна ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2009. – 213 с.

VI. Періодичні видання

441. Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку // Літературна Україна. – 1991. – 10 січня.
442. Вісті ВУЦВК. – 1930. – 1 липня.
443. Вісті ВУЦВК. – 1932. – 21 листопада.
444. Вісті ВУЦВК. – 1933. – 4 січня.
445. Вісті ЦВК УСРР. – 1933 – 10 квітня
446. На Україні заготовлено 260,2 міл. пудів хліба. Річний план заготівель виконано на 98,2% // Вісті ВУЦВК. – 1928. – 4 липня.
447. Политический отчет Центрального комитета ВКП(б) // Правда. – 1927. – 9 декабря.
448. Смільський В.. Пільги червоноармійським колгоспам // Вісті ВУЦВК. – 1930. – 1 березня.
449. Сосновий С. Правда про голод в Україні в 1932-1933 рр. // Українські вісті. – 1950. – 2, 5 лютого.
450. Сталин И. Год большого перелома. К XII годовщине Октября // Правда. – 1929. – 7 ноября.
451. Сталин И.В. Головокружение от успехов. К вопросам колхозного движения // Правда. – 1930. – 2 марта.